

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

18. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

18. szám

Budapest, 2015

E számunk munkatársai

FELD ISTVÁN régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, HORVÁTH RICHÁRD történész, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet, MORDOVIN MAXIM régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, NAGY LÁSZLÓ régész, Forster Központ, Budapest, POLGÁR BALÁZS történész-régész HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, DORIS SCHÖN, épületrégész, Wien, TOLNAI GERGELY régész, MNM Esztergomi Vármúzeum

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

Domokos György

Koordinátor

Terei György

ISSN 1787-1093

Folyóiratunk e száma

Schlosser András (SCH-METALL KFT)

támogatásával jelent meg

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

HORVÁTH RICHÁRD

A FAVÁR REJTÉLYE, AVAGY MENNYIRE RÉGI ÚJVÁR VÁRA?¹ Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig

Alábbi dolgozat megszületése körül – dacára annak, hogy klasszikus egyszerűs munkáról van szó –, kissé meglepő módon, mások is bábáskodtak a szerzőn kívül. Jelen sorok írója ugyanis négy esztendővel ezelőtt, a Feld Istvánt ünneplő tanulmánykötetben jelentette meg egy írását, melyben néhány sor erejéig érintette Németújvár (ma Ausztria, Güssing) várának korai történetét. Itt a források korántsem teljességének ismeretében a vár építtetőjének kérdésében nem tudott perdöntő eredményre jutni, így sorait azzal zárta: „a magánbirtoklás és főleg a magánépítés legfeljebb feltételezhető, de nem bizonyítható.”² Kevéssel ezt követően maga az ünnepelelt ismertette a tiszteletére szánt kötetet, s ennek során e várépítést tárgyaló dolgozatot is alapos kritikája tárgyává tette. Írásának ismertetésére, az esetleges ellenvélemény kifejtésére most nem kerülhet sor, ám azt rögzíteni érdemes, hogy Németújvár esetében, teljes joggal, ő is észrevételezte a bizonytalanságot a megfogalmazásban.³ Ebbéli észrevétele, illetőleg a témában Feld Istvánnal 2013 tavaszán folytatott levelezésem, majd az ekkor felbukkanó bizonytalanságok eredményeképpen született meg az elhatározás, hogy Németújvár Árpád-kori történetét alaposabban megvizsgáljam, s a fentebbi kétértelmű állítás helyett választ adjak az építtető személyének és az építés idejének kérdésére.

Emellett azonban akad más érv is, ami indokolja az összefoglalást. Ha ugyanis áttekintjük a vár és az azt építő Héder nemzetség korai történetére vonatkozó irodalmat, meglepő észrevételt tehetünk. Amíg ugyanis a nemzetség eredetét illetően szinte kényeztetni az érdeklődőt a közel évszázados szakirodalmi „hagyomány”, eladdig a vár korai történetét illetően ilyen áttekintéssel nem rendelkezünk. Részben ebből is fakadt a fentebb tárgyalt határozatlanság, azaz sem 2011-ben, sem pedig 2013-ban nem tudott a kutatás egyértelműen állást foglalni a tekintetben, hogy vajon a várat a magyar király, avagy egyik tekintélyes bárója emelte-e.⁴ A kérdés ráadásul korántsem érdektelen az Árpádok hatalomgyakorlási módszerének megismerése, értelmezése terén. Ugyancsak kételyeket ébreszt, hogy a német és magyar nyelvű irodalomban az erősség kezdeteinek tárgyalá-

1 A szerző az MTA BTK tudományos munkatársa. A kézirat elkészítéséhez szükséges kutatásokat az OTKA (K 100749. sz.) támogatta. – A krónikakutatás irodalmának szinte áthatolhatatlan dzsungelében való eligazodásban nyújtott segítségéért Mikó Gábor, míg a kézirathoz fűzött megjegyzéseiért Feld István és Zsoldos Attila fogadják ehelyütt is hálás köszönetemet.

2 HORVÁTH RICHÁRD: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Domokos György–Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim–Terei György. Budapest, 2011. 87.

3 FELD ISTVÁN: Reflexiók Baráz Csaba, Wolf Mária és Horváth Richárd tanulmányaira. *Castrum*, 16. (2013/1–2.) 104.

4 Amint a korszak legfőbb kézikönyve sem tudott e kérdésben dülőre jutni: ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN: Németújvár. In: Korai Magyar Történeti Lexikon 9–14. század. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. (a továbbiakban: KMTL) 487.

sakor egy korai favár említéseire bukkanhatunk, amelyet (később?) egy monostor, majd a ma ismert kövár korai periódusa követett volna. Nos, aligha kell tehát hosszabban bizonygatni, efféle ellentmondások, az Árpád-kor forrásviszonyai között voltaképpen ideális számúnak tekinthető kútfo, illetőleg a fentebbi „viták” megléte esetén várakkal foglaltoskodó kutatónak szinte kötelessége állást foglalnia a kérdésben. Különösen, ha ilyen érdekes kérdésről van szó...

A favár és a krónikás hagyomány

Ha a (Német)Újvárra vonatkozó, s az utóbbi bő évszázadban napvilágot látott irodalmak híradásait kívánjuk számba venni, az időrendet betartva a magyarországi Árpád-kor tudományos kutatásának alapjaihoz kell visszatérnünk. Nem kisebb tekintély, mint Pauler Gyula jóvoltából tudhatja meg ugyanis az utókor, hogy a 12. század közepe táján Magyarországra költöző, Stájerországból származó⁵ Wolfer (és testvére: Héder) a mai Németújvár hegyére is adományt nyerve az ott álló puszta hegyen favárat építettek, és a király, az előkelők és a győri püspök engedelmével monostort is emeltettek.⁶

Mindezek ismeretében a kései kutató nem tehet mást, mint áttekinti a későbbi irodalmat abban a reményben, hátha segítségére szolgáló adatokkal találkozhat. Ám sok esélye itt sincs: fellapozva Árpád-kori váraink máig egyetlen adattárát, rögvest tudomására jut – vélhetőleg Pauler Gyula nyomán –, hogy „1225 előtt a Héder nemzetség őse Kúszin hegyén favárat épített és bencés monostort alapított, amelyet III. Béla vett el utódaitól és a régi vár helyén újat emelt kőből.”⁷ Utóbbi megállapítás tehát – amely egészen napjainkig meghatározza az erősség korai történetét kisebb-nagyobb mértékben érintő dolgozatokat a vár eredetét illetően⁸ –, makacsul tartja magát a honi irodalomban. Mindezekkel szemben rögzítenünk érdemes, hogy nem ez az egyetlen álláspont a téma kutatását illetően. Kevéssel Fügedi írását követően a magyar történetírás legutóbbi nagy összefoglalása számára áttekintette e kérdést Kristó Gyula is, aki más eredményre jutott. Kristó nem változtatott a képen jelentősen: elfogadta ugyan a favár létét Kúszén hegyén, ám annak építését nem a Héderék őseihez, hanem III. Bélához kötötte.⁹ Ugyancsak III. Bélát tette meg várépítőnek, igaz korábban, Mályusz Elemér is, ám érvelésében az iménti szöveghe-

5 A betelepülés és körülményei régtől jól ismertek a magyar kutatás számára: STESSEL JÓZSEF: A Héderváriak ősei Karintiában. *Századok*, 16. (1882) 57–59., WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Temesvár, 1892. 1–13., Uő.: A Güssingiek. *Századok*, 29. (1895) 42–45., PÓR ANTAL: Kőszegiek vagy Kősziniek? *Századok*, 37. (1903) 475–476. Ugyanítt Karácsonyi János ellenvéleményével: 476–477. – Újabbban a témáról a források és az irodalom áttekintésével: HEINZ DOPSCH: Die Hengistburg, Wildon und die Herkunft der Grafen von Güssing. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert). Hrsg. Heide Dienst–Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. 185–196. (Másodközlés. Első megjelenési helye: München, 1968.).

6 PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest, 1899. 256.

7 FÜGEDI ÉRIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Budapest, 1977. 170.

8 Csupán illusztrációképpen: HEINZ DOPSCH: Die Hengistburg... i. m. 186., WOLFGANG MEYER: Der Burgenbau zur Zeit der Herren von (Güssing)–Güns im heutigen Burgenland. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert). Hrsg. Heide Dienst–Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. 273., BAKAY KORNÉL: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 19/2. (1990) 46., GEORG CLAM MARTINIC: Burgen und Schlösser in Österreich. Von Voralberg bis Burgenland. Wien, 1998. 15., DÉNES JÓZSEF: Kitéve az ellenségnek, mint valami céltábla – Németújvár. *Várak, kastélyok, templomok* 4. (2008/4) 7.

9 Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I-II. Főszerk.: SZÉKELY GYÖRGY. Budapest, 1984. I. 1158. (A vonatkozó fejezet Kristó Gyula munkája).

lyet lejegyző Kézai előképének tekintett Ákos mester tévedésének tartva a Héderek általi építést.¹⁰ Legújabban Zsoldos Attila, majd Koltai András minősítette – pontosabb építési időpont meghatározása és egy korai favár létének feltételezése nélkül – királyi építésűnek a várat.¹¹

A fentebbi irodalmak ismeretében tehát a kérdés eldöntéséhez aligha marad más választás, mint visszatérni a kevés számú elbeszélő és okleveles forráshoz, s azokat újra elemzésnek alávetni. Kis utánajárással e szakirodalmi munkák (s így a favár létének) alapját jelentő kútfő is azonosítható: a korai elbeszélő források, a „krónikás hagyomány” egy kitüntetett darabjáról van ugyanis szó: Kézai Simon 1282–1285 között készült történeti munkájának azon függelékéről, amelyben az országba érkezett jövevény nemzetségeket veszi számba. Ebben egy fejezetet szentel a Héderek érkezésének, s szól első adományaikról is: „Ezután Wolfer jött fivérével, Hedric-el, valamint negyven páncélos lovaggal Vildoniából. Ez szálláshelyül a Güssing hegyet kapta, ahol favárat, majd szerzetes kolostort építtetett, amelyben halála után eltemették. Tőle származik a Héder nemzetség”¹² Nemigen kell hosszabban magyarázni, a szöveg hely önmagáért beszél: sikerült rálelnünk az irodalomban magát oly makacsul tartó favár-ementések ősforrására.

Láttuk, a szakirodalmak közül jónéhány kétegy nélkül vette át Kézai állítását, ám egy mellőzhetetlen tény figyelembevétele – legalább is a vár korai létét illetően bizonyosan – mind ez ideig elmaradt. Az tudniillik, hogy a krónikakutatással foglalkozó irodalom eredményei nyomán azt mondhatjuk: Kézai szövegének idevágó része korábbi munka átvételén nyugszik. Ez nem más, mint az úgynevezett V. István-kori gesta és az azt megelőző 13. század közepi krónikafolytatás.¹³ Ennek minket érintő lényege az, hogy Kézai a jövevényekről (így a Héderekről és favárukról) szóló tudósítást is korábbi szöveg felhasználásával készítette, az ott olvasottakat foglalta össze, bővítette, rövidítette saját műve számára. Nem marad más lehetőség, mint hogy a krónikakompozíció nemzetséglistájának szövegét és annak variánsait is görcső alá vegyük.

Meglepheti az olvasót, hogy ez a korábbi szöveg Kézai változatánál lényegesen hosszabb. Ennél is fontosabb ugyanakkor, hogy nem csupán terjedelmi a különbség, hanem tartalmi is. Lássuk magát a szöveget: „Ezután Németországból a Heinburg grófoktól származó Wolfger a fivérével, Heidrich-kel háromszáz páncélos vitéz élén érkezett. Az biztos, hogy Géza fejedelem neki adta örökös szállásbirtokul a Güssing-hegyet és a Győr melletti Duna-szigetet: itt favárat építtetett, és ugyancsak ezen a hegyen kolostort alapí-

10 MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből 58.) Budapest, 1971. 72–73.

11 ZSOLDOS ATTILA: A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle* 54. (2000) 43. – KOLTAI ANDRÁS: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.) Győr, 2012. 166–167.

12 ANONYMUS: A magyarok cselekedetei. KÉZAI SIMON: A magyarok cselekedetei. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Fordította: Veszprémy László, Bollók János. Budapest, 1999. 120. – Eredetije: „Postea Wolfer cum Hedrico fratre suo introivit de Vildonia cum XL militibus phaleratis. Huic datur mons Kyscen pro descensu, in quo castrum fieri facit ligneum, tandem et caenobium monachorum, in quo post mortem sepelitur. Ex isto namque Hedrici origo esse habet.” *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum...* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938. [Reprint kiadás: Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest, 1999.] (a továbbiakban: SRH I.) I. 189.

13 DOMANOVSKY SÁNDOR: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Budapest, 1906. 116–117., 125–128., ALMÁSI TIBOR: Kézai Simon. In: KMTL 348.

tott; ebben is van eltemetve. Ezekből származik a Héder nemzetség.¹⁴ Az eltérés szembe-ötölő. E forráshely ugyanis elképzelhetővé teszi, hogy a magyar földre költöző testvérpár nem Küszén hegyén emelte a favárat, hanem az adományul nyert Duna menti szigeten.

Első lelkesedésünkben hajlamosak lennénk arra gondolni, hogy előttünk áll az egyszerű képlet: a korábbi és teljesebb szöveg szól a Duna melletti szigetről és az esetleges ottani várépítésről, s ezt rontotta/rövidítette Kézai Simon,¹⁵ akinek változata azután gyökeret vert a történeti szakirodalomban. Ám a kérdés ennél sajnos összetettebb. Tekintettel arra, hogy a Képes Krónika kódexe által megőrzött szöveg számos időbeli réteget tartalmaz, nem kerülhetjük meg, hogy ezeket áttekintsük, természetesen szigorúan a fenti újvári vár/favár kérdéssel kapcsolatosan. Anélkül, hogy hosszas krónikakutatással kapcsolatos filológiai kitérőt tennénk, mindezek megtétele a tisztánlátás végett nem mellőzhető.

A Képes Krónika családjaként ismert szöveg ugyanis a magyar krónikás anyag egyik vonulatának tekinthető csupán, amelyik öt kódex szövegét és azok változatait hagyományozta az utókorra. Közülük e Képes Krónikán kívül a többi kötet egytől egyig későbbi a díszített és oly ismert kódexnél. Emellett azonban nem feledhetjük, hogy ugyanezen szöveghagyománynak létezik egy másik ága is, az úgynevezett Budai Krónikacsalád, amelyik ugyancsak öt egységet ölel fel: négy kéziratos kötetten és egy ősnymtatványon alapul.¹⁶ Utóbbiak közül is szempontunkból a legfontosabb az úgynevezett Sambucus-kódex, amelyik a kutatás régóta nem bolygatott állása szerint az öt variáns közül a legkorábbi szövegváltozatot tartalmazza.¹⁷ E tény jelentőségét az adja, hogy a Küszén hegy és a Héderék korai történetét megvilágító szövegrész a filológiai kutatások eddigi tanúsága szerint nem egységes, nem egyidejű alkotás.

Mindkét krónikacsalád tartalmazza ugyanis a Héderék őseinek bejövetelére és megadományozásukra vonatkozó adatokat, de a két szöveghagyomány között egy apró, ám esetünkben korántsem mellékes különbség mutatkozik. Amíg ugyanis a Sambucus-kódexből (és a Budai Krónika családjának összes többi tagjából) hiányzik a dunai szigetre való utalás, a Képes Krónika fentebb magyarul és latinul idézett szövege ezt tartalmazza. A krónikát vizsgáló Domanovszky Sándor ezt a kis szövegrészt 14. századi interpolációnak, azaz a Sambucus-kódex útján fenntartott V. István-kori szöveg Képes Krónika általi bővítésének tekintette.¹⁸ Mindezt az alábbi kis táblázat szemléletesen mutatja be (az eltérések félkövérrel olvashatóak).¹⁹

14 Képes Krónika. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Fordította: Bollók János. Budapest, 2004. 32. Eredetije: „Post hec de Alamania Volpgherus cum fratre suo Hedrico de comitibus Heinburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis introivit, cui dux Geycha montem Kyscen et insulam Danubii circa laurinum dedit pro descensu eterno, contulisse comprobatur, ubi castrum ligneum faciens fecit, quoque in eodem monte cenobium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur.” SRH I. 296. Természetesen a valóságban az adományra nem Géza fejedelem, hanem II. Géza király uralkodása idején került sor, de ez sem okoz meglepetést az utókor számára. Ákos mester saját korának hatalmi viszonyait „képezte le” saját szövegében, azaz a Héder nemzetség 1270-es évekbeli hatalmát és egyre növekvő befolyását. Ezzel a szerzőnek az volt a célja, hogy az ősgestában szereplő, de saját korában jelentéktelenebbnek számító, s a szöveg szerint az államalapítást követően beköltöző Ják és Hont-Pázmány nemzetségek „el helyezze” időben a Héderéket, akik valójában csak a 12. században érkeztek a Magyar Királyság területére. MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta i. m. 74.

15 Kézai ebbéli „rövidítéses” eljárására közeli analógia a Jákok példája: RÁCZ GYÖRGY: A Ják nemzetség és monostoralapításai. I. rész. *Vasi Szemle*, 54. (2000) 19.

16 KRISTÓ GYULA: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002. 78., 86.

17 DOMANOVSKY SÁNDOR: A budai krónika. *Századok*, 36. (1902) 730.

18 Uo. 742.

19 A szövegek lelőhelye: SRH I. 296.

*Képes Krónika**Sambucus kódex*

Post hec de Alamania Volphgerus cum fratre suo Hedrico de comitibus Heinburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis introivit, cui dux Geycha montem Kyscen **et insulam Danubii circa Iaurinum dedit pro descensu eterno**, ubi castrum ligneum faciens fecit quoque in eodem monte cenobium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur.

Post hec de Alamania Volphgerus cum fratre suo Hedrico de comitibus Heinburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis introivit, cui dux Geycha montem Kyscen **pro descensu eterno contulisse comprobatur**, ubi castrum ligneum faciens fecit quoque in eodem monte cenobium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur.

E szövegek és eltéréseik ismeretében a megjelölt néhány szónak különös jelentősége van: fontos kérdéssé lép elő ugyanis, hogy az *et insulam Danubii circa Iaurinum dedit* vajon Kézai műve előtt, avagy csupán a 14. század közepén lett a nemzetséglista szövegének része. Ha ugyanis elfogadjuk Domanovszky időrendjét, s a korábbi szövegből hiányzónak tekintjük a Duna szigetének adományozására utaló kitétel, valóban nem marad más lehetőség, minthogy Küszén hegyén tételezzünk fel egy korai favarat, melyet a Héderek beköltöző ősei emeltek megelőzően/párhuzamosan a Szűz Mária monostorral. Minekutána azonban bencés monostorokat akkoriban, forrásaink alapján legalább is, nem volt gyakori jelenség várakba avagy azok mellé telepíteni, ha (elfogadjuk, hogy) létezett is ilyen erősítés, ennek „életidejét” meglehetősen csekélynek tekinthetjük, mivel meglévő okleveles forrásaink Wolfer és Héder 12. század közepénél korábbi ittlétét nem erősítik meg.²⁰ Emiatt feltéve, de nem megengedve, hogy a vitatott szavak valóban 14. századi eredetűek, aligha gondolhatjuk komolyan, hogy egy 12. század közepén rövid ideig létezett favár emlékét tartották fontosnak kétszáz esztendővel később az írás közismerten „örökkévaló” tanúságára bízni. Utóbbi lépés csak akkor tűnik elképzelhetőnek, ha a 14. századra a politikai elitben is megkapaszkodott²¹ Hédereknek a lejegyzés korában (azaz az Anjouk idején) valamely várakkal kapcsolatosan élt a korai építés hagyománya. Lévéen, a nemzetség a 12. század végétől nem volt birtokos Németújvárott, aligha nem elvethetjük annak feltételezését, hogy itteni várukról szólt volna a krónika. Létezett viszont ugyanakkor már jó ideje a középkor folyamán később is Hédervári-székhelynek számító hédervári vár, történetesen épp a Duna közelében.²² Jelen sorok írójának véleménye szerint nem lehet kérdéses, hogy így kívánt a 14. századi krónikafolytató „visszamenőleges emléket állítani” a Hédereknek, csak azt nem tudjuk, miért ezt az utat választotta. Mert, ha a Domanovszky-féle krónikakutatási eredmények helyesek, kézenfekvő lehetett volna számára, hogy a korábbi értesüléseket érintetlenül hagyja. Egy küszéni korai favár és monostor tökéletes „marketingelem” lehetett volna a Hédereknek, még akkor is, ha 1350 táján mindenki számára világos volt, hogy ősi váruk nem ott, hanem a mai Héderváron áll. Ennek dacára előkelőbbnek gondolta a krónikás, ha a hédervári erőssé-

20 Névalakjaik a hazai forrásokból ennél korábban nem mutathatók ki. KÁZMÉR MIKLÓS: Egy tulajdonnevünk életrajza. In: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Budapest, 1956. 420–421.

21 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. II. 96–97.

22 LÁSZLÓ CSABA: A hédervári vár. In: Castrum Bene. Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 184–189.

get „átteszi” Küszénről a valós helyére? Vagy tudott valamit, ami ezt a döntést indokolta: számára és tudása szerint majdani olvasója számára is világos volt, hogy sohasem volt Héder-ösök által emelt vár a küszéni monostornak helyet adó hegyen. Lehetséges tehát, hogy az eddig 14. századnak tartott interpoláció valójában korábbi információt hagyományozott az utókorra?

Ráadásul a korábbinak vélt, az V. István-kori (Ákos mester nevéhez kapcsolt) szöveg sem teljesen problémamentes. Az bizonyos – legalább is a krónikacsalád tagjai ezt bizonyítják –, hogy a *faciens, fecit quoque* szövegrész a Kézait megelőző szöveghagyomány része volt, ugyanakkor erős a gyanú, hogy ehelyütt szövegromlással, korábbi változat(ok) átdolgozásával számolhatunk. Ezt látszik alátámasztani a nehézkesen fordítható szöveg, továbbá az, hogy mind a Budai Krónika, mind pedig Kézai alakított – tulajdonképpen értelmzett és javított – a mondaton.²³ A *faciens, fecit quoque* szavakat mindkét későbbi „felhasználó” értelmileg módosítva alakította át könnyebben értelmezhető/fordítható formára. Mindez arra utal, hogy már az V. István-kori szöveg is áteshetett némi tartalmi/formai módosuláson, tehát hitele (vagy legalább is teljes információtartama) felől lehetnek némi kétségeink, mármint a vár és a monostor egymáshoz való viszonyát illetően. No persze, ha csupán ennyi (és e sorok egyes majdani kritikusi véleménye szerint: ön-nön hajánál fogva előrángatott) érvünk lenne az utóbbi elképzelés alátámasztására, kár lett volna belekezdeni ebbe az exkúrszba. Van azonban a fentebbi szempontokon kívül érdemibb bizonyítékunk is, mégpedig a küszéni bencés monostor alapítólevele.

E forrásunk szerint ugyanis a Magyarországra költöző testvérek közül Wolfer 1157-ben egyházat emeltetett a kérdéses hegyen, még ha ennek formája a magyarországi kutatás előtt nem is ismert.²⁴ Az alapítólevél szerint Gervasius győri püspök közreműködésével és segítségével Wolfer ispán a Küszén-hegyen Szűz Mária tiszteletére bencés apátságot emeltetett, annak működéséhez földeket és népeket adományozott, továbbá azt egyházz jogilag a pannonhalmi apátság alá rendelte.²⁵ Klasszikus magánalapítást rögzítő dokumentumról van tehát szó, s dacára meglehetősen bőbeszédűségének – s itt érünk a krónikás információkat kiegészítő részhez – favárról vagy annak építési (netalán bontási, átalakítási) szándékáról egy szó sem esik benne. Sőt, az alapító fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egyház alapjainak megvetésekor a hegy lakatlan és puszta volt.²⁶ Mindezek figyelembe vételével a Küszén hegyi favár építésének tényét, ha el nem is vehetjük a krónikakutatás eredményeire (értsd: Domanovszky) való tekintettel, de legalább is erősen kétségesnek kell gondolnunk.

A teljes képhez egy további, s újból filológiai kérdést kell tisztáznunk. A Wolfer-féle alapítólevéllel sem volt „minden rendben”. Az oklevél állításai nyomán világosnak látszó képet megzavarta a családtörténet által gyakorolt hiperkritika. A Héder nemzetség és Héderváry család talán máig legfontosabb bűvárlója, Závodszy Levente egyik 1913-as

23 Kézainál: „in quo castrum fieri facit ligneum, tandem et cenobium monachorum...” SRH I. 189. Budai Krónikában: „montem Kyscen pro descensu eterno contulisse comprobatur, ubi castrum ligneum edificavit, fecitque in eodem monte cenobium”. SRH I. 296.

24 TÓTH SÁNDOR: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 229–267., különösen 101–103. jegyzetek. – A feltételeken a monostorhoz köthető, újabban feltárt épületrészekre I. Doris Schön tanulmányát folyóiratunk jelen számában (*Szerk.*).

25 SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) Budapest, 1923–1987. 87. (a továbbiakban: RA).

26 „...in loco inhabitato et solitario, qui dicitur Quizun, monasterium edificavi...” ERDÉLYI LÁSZLÓ: A pannonhalmi főapátság története. Első korszak: A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243. (A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története I.) Budapest, 1902. 603. (a továbbiakban: PRT I.).

írásában hosszas elemzéssel vélte bizonyítottnak, hogy az alapítólevél voltaképpen egy, az átírás ideje táján (1230) készült hamisítvány.²⁷ Mindennek dacára a monostoralapítás tényét persze nem vonta kétségbe, csupán az oklevélben foglaltak jelentős részét vitatta. Írása nyomán az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke is a hamis oklevelek közé utalta oklevelünket, s véleménye gyökeret vert a későbbi irodalomban is.²⁸ Eszerint tehát bizonyosan épült monostor Wolfer ispán akaratából Küszén hegyén, de az alapítás idejét illetően bizonytalanságban kellene maradnunk, s ugyanez a sors vár a kései kutatóra ha az alapítás körülményeire és az átadott javakra kíváncsi. A helyzet azonban mégsem tűnik reménytelennek.

Bizakodásra okot adó tény, hogy a Závodszy dolgozatánál bő évtizeddel korábban megjelent, korai, hamis okleveleinket számba vevő kataszterben Wolfer ispán kiadványa nem kapott helyett, holott annak összeállítója, Karácsonyi János a korszakban elérhető kiadott okleveleket igyekezett a lehető legteljesebb mértékben áttekinteni, így tudósa lehetett az alapítólevél publikációjáról.²⁹ Ennél is fontosabb, hogy a 20. század folyamán többen is visszatértek a küszéni alapítólevélhez. A krónikakutatás és elbeszélő források vizsgálatakor sajátos jellegéből – királyi megerősítéssel bíró korai magánoklevél – adódóan stílári és tartalmi szempontból egyaránt felhasználták. Az 1930-as évek elején az Anonymus-kutatásba kapcsolódó Konrad Joseph Heilig érintőlegesen foglalkozott a kérdéssel, és eredetinek minősítette forrásunkat.³⁰ Három évtizeddel később Csóka J. Lajos már önálló dolgozatot szentelt az 1230-as átíratnak és az abban megőrzött 12. századi információknak. Závodszy, illetőleg Szentpétery ellenvetéseit áttekintve filológiai érvekkel igazolta, hogy a szöveg és terminusai teljesen megfelelnek a 12. század közepi állapotoknak, így ő sem tekintette koholmánynak Wolfer ispán oklevelét.³¹ Évtized múltán Érszegi Géza is tanulmányt írt az oklevélről, s a filológiai kérdéseken túl egyházi szempontról is hitelesnek, noha részben rövidítettnek tekintette a szöveget.³² Végezetül Kubinyi Andrászt kell megemlítenünk, aki monumentális, 12. századi kancellária-történeti munkájában szintúgy görcső alá vette az alapítólevelet. Megállapítása értelmében „legrosszabb esetben interpoláltak”, de feltétlenül érvényes tartalmúnak tekinthetjük azt.³³

A talán kissé hosszúnak tűnő historiográfiai és filológiai áttekintés alapját legalább három ok adja. **1.** Wolfer comes 1157. évi alapítólevelének tartalmát ma már hitelesnek tekinthetjük, tehát a Küszén hegyi Szűz Mária bencés monostor (nem mellékes körülmény,

27 ZÁVODSZKY LEVENTE: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. *Turul*, 30. (1913) 97–106.

28 RA 87. – KRISTÓ GYULA: A Kőszegiek kiskirálysága. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. (Nemzet és emlékezet) Budapest, 1983. 242.

29 KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. 10. – Karácsonyi számára ismert lehetett az oklevél, lévén az a PRT 1902-es megjelenése előtt Fejér György 19. századi kiadásában is hozzáférhető volt.

30 KONRAD JOSEPH HEILIG: Wer war der Anonymus notar? Ein Beitrag zur ungarischen Diplomatik und historiographie. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 2. (1932) 47.

31 „A mondottak alapján úgy látjuk, hogy Walfer ispán a pannonhalmi scriptoriumban szövegeztette meg a Pannonhalmi joghatósága alá helyezett küszéni apátság alapító levelét. Feladatát a pannonhalmi író egyéni stílusban oldotta ugyan meg, de tekintetbe véve saját monostora és a királyi udvar kezdetleges oklevélíró gyakorlatát is. Fogalmazványát II. Géza jóváhagyta, parancsára jegyzője, Barnabás letisztázta és megpecsételte s az így elkészült, 'királyilag megerősített magánoklevelet' a pannonhalmi levéltárban helyezték el.” CSÓKA J. LAJOS: Adalbert és Walfer pannonhalmi 1153., illetőleg 1157. évi oklevelének hitelessége. *Levéltári Közlemények*, 35. (1964.) 63.

32 ÉRSZEGI GÉZA: Walferus comes 1157-es monostor-alapító oklevelének hitelességéhez. In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Szerk. Bollók János. (Klasszika-Filológiai Tanulmányok III.) Budapest, 1978. 93–107.

33 KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 63–64., különösen 30. jegyzet.

hogya a németújvári várkapolna mai titulusa Havas Boldogasszony) alapítására 1157-ben került sor, amit az alapítóról és testvéréről ránk marad kevés számú további okleveles forrás is megerősíti. Meglepő lehet, de az egyházalapítás és a krónikás hagyomány megléte dacára Wolferről lényegesen kevesebbet tudunk, mint testvéréről, noha az bizonyos, hogy 1156-ban tanúként fordul elő II. Géza király környezetében.³⁴ Héder nevű testvére, aki igencsak jól adatolható a kor forrásviszonyai közepette, nálánál lényegesen magasabb tisztségbe jutott: 1150–1157 között királyi udvarispán, majd 1162–1163/64-ben nádor volt.³⁵ **2.** A szövegben szereplő és fentebb bőven ismertetett „puszta” hegy- említést mindezek alapján kortárs és érvényes értesülésnek értékelhetjük. **3.** A fentieknél lényegesebb, hogy az alapítólevélben egy, a korábbi feldolgozásokban nem említett, s eleinte nehezen magyarázható helynévvel is el kell számolnunk. Azon *prediumok* sorában ugyanis, amelyeket az alapító az új monostornak adományozott találkozunk egy *Podgrad* nevezetűvel, amely alak különösebb névtani és szláv nyelvi ismeret nélkül is világosan utal egy ’Váralja’ település létre.³⁶ Eszerint a fentebb elmondottak dacára ismét szembe kell néznünk a kérdéssel: mégis állt volna valamiféle erősség 1157-et megelőzően Kűszen hegyén az alapítólevél tudósítása ellenére?

Ha nagyon erőlködnénk, akár ehhez is találhatnánk némi alapot. Különösen annak ismeretében, hogy a 11–12. századi Árpád-kori határvédelmi rendszer, az úgynevezett gye-pü vonala e területen az ország más régióval való összevetésben több kutató véleménye nyomán többé-kevésbé jól ismertnek mondható, s ezen eredmények nyomán – kétségtelen, kissé nyugatra előretolva – akár egy, e rendszer egykoron állt „örhelyét” is feltételezhetnénk az ide „helyezendő” várban.³⁷ Szükségünk is lenne egy ilyesfajta korai „vár”, más-képp nehezen tudnánk megmagyarázni a ’Váralja’ név feltűnését oklevelünkben.

Legalább is eleinte... Felettlőbb elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a Wolfer-féle alapítólevél fontosnak érezte az utókor tudomására hozni a hegy már említett, magányos és lakatlan voltát, illetőleg szót sem ejt ott állt vagy álló várról. E látszólagos ellentmondás feloldását két úton kísérhetjük meg. A megoldást egyrészt az oklevél ma ismert formájának keletkezési körülményeiben kell keresnünk. Emlékezzünk, a Wolfer ispán alapítását megörökítő szöveg egy 1230-as, a pannonhalmi monostor érdekében keletkezett átíratban maradt az utókorra. Jelen sorok írója számára könnyen elképzelhető, hogy nem másról van szó, minthogy az 1157-es szöveg 1230. évi átírásakor az abban foglalt *prediumok* névalakjait modernizálták, azaz a 13. században ismert alakjukban emelték be a szövegbe. Feltehető ez annál is inkább, mert a 12. század közepi helynévalakok részben megváltozhattak, s így később egy esetleges későbbi perben szövegbeli létük félreértésre adhatott okot. 1230-ban – erről alább bőven lesz szó – a vár már bizonyosan állt, s meglehetően a várhegy alatti települést ekkor már erről, Váraljának nevezték. Ekként a másolói eljárása teljes mértékben érthető: nem a korai, alkalmasint már számára is ismeretlen 1157-es névalako(ka)t, hanem az aktuális 13. századi(aka)t illesztette a szövegbe, lévén az általa megalkotott iratnak monostora aktuális érdekeit kellett szolgálnia, nem pedig későbbi kutatók kíváncsiságát kielégítenie.

34 RA 90.

35 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. 307.

36 PRT I. 604.

37 KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Savaria–Szombathely története 1. A város alapításától 1526-ig. Szombathely, 1998. 101–104.

Mindezen túl oklevelünk szövegének ismeretében még abban sem lehetünk maradéktalanul bizonyosak, hogy a nevezett település/*predium* valóban a ma Németújvárnak helyet adó hegy alatt terült el. Mindezt azért tételezhetjük fel, mert az alapítólevél meg lehetőséggel szól arról a négy *predium*ról, amelyeket az alapító a Szűz Mária monostor fenntartása céljából adományozott a szerzetesközösségnek. Ezek a következők: 1, egy *predium* azon hegy alatt, amelyen a monostor van (történetesen a logika azt diktálná, hogy ezt nevezzék „Váraljának”, ha volt ott vár is) 2, Csegének mondott *predium* 3, a harmadik *predium* Podgrad néven, végezetül pedig 4, Gyarmat *predium*.³⁸ Mindezek ismeretében – lévén csupán egyiküknél szerepel a kitétel, hogy a hegy tövében terült el, mégpedig az első és név nélkül szereplő *predium*nál – afelől sem lehetünk maradéktalanul biztosak, hogy a fentebb nevezett Podgrad/azaz Váralja *predium* egyáltalában a németújvári várhegy közvetlen közelében feküdt. Sőt, inkább ennek ellenkezőjét tételezhetjük fel. Minekutána az 1157-ben leírt határok egyik része, Dobrounuc, azaz Dobrafalva (ma: Dobersdorf, Ausztria) Németújvártól közel huszonöt kilométerre fekszik, így mindez a további (és az oklevélben nem a hegy közelébe helyezett) birtokokról éppúgy elképzelhető, amire a korábbi szakirodalom is utalt már.³⁹ Ráadásul területünkől délre érdemleges „tót”, azaz manapság szlovénnek (akkortájt inkább szlávnak) mondott népelemek léte igazolható, ami a névadásra is magyarázatot szolgáltathat.

A fenti érvek ismeretében tehát, ha nem is végleges bizonyossággal, de a hihetőség nagy fokával kimondható, hogy az 1157. évi alapítólevélben szereplő, szláv eredetű Váralja név aligha utal egy, a bencés monostor területén/közvetlen közelében állt megelőző (fa)vár létrejöttére.

Ki és mikor emelte Küszén hegyén a várat?

Mindezek után az újvári vár építésének körülményeit, idejét és okait illetően kell érdemlegeset mondani. Az eddig elmondottak alapján gyaníthatjuk, hogy a 12. század közepétől vár nem állt a hegyen, ott egy 1157-ben alapított, s Szűz Mária tiszteletére szentelt egyház, s egy hozzá tartozó (véltetőleg nem különösebben nagyméretű, hisz nem gyanakodhatunk szerzetesek tömegeinek itteni működésére) monostorépület készült el. 13. századi oklevelek visszautalásaiból azonban szerencsés módon lehetőség adódik a hegy és az azon álló épület(ek) sorsát nagyjából nyomon követni.

Az alapítást követő évek az építkezésekkel és a birtokszervezet „elindításával” telhetek, noha erről az időszakról egyetlen információnk sincs. Arról viszont már van, hogy III. Béla uralkodása során (1172–1196) Wolfer utódaitól elvette a hegyet, s ott várat építtetett, pontosabban fogalmazva: a már meglévő monostor épületeit felhasználva várat alakított ki. Minderről egy 1212-ben kelt oklevél tájékoztat, miszerint Wolfer unokáit II. András király (1205–1235) megerősíti a kapornaki monostor kegyuraságában, amit az elvett küszéni monostor ellentételezéseképpen kaptak.⁴⁰ Adódik mármint a kérdés: mikor

38 „Predia vero ista sunt: sub radice montis, quo monasterium situm est, predium unum cum duobus aratris et quatuor mancipiis; predium quoque quod Chegge dicitur, cum quatuor aratris et octo mansiunculis hominum; tertium predium, quod Podgrad vocatur cum totidem aratris et mansionibus; quartum predium, quod vocatur Giormoth cum duobus aratris et quatuor mansionibus...” PRT I. 604.

39 PRT I. 335.

40 Árpádkori Új Okmánytár. I–XII. Közvetési: WENZEL GUSZTÁV. Pest, Budapest, 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VI. 354–355.

és miért volt ezekre a királyi döntésekre szükség? A kor külpolitikai viszonyainak gyors áttekintésével azonban viszonylag hihető magyarázattal szolgálhatunk.

A 12. század utolsó harmadában Magyarország és a szomszédos területek: a Német-Római Birodalom, illetőleg az Osztrák Hercegség között változó intenzitással ugyan, de egy időre ellenségessé vált a viszony. Pedig eleinte minden békésen indult. Trónrakerülését követően ugyanis III. Bélának nem volt indoka arra, hogy I. (Barbarossa) Frigyes császárral (1152–1190) szembekerüljön. Ugyanez volt a helyzet a közvetlenül szomszédos nyugati területek urával, II. (Jasomirgott) Henrikkel (1141–1177). Sőt, utóbbival a békés kapcsolatot a herceg fiának és Béla király Ilona nevű lányának eljegyzésével meg is pecsételték.⁴¹ Az eleinte tehát békésnek induló viszony egymástól függetlenül bekövetkező két esemény – egy belpolitikai és egy nemzetközi szinten zajló – következtében gyorsan megváltozott.

Az 1170-es évek első fele a pápaság és a császárság közti egyik legharciasabb időszakot hozta el. Anélkül, hogy hosszabban elmerülnénk a hatalmak konfliktusainak múltjában, annyit rögzítenünk érdemes, hogy a szembenállás színvallásra kényszerítette a magyar uralkodót. Döntenie kellett, a pápát vagy a császárt támogatja. III. Béla nem habozott a pápaság mellett kitartani, aminek legfényesebb bizonyítéka, hogy 1176 nyarán a két fél által vitatott salzburgi érsekség kérdésében a pápai követ végül nem osztrák területen hozta meg döntését, hanem Béla meghívására, biztonsági megfontolásokból, Győrött.⁴² Aligha kell bizonygatni, hogy ez a meghívás nem tett jót a Birodalom és Magyarország kapcsolatának. A két fél viszonya ettől fogva – figyelembe véve az 1176 májusában lezajlott legnői csatát is, ahol a császár vereséget szenvedett – néhány éven át hűvös maradt.⁴³

A másik, pontosan ezekre az évekre eső ellentét Béla király és Henrik osztrák herceg között jött létre, ám ennek okai belpolitikaiak. III. Béla ekkor már fogva tartotta öccsét, Géza herceget – ne feledjük, apjuk rajtuk kívül már adott egy királyt az országnak III. István (1162–1172) személyében –, nehogy esetleges trónigényei a korábbi évekhez hasonlatos belháborút és ellenkirályok egymással való harcait okozzák. Géza azonban megszökött testvére őrizetéből, s egyenest II. Henrik osztrák herceghez menekült, aki, felismerve a magyar királlyal szembeni adu lehetőségét, azon melegében befogadta.⁴⁴ Béla persze nem nézte tétlenül az eseményeket, hanem a cseh uralkodóval kötött szövetséget osztrák szomszédja ellenében, hogy Géza kiadására rávegye, tehát a határmenti területek így „frontvonallá” váltak. Az ellentétet csak részben oldotta meg, hogy II. Henrik herceg 1177 januárjában váratlanul meghalt.

Mindezek ismeretében aligha lehet csodálkozni III. Béla döntésén, hogy a nyugati határszakasz kellős közepén álló hegyet és az azon létesült monostort hirtelenjében saját kezelésébe vette. A stratégiai megfontolás is ezt diktálta, ráadásul a korszak magyar királyainak volt/lehetett nyugati kortársaikhoz hasonlóan azon joga, hogy háborús helyzet esetén nem királyi birtokban lévő várak, erődítésre alkalmas épületek felett is rendelkezzenek, alkalmasint ott megszálljanak, a harcokban azokat felhasználják.⁴⁵ A fentebb ismertetett események ismeretében jelen sorok írója arra gyanakszik, hogy a hegy és a

41 Österreichische Geschichte 1122–1278. Hg. von HERWIG WOLFRAM. Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Wien, 2003. 150.

42 SZOVÁK KORNÉL: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Budapest, 1996. 38.

43 FERDINAND OPLL: Friedrich Barbarossa. Darmstadt, 2009. 118–119.

44 Österreichische Geschichte 1122–1278... i. m. 150.

45 HORVÁTH RICHÁRD: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon i. m. 81–82.

monostor királyi átvételére valamikor az 1170-es évek közepén kerülhetett sor, s eztán indulhatott meg a várrá való átalakítás. Hogy ez mit is jelentett valójában, arról tudomásunk nincs, de egy némileg későbbi párhuzam segíthet a megértésben.

Nem másról, mint a küszéni monostor „feljebbvalójáról”, Pannonhalmáról van szó. Abban nincs semmi kétség, hogy Pannónia Szent hegyén 996 óta bencés atyák temploma és rendháza állott, ám ennek erődítetttsége korántsem ismert, különösen a korai évszázadokban. Sem krónikás, sem elbeszélő forrás nem szól arról, hogy a hegyen álló monostort falak és tornyok vették volna körül, pusztán a történetírói hagyomány gondolja úgy, hogy az 1207-től ismert apát, Uros volt az, aki a monostor „várszerű” kiépítését szorgalmazta.⁴⁶ Nos, mindezek figyelembevételével kell különösen fontosnak tekintenünk azt a tényt, hogy Pannonhalma a tatár támadás idején képes volt sikeresen ellenállni a támadók rohamainak. Különös értékkel bír e kijelentés annak fényében, hogy Rogerius mester híres kortárs beszámolója nyomán biztosak lehetünk abban, hogy a tatárok rendelkeztek vár-ostromokhoz szükséges eszközökkel és tapasztalattal.⁴⁷ Ezek után már nem lehet meglepő, hogy amikor 1242 februárjáról pontosnak látszó felsorolással bírunk a tatár támadást visszaverő erősségekről, azok között ott szerepel Szentmárton és érthető módon Zalavár is.⁴⁸ Ezek szerint tehát a korai monostorépületek masszív, alkalmasint zárt tömbjük, illetőleg köépületeik miatt igencsak alkalmasak lehettek viszonylag csekély munkával erődítésnek is, amely indok, illetőleg a stratégiai fekvés együttesen már remek magyarázatot kínál arra, miért esett III. Béla választása a küszéni/güssingi hegyre.

Utóbbi megfontolást erősíti III. Honorius pápa 1225 márciusában a váci püspökhöz, valamint a pécsváradi és földvári apátokhoz írt levele is. A levél okát az adta, hogy a pannonhalmi apátság panaszából tudomására jutott, miszerint az egykor Wolfer ispán által Küszén erődítésre alkalmas hegyén alapított monostorát, ahol Pannonhalmának apát-állítás joga volt, s mindeddig ezt háromszor gyakorolta is, Béla király elvette azzal az ígérettel, hogy cserébe más egyház építésére alkalmas helyet és hozzá való birtokokat fog adni. Minekutána erre eladdig nem került sor, felkérte a címzetteket, hogy a jóvátétel ügyében járjanak el.⁴⁹ Értékes apróság a történetben, hogy az erődítésre való alkalmasság a forrásokban a hegyvel kapcsolatosan ekkor jelenik meg először.

46 CSÓKA GÁSPÁR–MAROSI ERNŐ: Pannonhalma. In: KMTL 525.

47 E tény említése bő évtizedes múltra tekint vissza a hazai kutatásban, sajnos különösebb visszhang nélkül: SZENDE LÁSZLÓ: Magyarországi várak Rogerius korában. *Limes*, 45–46. (2001/1) 108. – Várad és a Csanád megyei egresi monostor ostromának leírásakor találkozunk ostromgépek említésével. Utóbbinál az olvasható, hogy „Néhány nap múlva pedig az említett kolostort vagy monostort, Egrest vették ostrom alá, sok ostromgépet sorakoztatva fel.” Váradnál még a számukról is szó esik: „...és tüstént körülvéve a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjel-nappal, megállás nélkül hajigálták a kőveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott.” A tatárjárás emlékezete. (Pro memoria) Szerk. KATONA TAMÁS. Budapest, 1987. 171., 179.

48 GYÖRFFY GYÖRGY: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 87.

49 „Gualferus comes constructa quadam ecclesie in quodam monte nomine Quizin munitioni apto, sed loco inhabitabili et deserto, de assensu tandem inclite recordationis G(eise) regis Ungarie...episcopi diocesani et aliorum regni nobilium ecclesiam ipsam monasterio predicto concessit, in qua iuxta ipsius comitis desiderium abbas monasterii memorati conventum instituit et [tres ei] per tempora prefecit abbates. Postmodum vero clare memorie (Bela) prefati regis filius suggestione quorundam ecclesiam ipsam remotis inde personis cum eodem monte sibi pro munitione recepit promittens, quod locum alium ad ecclesiam aptiorem et plura etiam in possessionibus et aliis, quam eadem haberet ecclesia, donaret eisdem, quod nec ipse implevit morte preventus, nec per carissimum in Christo filium nostrum A(ndream) illustrem regem Ungarie, quem super hoc sepe rogavimus, id hactenus factum fuit. Nunc autem Demetrius comes montem eundem cum predicta ecclesia et possessionibus ad eam pertinentibus ex regia, ut dicit, donacione detinet et reddere contradicit.” PRT I. 667.

A királyi (át)építés kérdése immáron nem lehet kérdéses. Illendő mármost mindennek idejéről is szólnom. Ennek megtételében két adat áll rendelkezésre. Az első (*post quem*) a fentebb idézett pápai levélből származó információ: Pannonhalma a küszéni monostor alapítása (azaz 1157) óta a királyi átvételig bezárólag háromszor tudott apátot kinevezni a Wolfer ispántól kapott jogait alkalmazva.⁵⁰ A második (*ante quem*) ennél konkrétabb. 1198-ban Imre király (1196–1204) megerősítette a szentgotthárdi monostor birtokjogait. Nos, ebben az oklevélben fordulnak elő bizonyos Szentkút körüli, s a monostorhoz III. Béla ideje óta tartozó szőlők, amelyek Újvár vár területén fekszenek.⁵¹ Ismerve Szentgotthárd, a tőle bő tucatnyi kilométerre fekvő Szentkút (ma: Heiligenbrunn, Ausztria) fekvését, az oklevél adatai kétséget sem hagynak afelől, hogy az itt szereplő Újvár nem lehet más, mint a Szentkúttal és Szentgotthárddal éppen háromszöget bezáró, azoktól alig néhány kilométerre található Németújvár, amelynek ezáltal ebből az esztendőből ismerjük első írásos említését. Legyen utóbbi tény azonban bármilyen örvendetes, ahhoz azonban nem nyújt segítő kezet, hogy Újvár 1196, azaz III. Béla halála előtti pontos felépültét meghatározhassuk, legfeljebb a korábban idézett külpolitikai szempontok mutathatnak az 1170-es évek közepe, második fele irányába.

Mindezt egy ugyancsak közvetett, de talán mégsem mellékes adattal egészíthetjük ki. Közismert tény, ámde Németújvár történetében elegendő szerepet nem kapott információ, miszerint III. Béla 1183-ban alapította az említett, mint láttuk, nem túl távoli Szentgotthárdon a ciszterciek apátságát.⁵² Ezen dátumok ismeretében nehéz szabadulni a kutatónak attól az érzéstől, hogy a küszéni foglalás és az új alapítás között kapcsolat található. Ellentmondani látszik ennek a bencés/ciszterci eltérés, de ekkoriban, s épp a ciszterci rend „felfutása” idején talán még sincs különösebb jelentősége. Támogatja ugyanakkor ezt a kapcsolatot a kronológiai egybeesés. Küszéni az 1170-es évek végén „eltűnt” egy monostor, s talán részben ennek pótlására, egyfajta ellentételezőképpen alapította a közeli településen Béla király a ciszterci szerzetesek új monostorát. Még ha a konkrét bizonyítékok sora kurta is, lássuk be, a feltételezés nem nélkülöz némi logikai alapot.

A fejezet zárásaképp egyetlen kérdés maradt még válaszolatlan: a vár nevének magyarázata. Volt a korábbi irodalomban olyan ötlet, hogy az ’Újvár’ név nem másnak lenne bizonyítéka, minthogy a korai favárat a 13. századra egy helyben felépülő kővár váltotta fel, azaz egy időben és „minőségében” is új vár jött volna létre. Anélkül, hogy minderre hosszabban kitérnénk, az eddig elmondottak nyomán e lehetőségről beszélni nem szükséges, mármint ha elfogadható a Duna mellett épült hédervári favár léte. Ennél időrendjében elfogadhatóbbnak tűnik az elképzelés, miszerint várunk „új-sága” a nem túl távoli (körülbelül tizenöt kilométerre található) Pinkaóvár korai erőségéhez képest értelmezendő,⁵³ amely erősség a 10/11. század óta fennállt, s a kutatás feltételezi, hogy a 13. század elején, azaz (Német)Újvár felépültének idején, még bizonyosan létezett.⁵⁴ A 13. századtól

50 Lásd az előző jegyzetet. Ugyanekkor a pápa nem csupán a fentebbi egyháznagyoknak, hanem II. András királynak is írt az ügyben a fentiekkel azonos tartalommal. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. Tomus primus. Ab Honorio pp. III. usque ad Clementem pp. VI. 1216–1352. Romae, 1859. 53–54.*

51 „...circa eundem Sacrum Fontem, in territorio videlicet Novi Castri habent vineas, quas sepe dicti fratres cum consensu et elemosina patris nostri, gloriosus Bele regis...susceperunt.” ÁÚO VI. 194., RA 174.

52 ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000. 62.

53 DÉNES JÓZSEF: Kitéve az ellenségnek i. m. 8.

54 FELD ISTVÁN: Pinkaóvár (Burg, Ausztria). *Castrum*, 5. (2007/2.) 153–155., ENGEL PÁL: Archontológia i. m. I. 387.

ráadásul közismert lehetett 'Óvár' neve, ami ugyancsak a Kűszén-hegyi vár megnevezésének értelmezéséhez jelenthet gyámolítást.

Újvár sorsa a 13. század első felében: királyi várból magánvár

Noha afelől nincs kételkednivalója a kutatónak, hogy III. Béla az erődítésre alkalmas hegy birtokába jutott, ám abban már lehetnek indokolt kétségei a kései érdeklődőnek, hogy mi is lett valójában a hegy és az épület sorsa a királyi átvételt követően. A rendelkezésünkre álló adatok alapján abban biztosak lehetünk, hogy a vár kialakítására bizonyosan sor került, noha tudomásunk szerint osztrák–birodalmi területről érdemi támadást nem kellett elszenvednie. III. Béla, majd pedig Imre királyok halálát követően azonban a politikai helyzet gyökeresen megváltozott. Imre öccse, II. András a korábbiakhoz képest egészen másképp gondolkodott a királyi birtokok adományozásának, illetőleg kezelésének mértékéről. András király a korábbiaktól merőben eltérően kezelte a királyi és a magántulajdon kérdését. Anélkül, hogy a magyar történetírásban a források szóhasználatát követően „új berendezkedés” politikájának mibenlétéről értekeznénk, lévén erre sem tér, de szükség sincsen, Németújvár magánkézbe kerüléséről kell szót ejteni.

Emlékezzünk, III. Béla korától fogva a pannonhalmi monostor panasza folyamatosak voltak elveszett *obedientia*juk okán, illetőleg Wolfer utódai is joggal kerültek a kapornaki monostor kegyuraságába, kárpótlásképpen. Pannonhalma ügye azonban II. András uralkodása idején sem jutott nyugvópontra, s ezek kapcsán kiadott oklevelek segítenek rekonstruálni a vár további sorsát. Fentebb már találkoztunk azzal az 1225. évi oklevéllel, melyben a pannonhalmi monostor panaszára jár el Honorius pápa. Nos, ebben nem csak arról van szó, hogy III. Béla elvette a hegyet és a monostort tulajdonosaitól, hanem arról is, hogy az jelenleg (*nunc autem*, azaz 1225-ben) bizonyos Demeter ispán birtokában van. 1225-től tehát biztosak lehetünk abban, hogy Németújvár az egyre szaporodó magánvárak sorát gyarapította. Minekutána a bencések igyekezete és az érdekekben eljáró szentszéki kérések/felszólítások évtizedekig nem hoztak eredményt, az újabb és újabb e tárgyban kibocsátott oklevelek adják vártörténeti összefoglalásunk további részének vázát.

Ennek megtételét megelőzően azonban nem mehetünk tovább anélkül, hogy a „titokzatos” Demeter ispánt azonosítsuk, s Németújvár megszerzésének körülményeit a források nyújtotta lehetőségekhez mérten tisztázzuk. A két feladat közül Demeter „személyazonosságának” meghatározása látszik egyszerűbbnek. Ebben perdöntő bizonyítékot nyújt ugyanis a pannonhalmiak sorozatos panasza okán keletkezett egyik pápai levél. 1231-ben IX. Gergely pápa (1227–1241) több magyar egyházi vezetőt szólít fel arra, hogy a bencés monostor érdekében eljárjanak. Levelében értelemszerűen előadja az aktuális „foglalmi állapotot” is, s ennek során juthat tudomásunkra, hogy Demeter ispán a Csák nemzetség tagja.⁵⁵ Ezen információ ismeretében pedig különösebb nehézség nélkül deríthető ki Demeter politikában játszott szerepe. Nem akárkivel van ugyanis dolgunk: Ugodi Luka fia Demeter többek közt 1217-től megszakítás nélkül 1230-ig királyi asztalnokmester, udvarispán, országbíró II. András, majd fia IV. Béla (1235–1270) kormányzatában, ezenközben pedig fél tucat megye ispáni tisztségét is viselte.⁵⁶

55 „...nobilem virum Demetrium de genere Cac...” PRT I. 704.

56 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 294. – Életpályája rövid summázatát lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest, 1900–1904. [reprint: Budapest, 1995.] I. 332–334.

Utóbbi tény talán még az udvari szerepnél is beszédesebb. Habár a folyamatos asztalnokmesterség, s az a közismert tény, hogy Demeter részt vett II. András szentföldi hadjáratában, végül pedig az országbírótság, mind-mind vitathatatlan jelei a királyi bizalomnak, ezen túl a megyésispáni kinevezések is hasonló befolyást, illetőleg komoly politikai súlyt, katonai erő feletti rendelkezés lehetőségét engedik feltételezni. Jó ideje ismert a kutatás számára, hogy a 13. század első negyedének ispánságai korántsem voltak egyenrangúak. A királyi oklevelek méltóságsorainak vizsgálatával sikerült egyértelműen meghatározni egy szűk megye-csoportot, amelyik bizonyosan a „többi fölé emelkedett”.⁵⁷ Ezek közül is messze a legfontosabb Bács, Bihar, Sopron, Bodrog és Pozsony voltak. Nos, ezen megyék közül Demeter a pozsonyit (1224–1229), a bácsit (1233–1234) és a bodrogit is (1246) viselte.⁵⁸

Ami a királyi kézen lévő Németújvár Demeternek történt átadását illeti, még a fentieknél is nagyobb a bizonytalanság. Egyetlen kapaszkodónk a már fentebb ismertetett tény, hogy Demeter ispán 1225-re Németújvárban birtokos volt, akármilyen jogcímen is. Ennél korábbra csak feltételezést feltételezésre halmozva, mindazonáltal talán a hihetőség határain belül maradva tudunk csak lépni. Demeter asztalnokmestersége alatt ugyanis 1219–1222 között viselt egy eddig nem említett megyésispánságot is, nevezetesen a vasit.⁵⁹ Ha tehát tudott, hogy 1225-ben a vár már a kezében volt, illetőleg 1219-től ő Vas megye ispánja (hozzátéve, hogy e megye ispánjait 1215–1219 között nem ismerjük, így akár az sem kizárható, hogy vasi kinevezése egybeesett asztalnokmesterré tételével),⁶⁰ így Németújvár Demeter kezére történt átadását leginkább erre az időre: (1215)1219–1225 közé datálhatjuk.

Politikai szerepe szempontunkból azért különösen érdekes, mert mai tudásunk szerint ő volt nemzetsége – ráadásul másokkal összehasonlítva meglehetősen korai – első „várszerzője”. Németújvár adományul vagy akár csak ideiglenes átvétele jóval megelőzte a 13. század utolsó harmadára datálható, s a nemzetség ezen ágának végül nevet biztosító ugodi vár felépítését, miközben további erősség birtoklásáról esetükben nincsen tudomásunk.⁶¹ Ezzel az aktussal a Csákok ezen ága egy csapásra várbirtokossá, méghozzá fontos határvár birtokosává vált. Birtoklásuk azonban folyamatosan érdekeket sértett.

Aligha okozunk meglepetést ugyanis, ha elmondjuk: Pannonhalma tiltakozásának intenzitása évtizedek múltán sem hagyott alább. Ennek eredményeképpen IX. Gergely pápa a létező legsúlyosabb egyházi fenytékek egyikéhez folyamodott: a vár visszaadásának elmaradása miatt kiközösítette Demeter ispánt az egyház híveinek sorából, valamikor 1228/29 táján, lévén minderről hat évvel később, 1235-ből van tudomásunk.⁶² Eszerint tehát abban biztosak lehetünk, hogy II. András halálának esztendejében Németújvár még magánkézen volt. Szerencsés módon még ennél is tovább léphetünk az időben, lévén 1238 augusztusában IX. Gergely pápa ismét levelet küldött a magyar királynak, ekkor már IV. Bélának (1235–1270). Ebben megismételte a pannonthalmi egyház régi panaszát,

57 NÓGRÁDY ÁRPÁD: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok*, 129. (1995) 166–174.

58 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 294.

59 Uo.

60 Uo. 223. – Csupán az adathiánnyal való játék gyanánt érdemes megjegyezni, hogy 1214 és 1217 között az asztalnokmester kiléte is ismeretlen, így a kettős kinevezés és a várátadás lehetőségét – szigorúan csak elméletben, bizonyíthatatlanul – akár 1215-ig módunkban áll „visszavinni”. ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 55.

61 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom i. m. 207.

62 PRT I. 741.

s felrótta a királynak, hogy Demeter ispán, legalább is elmondása szerint, királyi adományból (tehát Béla apja, András akaratából) bírta és bírja most is a nevezett hegyet és az egyházat.⁶³ Első pillantásra érdekessége az oklevélnek – ahogyan a többi pápai oklevélnek is –, hogy hegyről és egyházzal minduntalan esik szó, ám várról soha. A korábbi adatok, azaz a vár létét igazoló források ismeretében ez ugyan felettébb érdekes, de korántsem magyarázhatatlan. Az egyházfő, illetőleg a pannonthalmiak szempontjából ugyanis teljesen mindegy volt, hogy mi lett a Wolfer-féle monostorépület sorsa – hiszen azt a III. Bélával való, ellentételezést ígérő csere alkalmával, végleg elveszítették –, számukra az ügy jelentőségét a kárpótlás elmaradása adta. Mindezek fényében tehát nehezen várható el a pápai levelek fogalmazójától, hogy a számunkra bármennyire is érdekes erősség sorsáról szolgáltasson információkat.

Az 1238. évi oklevél ismeretében megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy Németújvár erőssége Demetert uralta annak 1246. évi haláláig. Habár az 1238–1246 közötti évekből biztos forrásunk nincsen, de ezt kizáró értesülésünk sem akad. Jóllehet IV. Béla a tatárjárást megelőzően igyekezett apja korábbi adományaiból némelyeket visszaszerezni, de a konkrét esetben ilyesmiről nincsen tudomásunk. Ráadásul annyi biztos, hogy II. András halála után Demeter nem esett ki az új uralkodó kegyéből: többek közt csanádi ispán, országbíró is volt, az uralkodóváltás tehát politikai pályáján nem hagyott érdemi nyomott.⁶⁴

A továbbiakban még ennyire sem kényeztetnek bennünket a források. A várral összefüggésbe hozható adatok sora 1263-ban folytatódik, ám ebből az esztendőből legalább két fontos oklevél is korunkra maradt. Az egyik, az esztendő márciusából, arról tájékoztat, hogy Béla király hosszú idő után és számos pápai tiltakozást követően végre elszánta magát Pannonthalma kárpótlására. Feleségével, Laszkarisz Mária királynéval egyetértésben az „Újvárnak mondott Kűszén váráért” cserébe több Nyitra megyei birtokot (voltaképpen a nyitrai újhelyi uradalmat), illetőleg egy balatoni szigetet adományozott a monostornak.⁶⁵ Láthatóan a király hozott döntést, végleg rendezni kívánta a várral kapcsolatos, régtől fogva húzódo ügyet. Nem tartozik szorosan témánkhoz, de nem érdektelen megemlíteni, hogy Béla ebbéli adományát fia 1271-ben visszavonta, s az újhelyi uradalmat Kemény fia Lőrinc szőrényi bánnak adta át.⁶⁶ A monostorbeliek ismét sérelmet szenvedvén, IV. (Kun) László trónra kerülteig várhattak, amíg valóban hozzájuthattak a kárpótláshoz. 1273 nyarán László király érvénytelenítette apja Lőrinc bánnak szóló adományát, s megerősítette nagyapja, Béla király eredeti adománylevelét a fenti birtokokra vonatkozóan.⁶⁷

Ugyanezt a megfontolást gyámolítja az a tény, hogy ugyanebben az esztendőben (1263) kerített sort arra is, hogy egyik régi hívének, Pok nembéli Móric királyi tárnokmesternek és testvéreinek, Jánosnak, ifjabb Béla herceg népei ispánjának, valamint Détának két, a vasvári királyi vártól leválasztott birtokot adományozzon, mivel az „Újvárnak mondott Kűszén vára” a fenti rokonság kezelésében van. A királyi kancellária ráadásul bőbeszédűbb volt, mint gondolnánk. Oklevelünk *narratio*ja tudunkra adja ugyanis, hogy Béla

63 „nunc autem Demetrius comes montem eundem cum predicta ecclesia et possessionibus ad eam pertinentibus ex regia, ut dicit, donatione detinet...” PRT I. 758.

64 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája i. m. 294.

65 RA 1340. – Mária királyné hasonló tartalmú adománylevelét lásd: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Budapest, 2008. 60.

66 ÁÚO XII. 40–42.

67 RA 2386. – Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Vol. I-V. Bearb. von WAGNER, HANS-LINDECK-POZZA, IRMTRAU. Graz-Köln, 1955–1999. (a továbbiakban: UBB) II. 39.

király a várat 1263-at megelőzően adta Móric és rokonai kezére, éppen azért, hogy azt védelmezzék. Ők a felső várban (*in castro superiori*) saját költségükön egy tornyot és egyéb épületeket emeltek.⁶⁸ A király választása nem volt véletlen. Móricról tudjuk, hogy 1241-ben a muhi csatában személyesen végzett egy tatárral, aki magát az uralkodót akarta megölni, így a későbbiekben Béla bizalma Móricban töretlen volt.⁶⁹

Németújvár így 1238 (esetleg 1246) után királyi döntésből eredően a Csákoktól átkerült a Pok nemzetségbeliek kezelésébe. 1263. évi forrásunk arról sem hallgat, hogy mindez jó döntésnek bizonyult, hiszen Móric és rokonsága a felső várban egy tornyot és további épületeket emelt, amely erősítés az országot ért német támadások kivédésekor is szerepet kapott.⁷⁰ A kor eseménytörténetének ismeretében megkísérrelhetjük a királyi akaratból végrehajtott birtokcsere idejének hozzávetőleges meghatározását.

Az 1263. évi oklevél tehát nem feledkezik meg a német támadások megemlítéséről – ami persze egy nyugati határvidéken álló erősség esetében eleinte nem is tűnik különlegesnek. Ha feltételezzük, hogy ebben nem általános kitévél, hanem aktuális veszélyt kell látnunk – amit az alább előadottak fényében okkal megtehetünk –, érdemes ismét egy külpolitikai kitekintést megejteni. Aligha okoz meglepetést ugyanis a korszak ismerőjének a megállapítás: Magyarország 1251/52-től kezdődően az évtized végéig, különösen pedig az 1260 júliusában vereséggel végződő Morva folyó menti csatáig, folyamatos harcban állt a szomszédos osztrák területek későbbi urával, II. Ottokárral (1253–1278) a II. Harcias Frigyes személyében 1246-ban kihalt Babenbergerek által bírt területek feletti fennhatóság okán.⁷¹ A harcokat több, egymást követő magyar támadás kezdte, majd Stájerország területén folytak sikeres – igaz csak időleges – hódítások. Nos, ezen események ismeretében már jó eséllyel, noha korántsem minden kétséget kizáróan, határozhatjuk meg azt az időszakot, amikor IV. Béla Németújvár Wolfer ispánéktól elvett várának magánkézre (értsd: Pokiaknak) adása mellett dönthetett. A fentebb elősorolt okleveles és történeti adatok fényében mindezt – legalább is jelen sorok írójának véleménye szerint – 1252–1259/60 között kerülhetett sor. Ha pedig figyelembe vesszük a Babenberg-harcok 1250-es évek első felére eső intenzitását, továbbá az 1263. évi oklevél torony- és épületek építésre vonatkozó sorait is, talán az 1255/57 előtti esztendőkre tehetjük Béla „adományát”.

Németújvár és a Kőszegiek

Ha az eddigi kacifántos történetmondást követően az Olvasó idáig eljutott, bizonyára nem éri meglepetésként a kijelentés: Németújvár történetét illetően az írott forrásokkal egyre jobban ellátott évtizedekben sem csökkennek nehézségeink. „Közismert” ugyan a vonatkozó kézikönyvek „adatai” alapján, hogy az erősség a század végére a Kőszegi

68 UBB II. 288–289.

69 GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/1. 405.

70 „...in castro eodem collocare, in quo iidem consuete et approbate fidelitatis feruore rutilantes, turrim in castro superiori et alia edificia ibidem suis expensis et sumptibus proprys construxerunt, ut in illis oportuno tempore residentes, in conseruacione dicte turris contra insultus Teutonicorum vel aliorum venientium contra regnum, servicium valeant exhibere...” UBB II. 288–289.

71 SZENDE LÁSZLÓ: Harc a Babenberg örökségért (1246–1261). *Sic Itur ad Astra*, 11. (1999) 295–300.

„kiskirályság” része lett,⁷² ám csupán ezen mondatunkkal máris problémák sorát vetjük fel (arról nem szólván, hogy a Kőszegi birtoklást csupán az elvételkor, 1327-ben igazolható németújvári jelenlét visszavetítésére alapozza a kutatás). 1. Mit is jelent valójában a „Kőszegiek” kifejezés. A vár egységes hatalmi egység, alkalmasint egy „kiskirályság” része lett? 2. Pontosán mikor is került új birtokosainak kezébe a vár, és ki/kik is voltak azok? 3. Jelen dolgozatunkat lezárandó azt is tisztázni érdemes, hogy mikor vált ismét királyi várrá? Lássuk sorban a válaszokat.

1. Az elmúlt évtizedek szakirodalma sokszor szólt arról, hogy a 13. század végi és a 14. század eleji úgynevezett zavaros időszak meglehetősen jól köthető néhány kiemelkedő, territoriális hatalomra szert tett „oligarcha” család tevékenységéhez. S ha igazi példákkel kellett szolgálni, a Kőszegi familia rendre visszaköszönt ezen elemzések lapjain.⁷³ Az utóbbi évek kutatása ugyanakkor meggyőzően bizonyította, hogy egységes „Kőszegi kiskirályságról/territóriumról” bizonyosan nem beszélhetünk. Indokoltabb ehelyett idősebb Henrik négy fia közül kettőnek (Ivának és az ifjabb Henriknek) néhol ugyan „szomszédos”, ugyanakkor időben és szervezetben/nagyságban jól megragadható elkülönülést is mutató, önálló területeiről beszélni.⁷⁴ Mindezek fényében különös jelentőséget kap a „mikor” kérdése.

2. A bizonytalanságot erősítő információink dacára szerencsére akadnak biztos adataink is. Az idősebb Henrik kezén lévő várakról az 1271. évi pozsonyi béke tájékoztat. Eszerint ekkor „Kőszegi” Henrik birtokában az alábbi várak voltak: a két Kőszeg, Szentvid, Szalónak, Borostyánkő, Kertes.⁷⁵ Eszerint Német(újvár) megszerzésére eladdig biztosan nem került sor. A következő kronológiai kapaszkodónk egy 1274-ből származó királyi adománylevél. Ebben IV. (Kun) László (1272–1290) Budmér fia Mihály újvári várnagynak adományozza a Sopron megyei Nevegy földet, minekutána Mihály az elmúlt cseh támadás idején sikerrel védte meg a király várát, s juttatta azt vissza kezére.⁷⁶ Az oklevélben idézett II. Ottokár és hívei szinte az egész nyugati Felvidéket és a Dunántúl nyugati sávját érintő hadmozdulataira 1273 első felében, de mindenképpen júniust megelőzően került sor, így a királyi birtoklást mindaddig biztosra vehetjük.⁷⁷

Ugyancsak gyanúra ad okot Kőszegi „Nagy” Henrik fiainak 1279. évi második osztálya, lévén az itt felsorolt várak közt (Borostyánkő, Léka, Kőszeg és Szentvid) is hiába keressük Újvárat.⁷⁸ Igaz ugyan, hogy az osztozkodásból a harmadik fivér, ifjabb Henrik

72 „1263-ban Pok nb. Móric tárnokmester kapta királyi adományként, később a Kőszegiek kezére került...” FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom i. m. 170. – „Castrum. Eredeti neve Újvár, mai nevét az Újlakiak uralma idején (1457–1524) kapta [...] A Kőszegieké, majd 1327-től a vasi ispánsághoz tartozó királyi vár.” ENGEL PÁL: Archontológia i. m. I. 375.

73 KRISTÓ GYULA: A Kőszegiek kiskirálysága i. m. passim.

74 ZSOLDOS ATTILA: Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. *Vasi Szemle*, 64. (2010) 654–658.

75 Uo. 652. A kérdéses szöveget lásd: ÁÚO III. 249., magyarul: KÖBLÖS JÓZSEF–SÜTTŐ SZILÁRD–SZENDE KATALIN: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa, 2000. 81.

76 „...maxime in conservacione castris nostri Vyuar, quia cum omnes alie municiones, castra et opida in confinio regni nostri per insultum regis Bohemorum tunc inimici nostri capitalis fuissent occupata, idem comes Michael predictum castrum nostrum Vyuar virtute mirabili conservavit, et nobis retituit ea hora et eo termino, quo per ipsius castris conservacionem inponere potuimus felices exitus negociis regni nostri...” ÁÚO XII. 101.

77 Ugyanerre az eseményre vonatkozik IV. László egy másik adománya 1273 júniusából, amelyben egy, a németújvári vár ostromában elesett vasvári várjobbágy testvéreit jutalmazza. Testvérük Salamon ugyanis „pro corona regia in turri Novicastris per Teotonicos mortem crudelem passus fuisset...” NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I-VIII. Győr, 1865–Budapest, 1895. (a továbbiakban: HO) VIII. 154.

78 CD V/2. 593–594.

kimaradt, de mára meggyőzően igazolta a kutatás, hogy ő sem lett vesztese a megállapodásnak, hiszen délen, elsősorban Varasd vidékén nyert elfekvőségeket.⁷⁹ Ezen ismeretek birtokában szerfelett valószínűnek tűnik, hogy Németújvár az 1270-es évek elejéig nem lett a Henrik fiak egyikének sem birtoka.

3. Ami mármost a megszerzés idejének közelebbi meghatározását illeti, forrásaink kevés segítséget nyújtanak. Legyen bármily meglepő a kijelentés: arról, hogy Németújvár egyáltalában a Kőszeginek mondott oligarchák egyikének jószágá volt, elsőként (s egyben utoljára) akkor értesülünk, amikor I. Károly (1301–1342) hadai 1327-ben Kőszegi Farkas János négy vasi várát szerzik vissza az uralkodó számára. A négy erősség: Sárvár, Újvár és a két kőszegi vár volt.⁸⁰ Minekutána Farkas János nem más, mint az 1279-ben osztozkodó Henrik fia János (Iván) gyermeke, s maga nem tartozott családjá nagy és sikeres birtokszerzői közé, annyi feltételezést megengedhetünk, hogy Újvár megszerzését inkább apjához, mintsem hozzá kapcsoljuk. Ha ez a megállapítás kiállja a hihetőség próbáját egy csapásra pontosabb, de még mindig nem kielégítően pontos adatokat kapunk. Jánosról ugyanis bizonyos, hogy 1308-ban halt meg, eszerint Újvárra valamikor 1279 után, de még 1308 előtt tette rá a kezét.

Némi szerencsével és az eseménytörténetnek a vártörténetbe való vonásával azonban nem kell lemondanunk a pontosabb datálásról, sőt az Iván/János-féle foglalás tényének kétségtelen bizonyításáról sem. Az 1280-as évek folyamán ugyanis Kőszegi János hatalma már a magyar királyon kívül I. Albert osztrák hercegnek (1282–1298) is szemet szúrt. Egyfelől azért, mert János érdekeinek megfelelően alkalmasint rabolta az osztrák területeket, másfelől azért, mert IV. László a herceggel való szövetségben látta a János elleni győzelem kulcsát. A terv felerészét be is vált. Az osztrák hadak valóban megszálltak számos magyar várat, amelyek a Kőszegiek fennhatósága alá tartoztak (többek közt időlegesen Pozsonyt is), ám a magyar uralkodónak történő visszajuttatásról már megfeledeztek. Különösen akuttá vált a helyzet IV. László 1290. évi meggyilkolását követően, lévén Albert herceg az új magyar uralkodó, III. András (1290–1301) legitimitását nem fogadta el, a trónon inkább magát látta volna szívesebben. A háború tehát elkerülhetetlennek látszott, s arra 1291-ben sor is került: tavasz végétől egyre nagyobb magyar csapatok vonultak osztrák területre, majd maga a király is bekapcsolódott a harcokba. A hadjárat eredményesnek mondható: több vár meghódításán kívül András serege Bécs alá is eljutott. Itt azonban kifogyott a támadás lendülete, s augusztusra a támadók magyar területre húzódtak vissza. A terep a tárgyalásoké lett ismét.⁸¹

1291 augusztusának végén a két fél követei megállapodtak, így a hazai történetírásban hainburgi béke néven ismertté vált dokumentumra pecsétek kerülhettek. A megállapodás természetesen részletesen kitért a felek követeléseire és kötelezettségeire. Ezek sorában az egyik első épp Újvárral kapcsolatos. Eszerint „a Sopron megyéhez tartozó Kabold várát, valamint Újvárat Vas megyében, amelyet Guzinknak hívnak, magától értetődően és teljesen vissza fogja kapni a király úr.”⁸² Nos, e szöveghely ismeretében roppant kényelmes

79 ZSOLDOS ATTILA: A Henrik-fiak i. m. 653–654.

80 HO I. 147. – Utóbb Németújvár átadásáról külön is értesülhetünk: Anjoukori okmánytár II. (1322–1332) Szerk. NAGY IMRE. (Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: Okmánytárak) Budapest, 1881. 344–345.

81 Az elmondottakra bővebben: LENKEY ZOLTÁN–ZSOLDOS ATTILA: Szent István és III. András. Budapest, 2003. 170–173.

82 „Item castrum Coboltstroph, ad comitatum Suproniensem pertinens, item Novum Castrum in comitatu Castriferrei, quod Guzink vocatur, restituantur domino regi simpliciter et de plano,” CD VI/1. 181–182. A magyar fordítás lelőhelye: Magyar békeszerződések i. m. 92.

lenne azzal érvelni, hogy 1291-et megelőzően, s feltehetően még ezután is egy ideig bizonyosan királyi birtokban (mégha az időleges osztrák foglalás miatt *de facto* ez nem lehetett így) volt Újvár, s az 1327-ben említett Kőszegi megszállás ezt követően történt csak meg. Vannak azonban megfontolások, amik merőben más képet engednek rajzolni.

Az 1291. évi hadjárat monográfiája, Wertner Mór írásában ugyanakkor, sajnos forráshely megadása nélkül, ám felettebb érdekes eseménysorról tudósít. Amikor az augusztusi békekötés körülményeinek bemutatására tér, az alábbiakat jegyzi meg. „Volt egy kellemetlen incidens is. Emmerbergi Bertold annak hallatára, hogy Albert Güsszing várát visszaadja, hevesen tiltakozott; hivatkozott arra, hogy ő volt az, ki annak idején e várat Güsszingi Iván kezéből saját erejével és vérével kiragadta; hogy juthat ő most ahhoz, hogy az őt jogosan illető jószágot kezéből kiadja? Güsszingi Iván sem volt valami rózsás hangulatban. A nyugtalan embernek sehogy sem tetszett, hogy erődtímeit, melyekbe fegyveres kirohanásai alkalmával oly sikeresen tudott menekülni, most leromboltassa, de hallgatott.”⁸³ Eszerint a visszafoglaló magyar hadak mégsem csak királyi várakat vettek vissza? Idézetünk ugyan nem rendelkezik elég erővel a történet hitelének megállapításához, de a benne foglaltak igazolása nem tűnik reménytelen feladatnak.

Ezt támogatja a fentebb ismertetett eseménysor is. A békeszerződésből világos, hogy 1291-ben Újvár Albert kezében volt, ami azt igazolja, hogy elfoglalására azért kerített sort, mert az ellenfelének tekintett Kőszegi János birtokában lehetett. Aligha hihető tehát, hogy királyi várra törtek volna az osztrák csapatok, már csak azért sem, mert nem állt érdekükben, hogy az ekkor egyre feszültebbé váló magyar-osztrák viszonyt fölöslegesen rontsák egy magyar királyi vár megtámadásával. Értékes analógiát szolgáltat ehhez a békeszerződésben Újvárral együtt említett Kabold esete. Habár az erősségről tudható, hogy a 13. század középső harmadában királyi birtok, ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy 1280-ban IV. László Csák nembéli István bakonyi ispánnak és Péternek adományozta.⁸⁴ Bizonyítani ugyan nem tudjuk, de rendkívül valószínű, hogy az 1291. évi békébe azért kerülhetett bele, mert Kőszegi János 1280–1290 között Kaboldra is rátette a kezét, s ezért került a Kőszegiek ellen forduló Albert hadainak birtokába.

Utóbbiak igaz volta esetén Németújvár Kőszegi János általi megszerzését 1279–1290 közé tehetjük. János politikai szerepének ismeretében viszont az 1291 utáni eseményekre is következtethetünk. Az osztrák és magyar seregek harapófogójába került Jánosról – még annak dacára is, hogy ekkor a két sereg ellenségként állt fel – nehezen hihető, hogy meg tudta volna bocsátani III. Andrásnak az ellene (is) szervezett hadjáratot és az elszennvedett területi veszteségeket. Ugrásra készen várta az alkalmat a visszavágásra, s nem is kellett sokáig várakoznia. A háborút követően Magyarországra érkezett pápai legátussal ugyanis viszonylag rövid idő alatt megállapodott. Ennek értelmében Kőszegi János ezentúl csak olyan magyar királyt ismert el törvényesnek, akit a Szentszék is támogat. Ez a lépés nyílt lázadással ért fel, de János „hűsége” (azaz András szempontjából: hűtlensége) állhatatos volt: 1292-től kezdődően az Anjouk egyik legfőbb magyarországi támogatóját tisztelhetjük benne.⁸⁵ Ha pedig a király és János kapcsolata így állt, valamint tudjuk, hogy 1327-ben a vár biztosan János fiának kezében volt, aligha képzelhető el, hogy egy rövid királyi birtoklást követően ismét Kőszegi támadással számoljunk, de talán erre nem is volt szükség. 1292-ben ugyanis III. András elhatározta, hogy Kőszegi János túl-

83 WERTNER MÓR: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. (1916) 366.

84 RA 3068., ÁÚO XII. 288–289.

85 LENKEY ZOLTÁN–ZSOLDOS ATTILA: Szent István és III. András i. m. 178–182.

zott hatalmát, politikai befolyását és a trónkövetelő Anjouk támogatását egy ellene vezetett hadjáratral semmisíti meg. A harcok 1292 késő tavaszán-kora nyarán zajlottak, vélhetően a király legalább részleges sikereivel. A lezárást egy békeszerződés hozta meg, ám kevéssel ezután – augusztusban vagy azt követően kevéssel – János azt megszegve András királyt fogságba vetette, s legkésőbb novemberig nem is engedte el.⁸⁶ Arról persze, hogy milyen feltételekkel lett ismét szabad a király, semmit sem tudunk, ám nehéz szabadulni attól a feltételezéstől, hogy ezek között lehetett Újvár Jánosnak történő visszaadása is. Minekutána ezzel ellentétes információk nincs, Újvár további történetéről pedig hallgatnak forrásaink, azaz aligha került ismét hadi- és politikai események középpontjába, a feltevés talán nem alaptalan. Meglehet tehát, hogy III. András kezéből újra Jánosé lett az erősség, s birtoklásuk a végleges királyi visszafoglalásig (1327) folyamatos. Ezzel a vár fordulatos története még messze nem ért véget. Az ezt követő két évszázadban legalább két alkalommal tudunk írott forrásokkal igazolható ostromáról és számos birtokosváltásáról.

86 Az elmondottakra: SZABÓ KÁROLY: III. Endre fogsága 1292-ben. *Századok*, 18. (1884) 108–110.

NÉMETÚJVÁR (GÜSSING) – ÉPÜLETRÉGÉSZETI MEGFIGYELÉSEK AZ ELŐVÁRBAN

A Strém-patak völgye fölé emelkedő, messziről látható bazaltkúpon áll a középkor századai óta Németújvár (ma Güssing, Ausztria) vára. A látványos erősség megjelenését (*1a-b kép*) alapvetően a 16. század közepe óta kiépített ágyúbástyás védelmi rendszer határozza meg, ennek a hegy északi oldalán több kapuépítménye is biztosítja a felvezető utat. Ez utóbbi a hegyplató peremén éri el az elővárat – itt áll nyugaton az Újlaki-torony, amely már elveszítette egykori magasságát – majd fut tovább a legmagasabb, déli részhez, ahol ma a markáns megjelenésű, kápolnatoronyként is használt toronyépítménnyel koronázott felsővár található. Ezzel a jó állapotban ránk maradt, a 13. századtól a 19. századig kiépült s ma múzeumként látogatható épületegyüttesrel szemben, az alacsonyabb fekvésű elővár területén egy, a 12. század második feléből származó épületegyüttes jelentős, bár igen töredékes maradványai találhatóak. Tanulmányunkban ez utóbbiakat kívánunk foglalkozni, különös tekintettel az írott forrásokból ismert, nem sokkal 1157 utánra helyezhető itteni kolostoralapításra, valamint az első várépítményre, amely vagy a kolostor helyén, vagy annak átépítésével jött létre még a 12. század utolsó negyedében.

Az elővárból nyaranta sorra kerülő szabadtéri színházi előadások igényelte művészöltözök és vizesblokkok kialakítása miatt vált szükségessé 2008 nyarán egy megelőző épületrégészeti¹ kutatás az elővár nyugati részén (*2. kép*), melyet a Bundesdenkmalamt Abteilung Archäologie megbízásából az Archäologie-Service Verein végzett el.² Ezt követően 2011 márciusában két ásatási szelvényt nyitottak az elővár keleti része, illetve a felsővártól nyugatra eső terület esetleges korábbi beépítésének vizsgálatára.³ A vár további területeit azonban régészeti módszerekkel mindeddig még nem kutatták, s ezt a tényt feltétlenül figyelembe kell venni az alábbi elemzéseink értékelése kapcsán. A következőkben az elővár területén végzett kutatások során meghatározott jelenségek időrendi sorrendben történő, teljességre természetesen nem törekvő bemutatására vállalkozunk.

Román kori épületrészek az elővár nyugati területén

A legrégebbi építménynek egy, az elővár nyugati részén található, egykor négyszögű épület tekinthető, melyből az északkeleti és részben a délkeleti fal maradt ránk (alagsor 1. és 2. tér) (*3. kép*).⁴ A falakat jól megmunkált tufakváderekből rakták, melyek 20-30 cm

1 A szó szerint „épületrégészetnek” fordítható „Bauarchäologie” fogalom alatt a szerző – mint az a tanulmányból kiderül – alapvetően a magyar „falkutatás” kifejezésnek megfelelő módszer alkalmazását érti (*Szerk.*).

2 A kutatást Paul Mitchell és Doris Schön végezte a szerző irányításával, I. KRENN–SCHÖN–MITCHELL 2008.

3 Az ásatást az ARGE Zeitalter végezte, Franz Sauer (Bundesdenkmalamt, Abteilung Archäologie) irányításával, I. SAUER–FRANZ–TÖGEL 2011.

4 Megjegyzések a periodizációs alaprajzokhoz: A külső szélesség északon és nyugaton csak becsült érték, emiatt e helyeken az alaprajzok részben ellentmondásosak. Így pl. az alagsor 5. terének az északi fala bizonyára lényegesen vastagabb, mint a megfelelő földszinti fal, azaz az alsó fal bizonyára köpenyezett lehet. Az alagsor 6. tere nyugati falának is lényegesen vastagabbnak kell lennie a földszint feletti levő falazatánál.

1a. kép: A vár kelet felől (fotó: Doris Schön)

magaságú sávokat alkotnak. Az utóbbiakban néhol kisebb ugrások is megfigyelhetők, ritkán két laposabb vagy kisebb követ helyeztek el egymás felett. Az északkeleti falban (alagsor 1. tér) egy azzal egyidős, derékszögű kávékkal épített ajtónyílás található. Ebből a későbbi osztófál miatt ma csak a hangsúlyos nyugati káva, illetve a szegmensíves lezárású fülke kétharmada látszik. Magát a külső síkban elhelyezkedő félköríves ajtónyílást kifejezett keret nélkül, ugyancsak tufakváderekből alakították ki. Tőle nyugatra vegyes anyagú elfalazás utal egy egykori ablak helyére (4. kép).

A délkeleti falban is létezett egy korai bejárat, ennek ma is használt lépcsője részben egyidős a falazattal, a lépcsőfokok magassága ugyanis megfelel a legkorábbi kvádersoroknak. Maga a jelenleg itt található félköríves ajtó ugyanakkor már egy későbbi építési fázisból származik, és szélesebb, mint az előzménye volt (5. kép).

Az alagsor 1. teréből egy kis aknán juthatunk el az alatta fekvő (pince)térbe, ahol hasonló falazatok figyelhetők meg. Míg az északkeleti kváderfal teljes épségben maradt ránk, a későbbi eredetű keleti falban ismeretlen időpontban egy lyukat törtek, s így látható mögötte az építési törmelék alkotta feltöltés. Ez utóbbi – feltételeesen – arra utalhat, hogy az egész román kori épület alá volt pincézve, de ennek ma csak a nyugati része hozzáférhető.

Feltűnő az épület egykori észak- és délnyugati falának hiánya. Mivel mindkettő kifejezetten a hegyoldal peremén állhatott, elképzelhető, hogy a késő középkor ismeretlen időszakában ezek ledőltek, de még valószínűbb, hogy elbontásukra a 15. században, az Újlaki-torony építése kapcsán került sor, mint erre még alább visszatérünk.

Enyhe töréssel csatlakozik egy további, ugyancsak kváderfalazat az utóbb leírt épület északi sarkához – ez az alagsor 6. tere nyugati falának legalább 1,85 m hosszú szakasza, amely ezután szabálytalanul megszakad. Nagy valószínűséggel egy körítőfal maradványának tartható, amely egykor észak felé futott tovább a hegyplató peremén.

Az alagsor 6. terétől északra egy másik korai építményrészlet is ismert (alagsor 10. tér déli fal),⁵ itt a kváderek kisebbek, mint az előző épületnél leírt falazókövek, a belőlük kialakított sávok magassága csupán 15-17 cm között mozog. Ez a korai falazat főleg az észa-

5 Ez a fal csak vázlatosan került feltüntetésre a periodizációs alaprajzon.

1a. kép: A vár nyugat felől (fotó: Feld István)

ki oldalon volt dokumentálható, itt 6 m hosszan és 4 m magasságban figyelhettük meg. Benne viszonylag nagy magasságban egy 10 cm széles, a fallal egyidős résablak található, melynek felső lezárását egy újabb boltozatépitmény rongálta meg (6. kép).

Összefoglalóan megállapítható, hogy az általunk vizsgált területen két, töredékesen ránk maradt román kori épület azonosíthatunk, melyek egy összekötő fallal (övezőfallal?) kapcsolódtak egymáshoz. Az eltérő kváderméretek vagy az építkezés egyes, egymáshoz ugyanakkor időben közel álló szakaszaira, vagy az építőanyag előválogatására utalhatnak.

A nagyméretű kváderek alkalmazása megerősíti az ismert okleveles anyag alapján megfogalmazható következtetéseket, melyek szerint itt a 12. század második felére helyezhető építkezésekkel számolhatunk. Az általunk megfigyelttel összevethető kváderfalazatot ismerünk többek között az alsó-ausztriai Altweitra temploma (1182 előtt),⁶ a stájerországi Prügg Szt. János kápolnája (közvetlenül 1160 előtt)⁷ vagy az alsó-ausztriai Tulln plébániaegyháza (12. sz. utolsó harmada)⁸ esetében (7-8. kép).

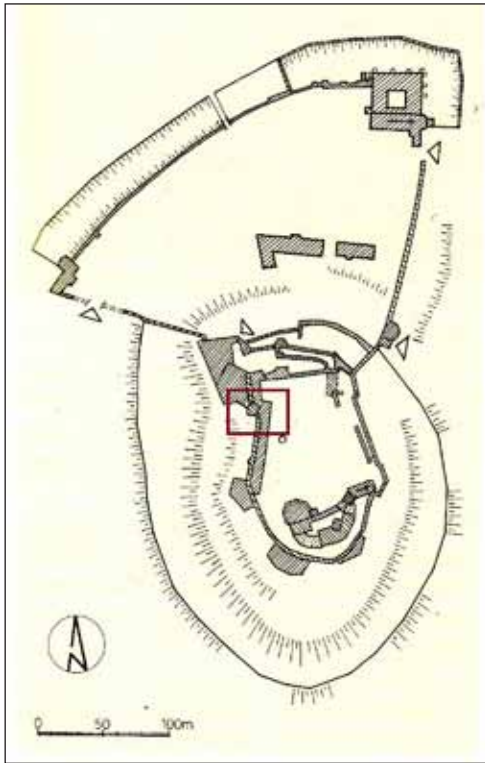
Ugyanakkor nem könnyű a két épület értelmezése és főleg funkcionális meghatározása, mivel egyik sem képvisel egyértelmű, jellegzetes építészeti formát. Az ismert maradványok alapján nem dönthető el, hogy itt egy kolostor maradványairól lehet-e szó, vagy inkább már egy várépitményhez köthető, a hegyplató peremén húzódó építmények részleteivel van-e dolgunk. Itt kell utalnunk azokra az írásos forrásokra, amelyek úgy a kolostoralapítás, mint az első várépítés szempontjából különös jelentőséggel bírnak.⁹ Ezek szerint a bazaltkúpot és a környező területet a 12. század közepén II. Géza

6 KATZENSCHLAGER 1965. 1.

7 LANC 1998. 427–431.

8 SCHWARZ 1998. 286–288.

9 L. erre Horváth Richárd tanulmányát a jelen folyóiratszámban!

2. kép: A vár vázlatos összesítő alaprajza a kutatás által érintett terület jelölésével (Endre Marosi: *Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Eisenstadt, 1990. 101. nyomán*)

tően ettől függött az épületek mérete – erre azonban a kutatás által meghatározott maradványok alapján nem tudunk választ adni. Nem tudunk közelebbit a kolostortemplom helyéről sem, azt jelenleg sem a későbbi elővár, sem a felsővár területén nem tudjuk meghatározni.

A felsővárban ma álló épületek esetében ugyan jelentős felületeken figyelhetünk meg vakolatlan falfelületeket, de ezek közül egyet sem tudunk a falazatstruktúra alapján a 12. századra helyezni. Az itt látható legkorábbi falszakaszok inkább a 13. század második negyedétől keltezhetőek, s úgy a falazás jellege, mint a kőanyag megmunkálása alapján élesen eltérnek az elővárban leírt kváderfalaktól. Míg az utóbbiakat gondosan kialakított köelemek alkotják, a felsővár ún. kápolnatornyának földszinti és első emeleti falazata inkább kevésbé megmunkált törtkőanyagot mutat, mely már nem alkot határozott, jól elkülöníthető vízszintes sávokat. Egy másik, négyszögű, később a palotaépületbe befoglalt,

magyar király egy Wolfer nevű előkelőnek adományozta, aki közvetlenül 1157 után a hegyen egy kolostort alapított, melyet a pannonhalmi apátság egyházi fennhatósága alá rendelt.¹⁰ Az új bencés szerzetesközösség megélhetését egy ötven szolga által művelt birtokoegyüttes adományozásával biztosította.¹¹ Még a 12. század utolsó negyedében azonban III. Béla király megszüntette a kolostort és Wolfer utódait a kapornaki apátság kegyúri jogaival kártalanította. A birtokába került hegyet az uralkodó vagy egy újonnan emelt várral vagy a kolostor átépítésével megerősítette,¹² feltehetően nem függetlenül attól, hogy a stájerországi oldalon ezidőtájt határvédő várak láncolatának (Fürstenfeld, Riegersburg) létrejöttével számol a kutatás.¹³

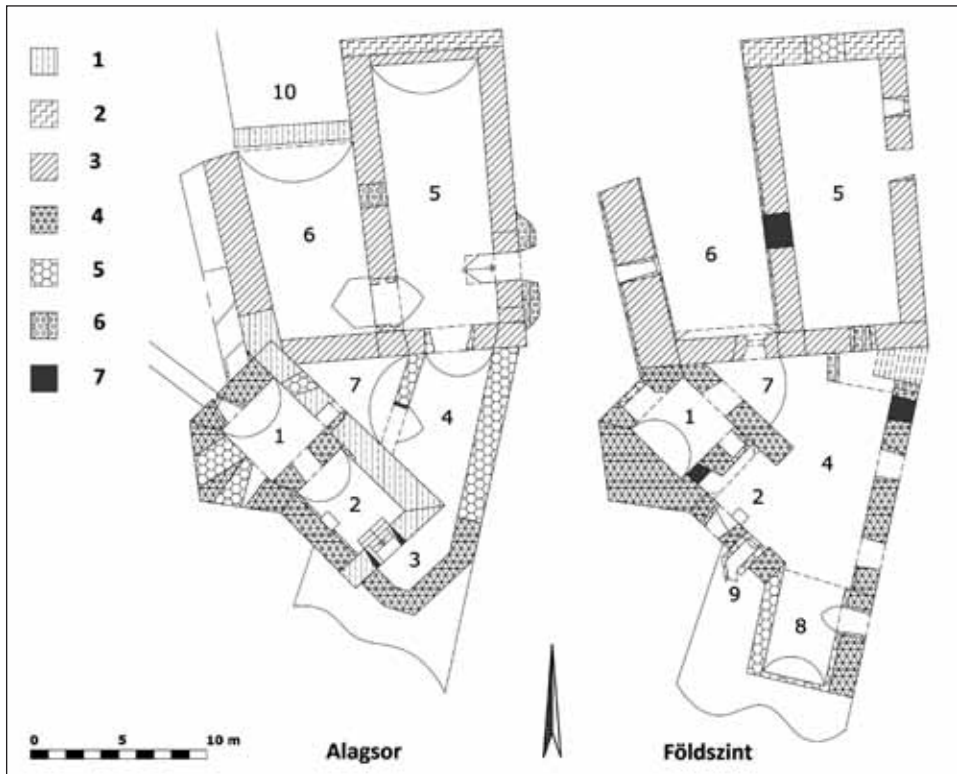
Úgy a kolostor építésének kezdete, mint a vár első építési fázisa vonatkozásában ezekkel az alapvető adatokkal rendelkezünk, ezek hozhatók tehát kapcsolatba az általunk meghatározott építményekkel. Wolfer adománya természetesen nem csupán a kolostor építésének anyagi alapjait biztosította, de lehetővé tette a szerzetesek megélhetését is. Fontos kérdés a kolostorba költöző szerzetesközösség nagysága, hisz alapve-

10 LINDECK-POZZA 1989. 60–61.

11 LINDECK-POZZA 1989. 63.

12 LINDECK-POZZA 1989. 64.

13 Ezek azonban nem hercegi várak voltak, hanem az uralkodóhoz közelálló családok rendelkezésére bocsátott, építkezésre alkalmas helyen emelt erősségek. A kérdéshez újabban l.: FELD 2014.

3. kép: Az Újlaki-torony környékének alagsori és földszinti alaprajza az építési periódusok jelölésével (1: 12. sz. 2. fele, 2: 13/14. sz., 3: 14. sz., 4: 15. sz., 5: 16. sz. 1. fele, 6: 17. és/vagy 18. sz., 7: recens) (Alaptérkép: Bundesdenkmalamt, tudományos feldolgozás: Paul Mitchell és Doris Schön)

toronyformájú épület esetében hasonló jellegű falazat figyelhető meg – ez az épület esetleg kapcsolatba hozható azzal a forrással, mely szerint Pok nembeli Móric tárnokmester itt (*in castro superiori*) 1263 előtt egy tornyot és egyéb épületeket emeltetett (9. kép).¹⁴

Az a tény, hogy a felsővár területéről nem ismerünk 12. századi falazatokat, mindenesetre azt valószínűsíti, hogy a hegytető beépítése északon kezdődhetett el. Ez bizonyára abból is adódott, hogy ide érkezik a felvezető út – a nyugati, a déli és a keleti meredek, sziklás hegyoldalak nem voltak alkalmasak ennek kialakítására. A román kori épületek tehát közvetlenül a hegyplató nyugati és északi peremén álltak, mintegy a Stájer Hercegség határa felé fordulva. Csábító emiatt azon feltételezés, hogy maga az ismert elrendezés inkább egy katonai jellegű épületre utal, hiszen egy támadás esetén mindenképp az északi részt kellett védelmi vonallal lezárni.

Annak a végleges tisztázása azonban, hogy itt kolostor- vagy várépületek maradtak meg, az elővár területének további régészeti kutatása nélkül még nem lehetséges.

14 L. erre Horváth Richárd tanulmányát a jelen folyóirat számában!

4. kép: Alagsor, 1. tér, az északkeleti fal a részben elfalazott bejárattal és az elfalazott ablakkal (fotó: Paul Mitchell)

5. kép: Alagsor, 2. tér, a délkeleti fal a később bővített ajtónyílással (fotó: Paul Mitchell)

6. kép: Alagsor, 10. tér, déli fal az elfalazott lőrésablakkal (fotó: Doris Schön)

7. kép: Altweitra, plébániatemplom (fotó: Doris Schön)

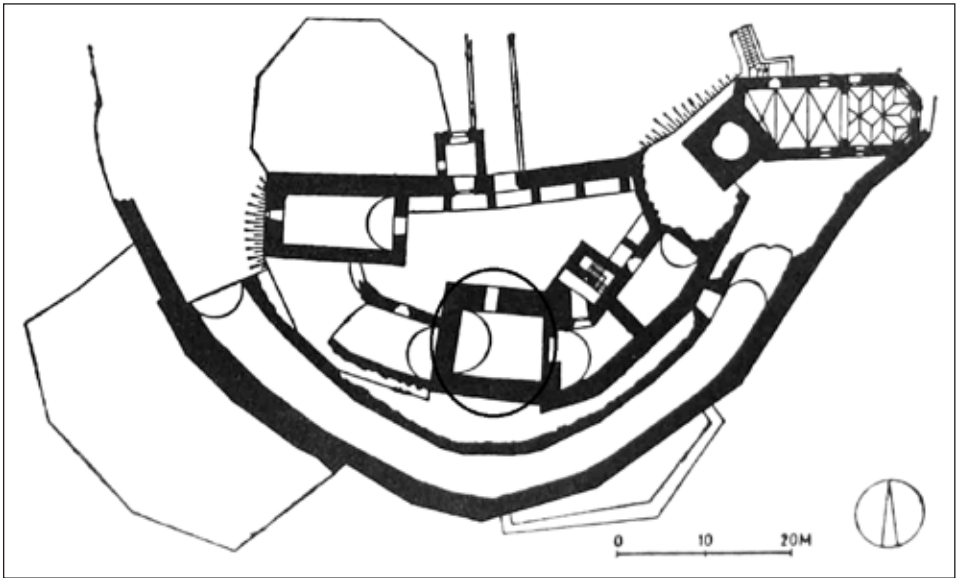

8. kép: Tulln, a plébániatemplom északnyugati tornyának északi homlokzata (fotó: Doris Schön)

A 13. század vége – 14. század eleje építkezései az elővár nyugati részén

A két román kori építmény közötti nyitott térséget – leszámítva egy kis, háromszög alaprajzú belső udvart – később egy kétraktusos, kétszintes épület (alagsor 5. és 6. tér, földszint 5. és 6. tér) emelésével zárták be (3. kép). Ennek törköfalazata 50 cm magasságú, határozott sávokba rendezett falszakaszokat (ún. *kompartmente*-ket)¹⁵ és számos újabb javítást mutat, hangsúlyos külső sarokkiképzése ma elsősorban délkeleten tanulmányozható. Az épület északról egy korábbi, de már az előzőekben tárgyalt román kori fázist követően megépült törköfalazathoz épült hozzá, melyben egy 2,2 m széles, vele egykorú nyílást dokumentálhattunk. Ez utóbbi valószínűleg egy észak felé kiugró félköríves toronyba vezetett, melynek utolsó nyomait a sajnos felmérésre nem került alagsori 10. térben figyelhettük meg. Ezen átjáró kávéi jól faragott kváderekből készültek, míg magának a falazatnak az anyaga törkö. E falvonulat legalább 8 m-es hosszúságban volt követhető még kelet felé. Mivel nagyrészt még ma is vakolat borítja, a falazat struktúrájáról és így annak koráról még nem tudtunk egyértelmű megállapításokat tenni. Csupán annyi bizonyos te-

15 Az osztrák kutatásban az egyes falazatstruktúrákra használt szakkifejezések pontos magyar megfelelőjét, illetve azok értelmezését még nem dolgozta ki a hazai szakirodalom. (Szerk.)

9. kép. A felsővár alaprajza a középső torony kiemelésével
(Die Kunstdenkmäler Österreichs. Burgenland. Dehio Handbuch, hrsg. v. Schmeller-Kit,
Adelheid, Wien 1980, 119. nyomán)

hát, hogy a román kori építmények és a kéttraktusos épület építése közötti időszakban került sor emelésére. Ránk maradt szakasza vagy a román kori körítőfal jelentős léptékű javítása vagy pedig egy azt követően épített új övezőfal maradványa lehet.

Az új, kétszintes épületrész legalább a felső szinten fafödémrel rendelkezett, erre elsősorban a földszinti 5. tér nyugati falában található padka utal, amely felett még 1,3 m magasságban folytatódik a felmenő falazat (10. kép). Az itt megfogható régebbi szinthez illeszkedik a földszinti 6. tér nyugati falában található, a falazattal egyidős ablak is, melynek káviái törtköből falazottak. Az ablakfülke szélessége 1,8 m, egykori magassága is legalább ennyi lehetett.

Az alagsorban falsíkkiugrások jelzik, hogy az 5. tér szintjét később 30 cm-rel lemélyítették, így az alapozás felső széle ma szabadon áll. Az alagsori 5. és 6. tereket eredetileg egy 1,3 m széles ajtónyílás kötötte össze, melyek alsó részén ugyancsak megfigyelhető az utólagos szintsüllyesztés. Az alagsori 6. tér déli falánál egy valószínűleg korai eredetű nyílás, bizonyára egy bevilágítóablak a fal mentén ferdén végighúzódnó aknájának keleti szélét figyelhettük meg.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kutatott terület déli részén (alagsor és földszint 1. tér) nem találtuk 13. századi, illetve a 14. század elejére tehető átépítések nyomait. Ugyanakkor kevésbé valószínű a 12. századi eredetű épület nagyobb átalakítások nélküli folyamatos használata. Ez az ellentmondás esetleg azzal oldható fel, hogy az erre az időszakra feltételezhető falazatokat az Újlaki-torony építésekor teljes mértékben elbontották. Északon azonban létrejött egy nyújtott alaprajzú, kétszintes épület (alagsori és földszinti 5. és 6. terek), amely hozzáépült úgy az első, román kori, mint az azt követő övezőfalhoz. A meglévő vakolatok és a számos javítás miatt itt a falazatstruktúra ugyan nem mindig egyértelmű, de a rendszeresen feltűnő, sávokba rendezett falszakaszok (az

10. kép: A földszinti 5. tér nyugati fala az emeleti falak csonkjával és az újabb boltindításokkal, a háttérben az Újlaki-torony (fotó: Doris Schön)

ún. *kompartimente-k*)¹⁶ – óvatosan ugyan, de mégis – megengednek egy 14. század eleji korhatározást. Nagyon valószínű, hogy ezek az építkezések kapcsolatba hozhatók az 1289. évi „Güssinger Fehde“ pusztításaival – e hadjárat során a várat I. Albert osztrák herceg megostromolta és elfoglalta.¹⁷

15. századi építkezések az elővár nyugati részén

Mint már említettük, az ötszögű alaprajzú Újlaki-torony emelése során az alagsor 1. tér északnyugati és délnyugati falát – néhány más, töredékesen ránk maradt kapcsolódó falazattal együtt (3. és 11. kép) – teljesen újjáépítették. E szinten a délnyugati falban két nagy lőrésablakot alakítottak ki, közülük az északra esőből ma csak a téglááthidalása ismerhető fel, míg a délit később erősen átalakították. Északnyugaton egy tölcséres kiképzésű lőrésablak készült (12. kép), ennek nyugati kávája ép állapotban maradt ránk, míg a keletit később bővítették. Feltűnő e nyílás elhelyezkedése, ugyanis alja alig a mai térszint felett található, amely a helyiség román kori bejárata küszöbszintjének felel meg. Ez a tény arra utalhat, hogy a tér szintjét védelmi megfontolásokból valamikor egy időre lesüllyesztették.

Ekkor épült meg az alagsor 1. és 2. tere közötti osztófal is, amelynek északnyugati vége beszűkítette a korábban már tárgyalt román kori bejáratot (4. kép). Ez a fal nyugszik azon a pincefalon, amelyről az abba vágott lyuk kapcsán már korábban megemlékeztünk.

¹⁶ L. a 15. jegyzetet! (Szerk.)

¹⁷ BUNZL 1990. 178., I. továbbá Horváth Richárd tanulmányát a jelen folyóiratomban.

11. kép: Az Újlaki-torony dél felől, az emeleti ablak alatt a konyhai medence kifolyója
(fotó: Paul Mitchell)

A földszinti 1. tér toronyszobája új északnyugati falát egy ülőpadokkal elátott ablak törte át, ahonnan szép időben messze a stájer határon túlra nyílt kilátás. Az északkeleti falban kialakított bejáratnak csak a keleti része a falazattal egyidős, a nyugati a nyílás későbbi bővítése során módosították. Az ismert eredeti nyíláskáva-részletek alapján délkeletről is megközelíthető volt a tér, de később itt is jelentős átalakításokra került sor.

A torony ránk maradt egyetlen emeleti szintjén konyha került kialakításra, ebből egy sütőkemence maradt ránk a déli sarokban, továbbá mellette a délnyugati falban egy kifolyóval ellátott kömedence (13. kép). A keleti sarokban 2007-ig még jól kivehető volt egy kandallókürtő is, ezt azóta elfalazták.

A földszinti 5. tér déli falának külső oldalán megmaradt az a vakolatlenyomat, amely a torony emeleti tereinek megközelítését biztosító, utólag kialakított lépcsőre utal.

A torony építőanyaga megmunkálatlan törtkő. A belsőben a falazat struktúrája a nagyobb kövek felhasználása miatt hálós jelleget mutat. Ugyanakkor külső homlokzatokon ügyeltek arra, hogy inkább egyforma nagyságú köveket helyezzenek el, amelyeket néha úgy vízszintesen, mint függőlegesen (azaz az álló és fekvő fugák vonalában) kisebb darabokkal egyenlítették ki. Ritkán megfigyelhetők általában ferdén futó kiegyenlítősorok is, melyek azonban hamarosan megszakadnak. Ezen falazási mód alapján a torony építése inkább a kései 15. századra helyezhető, hasonló megoldásra jó példa az alsó-ausztriai Niederleis kastélyának nyugati homlokzata.¹⁸

Meglepőnek tűnik egy ötszögű alaprajzon emelt torony 15. századi építése, mivel ezt az építészeti formát a várkutatók eddig inkább a 13. századra keltezték. Az ide sorolt építmények általában élükkel a támadási irány felé fordultak és öregtoronyként (*Bergfried*)

18 SCHÖN 2007. 750.

12. kép: Az alagsori 1. tér északnyugati fala, a lőrésablak bal oldali kávája eredeti, a jobboldali az áthidalással együtt újabb (fotó: Paul Mitchell)

szolgáltak.¹⁹ Az Újlaki-torony esetében azonban nem öregtoronyról, hanem az elővár erősítésvonalának egy, a hegyplató szélén emelt védőtornyáról van szó, amely addig a vár hosszan elnyúló nyugati oldalának biztosítását szolgálta, amíg itt a 16. századtól egészen a 17. századig ki nem épültek a ma is meglévő ágyúbástyák. A torony négyzetes magjához csatlakozó háromszögű él nem csupán olyan lőrésablakok elhelyezését tette lehetővé, amelyek két támadási irányt is ellenőrizhettek, de a választott építészeti forma úgy is értelmezhető, hogy ezzel a támadók előtt egy “második öregtoronyt” kívánt az építető megjeleníteni – miközben ez az alaprajzi megoldás gyakorlati szempontból sem volt előnytelen.²⁰

Ebben az építési periódusban zárták le az északi és a déli épületegyüttes közötti kis belső udvart a földszinti 4. tér keleti falának megépítésével. Itt egy kétszintes, ekkor még alá nem pincézett épületrész jött létre, törtkőfalazatának struktúrája a későbbi átalakítások miatt csak nehezen ismerhető fel. Lehetséges, hogy késő középkori, rendszertelen betoldások alkotta ún. *Zwickelmauerwerk*-ről van szó, de a hálós szerkezetű falazatok (ún. *Netzmauerwerk*)²¹ jellegzetességei is megfigyelhetők. Többszerűen faragott köelemek

19 Ötszögű 13. századi öregtoronyok ismertek többek között Visegrádról (1250–1265) (I. Buzás 2006., alaprajz az építési periódusokkal a belső borítólapon) vagy Hollókőről (13. sz. utolsó harmada, I. FELD 2009. 82–87.). Emellett a felső-ausztriai Schaunberg várában is áll egy, valószínűleg a 13. sz. 2. feléből származó ötszögű öregtorony, I. KÜHTREIBER 2009. 79.

20 A tornyok sokrétű szimbolikájáról, általánosságban és különösen az öregtoronyok vonatkozásában, I. MÜLLER 2004. 143–209., UNTERMANN 2009. 180–181., KÜHTREIBER 2009, SCHMITT 2010.

21 A falazatstruktúra típusainak megnevezése kapcsán I. a 15. jegyzetet! (Szerk.).

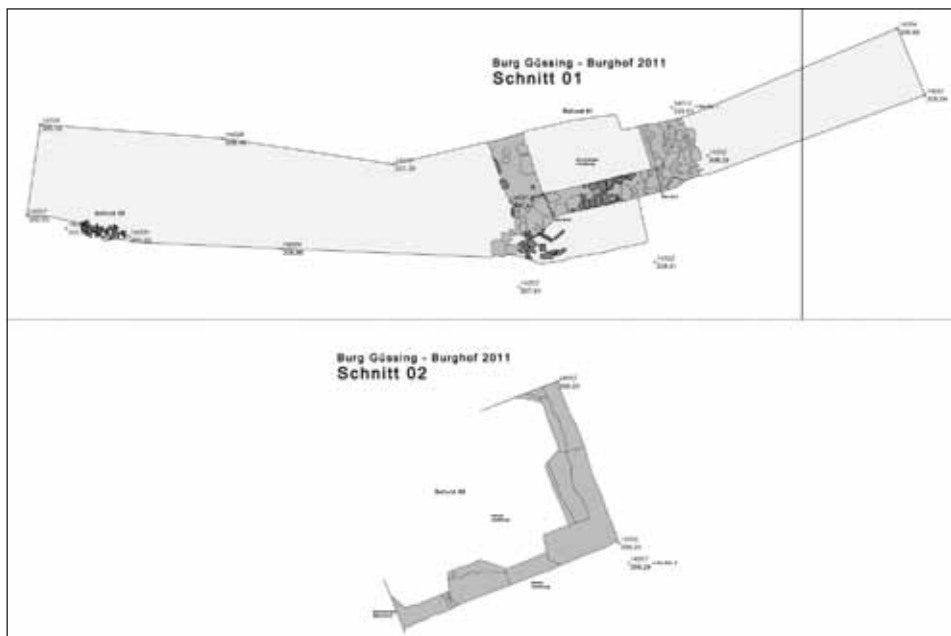
13. kép: Az Újlaki-torony emelete, sütőkemence a déli sarokban, mellett a medence
(fotó: Doris Schön)

utalnak arra, hogy az elővár belső udvarára vezető ajtónyílás a fallal egyidős, miközben a kávák formája későbbi átalakítások nyomait mutatja.

Az elővár keleti felében nyitott kutatószelvény (01. szelvény)²² egy kelet felé emelkedő, vastag feltöltés alkotta dombot vágott át (14. kép). Itt két, egymással párhuzamosan futó, kezdetben még egymástól független, törtkőből rakott, szórványosan téglát is tartalmazó fal került elő. A nyugati fal nyugati oldalának különösen szabálytalan falazata arra utalt, hogy azt alapozási árokba építették. A keleti fal keleti széle nem került teljes feltárássra, így annak építési módja nem ismert. Annyi bizonyos csupán, hogy e falak egy alagsorként értelmezhető belső teret határoltak, melynek azonban északi és déli kiterjedése nem ismert.

A kései 15. században tehát az elővár nyugati felében egy összetett építészeti eggyüttes jött létre, magjában egy toronnyal, mely utóbbi ötszögű formájával és a tömör falazatú élével a vár védelmi erejének markáns megjelenítője lett. Építésével valószínűleg egyidős a vár három új, csúcsíves lezárású kapuépítménye a hegyplató északi részén, így a Kéményseprőtorony (Rauchfangkehrerturm) melletti kapu, a Farácsos kapu (Holzgittertor), illetve az utóbbival hosszú kapuszorossal összekötött Ádám-kapu. Az ásatás ebből az időszakból az elővár keleti részén egy nagy valószínűséggel gazdasági épületként meghatározható, alagsorral rendelkező épület létét bizonyította.

22 SAUER–FRANZ–TÖGEL 2011.

14. kép: A 01. és 02. szelvények ásatási alaprajza (Co. ARGE Zeitalter)

16. századi átépítések az elővár nyugati részén

A 16. századi átépítésekhez sorolható az alagsori 1. tér járósíntjének megemelése és ennek kapcsán a délnyugati lőrésablakok befalazása, illetve átalakítása (15. kép). Módosításra került ekkor az északnyugati nyílás kávája is (12. kép). Az alagsori 1. és 2. tér egy-egy északnyugat-délkeleti tengelyű, téglából épített dongaboltozatot kapott. Csupán az 1. tér délnyugati lőrésai felett készült egy szabálytalan fiók, másutt csak négyzetű aknákat alakítottak ki, ezekben késő gótikus ajókereteket használva fel építőanyagként.

A földszinti 1. térben az északnyugati nyílásba egy új, 9 cm széles keretelésű négyzetes ablak került. Délkeleten egy vállkőves kapu váltotta fel a korábbi nyílást. Vakolatrétegek és festésnyomok utalnak egy téglapadlóra, melynek szélső, falhoz csatlakozó része normál kötést mutatott, míg a tér belsejében halszálkás rakású mintát lehetett igazolni. A földszinti 2. tér korábbi eredetű délnyugati falában egy árnyékszékhez vezető új ajtót alakítottak ki.

Az alagsori 2. térben a délkeleti fal 12. századi eredetű ajtaját ekkor kibővítették, a félköríves nyílás egy 7,5 cm-es élszedéssel ellátott kőkeretet kapott (5. kép). Ennek megközelítése egy, a földszinti 4. térből az alagsori 3. térbe vezető, ma már nem létező lépcsőn át volt lehetséges. Felette egy további, az emeletre szolgáló, másodlagosan kialakított lépcső helye is meghatározható volt.

A földszinti 4. tér északi falában ebben a periódusban egy téglatörmelékéből falazott tölcéses kávájú átjárót alakítottak ki, melynek szélessége 1 m, magassága legalább 1,85 m volt. Az újonnan kialakított átjárók és a főleg a már csak a vakolaton negatív formában azonosítható különböző lépcsők alapján ez a tér egy elosztóhelyiségként vagy egy lépcsőház részeként funkcionálhatott.

15. kép: Az alsorsori 1. tér délnyugati fala, jobbra elfalazott lőrés, balra utólag kialakított két, egymás feletti lőrésablak (fotó: Paul Mitchell)

A több tárolótér iránti igény vezetett a földszinti 4. és 7. terek utólagos alapincézéséhez, s így az alsorsori 4. és 7. terek kialakításához. Az alsorsori 4. tér újonnan emelt keleti fala egy hatalmas téглаívre támaszkodik, melyhez mindkét oldalon vegyes falazat csatlakozik. A terem megközelítésére az északi oldalon törtek egy átjárót az alsorsori 5. tér korábbi falába. Az alsorsori 4. tér egy észak-déli irányú tégladongaboltozatot kapott, félköríves keresztmetszetű fiókkal az alsorsori 7. térbe vezető bejárat felett. Ez utóbbi, háromszögű alaprajzú teret a már meglévő falak felhasználásával alakították ki, csupán a keleti fala és a dongaboltozata készült ekkor. A helyiség kevésbé használt nyugati sarkában a korábbi padlórétegek is megmaradtak. Egy téglatörmelékes öntött padló alatt egy téglaburkolat nyomai, majd további öntött padlórétegek mutatkoztak, utóbbiak között egy planírozási rétegből késő középkori kerek ablakszemek töredékei kerültek elő.

Az utóbb tárgyalt terektől délre ekkor alakították ki a földszinti 8. teret, amely nem került alapincézésre. Mivel azonban az itt található alsorsori 3. tér földeme már nem maradt meg, létra hiányában nem volt lehetséges kutatása.

Jelentős átépítésre került sor az alsorsori 10. térben. Itt a korábban tárgyalt északi román kori fal (6. kép) egy legalább kétszintes torony déli fala lett, a további toronyfalak újonnan épültek. Közülük az északi fal kialakítása egy 7 m szélességű téглаív építésével kezdődött, majd közepén és az északi sarkokban egy-egy falpillér készült a kétszakaszos boltozat számára, s végül az ívek alatti szakasz elfalazása, az ablakok kialakítása zárta le az építési folyamatot (16. kép).

Az ásátás 01. szelvényében megfigyeltek szerint itt legkorábban ebben a periódusban, de legkésőbb a következőben egy vegyes anyagú fal épült a két korábbi fal közé, s az így létrejött északi teret belül teljesen bevakolták. Vakolatot kapott az új fal déli oldala is, az-

16. kép: Az alsorsori 10. teret magába foglaló északnyugati torony északi homlokzata a teherhárító ívekkel és alattuk az utólagos falkitöltéssel (fotó: Paul Mitchell)

az ezt egy osztófalként értelmezhetjük, miközben a déli teret egy közelebről ismeretlen időpontban elbontották, s így csupán a nyugati fal indítása utal egykori létére (14. kép).

A 16. század átépítései a késő középkori várépületből egy külső védelmi gyűrűvel ellátott modern erődöt alakítottak ki. A korábbi kapuk előtt ekkor két további kapuépítmenyt emeltek (a Scheibel-torony melletti kapu és a Francia-kapu). A kapuk melletti toronyok kifelé szélesedő lőréseket kaptak, melyek lehetővé tették a nyugatra vezető főút ellenőrzését. A legelső, Scheibel-torony 1544-es évszáma azt jelzi, hogy ekkor már jelentős mértékben előrehaladtak a kiépítési munkák.²³ A második, ún. Francia-kapu melletti ágyúterem kapuzata ugyancsak 16. századi eredetre utal.

A 17. század és a korai 18. század átalakításai az elővár nyugati részén

Az a már a 16. században megfigyelhető tendencia, hogy az elővár építményeit, annak belső tereit nagyobb, kökeretes ablakok elhelyezésével, új boltozatok építésével igyekeztek felértékelni, azaz a megváltozott igényeknek alkalmassá tenni, a 17. századra különösen jellemzőnek tűnik. Ennek során épült meg a földszinti 5. és 6. terek észak-déli tengelyű tégladongaboltozata, az utóbbiból ránk már csak a déli rész maradt. Ugyanekkor mindkét térben – a boltozatával egyező téglá és falazóhabarcs használatával – megnövelték az ablakok méretét és új nyílásokat is kialakítottak. Az alsorsori 5. és 6. terek is boltozatot kaptak, s miközben az 5. térből a 6. térbe vezető nyílás feletti félköríves ke-

23 BUNZL 1990. 178.

17. kép: A 02. szelvényben feltárt újkori épület (Co. ARGE Zeitalter)

resztmetszetű fiók inkább a 17. századra utal, az 5. térből kelet felé nyíló ajtó felett már egy bizonyára átalakított, ötágú, azaz későbbi formát mutató boltozatkieváltást látunk. Alatta egy kis lépcső maradványai kerültek elő, ez a belső tér és a külső várudvar közötti szintkülönbség kiegyenlítésére szolgált. Az utóbbi tér közepén egy teherhárítóív lenyomatát lehetett megfigyelni, ez bizonyára a földszinti 5. tér egykori osztófalát hordta. A tér északi részén egy téglapadló erősen lejárt részletei maradtak meg. Az alsó 6. tér dongaboltozata az ide szolgáló bejárat feletti fiók kiképzése alapján talán már csak a 18. század elején épült meg.

A felsővartól nyugatra egy további, kisebb szelvényt alakítottak ki (02. szelvény), amelyben egy épület részletei kerültek elő (14. és 17. kép). Ezek vegyes falazatot mutattak, hálós rakású struktúrával. A töredékes kávamaradványok a déli oldalon két nagy ablakra, míg keleten talán egy széles fülkére utalnak. Az utóbbi déli oldalán előkerült falazatsáv valószínűleg egy észak-déli tengelyű boltozattal hozható kapcsolatba. A részleges feltárás és a csekély maradványok miatt az épület funkciója közelebbről nem állapítható meg.

A 01. szelvény nyugati szélén egy planírozási rétegre támaszkodó, élére állított téglasort lehetett megfigyelni, amely valószínűleg egy modern járda részleteként értelmezhető.

Az elővár nyugati része épületeinek kiépítése – lakásra alkalmassá tétele – mellett a korábbi erődítések átépítésére-bővítésére is sor került az 1600-as, 1700-as években. A Scheibel-torony téglából épített újabb emeletet kapott, s vele egyidőben itt egy 1672-es évszámmal keltezett kapuzat is elhelyezésre került, majd felette új emelet készült. Ezekkel lehet egyidős a felsővartól nyugatra részlegesen feltárt épület is.

Összefoglalás

A várnak csupán kis területét érintő falkutatások és ásatások számos új eredménnyel jártak és fontos adatokat szolgáltatottak az elővár egy részének egykori, igen gazdag és változatos kiképzéséről. Egyúttal azonban nagyszámú nyitott kérdést is eredményeztek, melyek csak további, célzott ásatásokkal és a felsővár falazatainak alapos vizsgálatával válaszolhatók meg. Ezek közé tartozik a román kori épületmaradványok funkcionális értelmezése is. Tanulmányunk célja így csak az lehetett, hogy hozzájáruljon a további tudományos eszmecserékhez és vitákhoz.²⁴

IRODALOM

- BUNZL 1990 BUNZL, FRANZ: Burg Güssing. Baugenese und Restaurierung. In: Die Ritter. Katalog zur burgenländischen Landesausstellung in Güssing, Eisenstadt, 1990. 176–181.
- BUZÁS 2006 BUZÁS, GERGELY (szerk.): A visegrádi Fellegvár. Visegrád régészeti monográfiái 6. Visegrád, 2006.
- FELD 2009 FELD, ISTVÁN: Die Burg von Hollókö. *Castrum*, 10. (2009) 82–87.
- FELD 2014 FELD, ISTVÁN: Burgen im österreichisch–ungarischen Grenzraum im 12. und 13. Jahrhundert. *Chateau Gaillard*, 26. 167–176.
- KATZENSCHLAGER 1965 KATZENSCHLAGER, WOLFGANG: Die Pfarre Weitra von ihren Anfängen bis zu den josephinischen Reformen. Unpubl. Diss. Wien, 1965.
- KRENN–SCHÖN–MITCHELL 2008 KRENN, MARTIN–SCHÖN, DORIS–MITCHELL, PAUL: KG Güssing, SG Güssing, VB Güssing. Fundberichte aus Österreich, 47. (2008) 14.
- KÜHTREIBER 2009 KÜHTREIBER, THOMAS: Die Ikonologie der Burgenarchitektur. In: Wagener, Olav–Laß, Heiko–Kühtreiber, Thomas–Dinzlbacher, Peter (Hrsg.): Die imaginäre Burg. Beihefte zur Mediaevistik 2. Frankfurt/Main–Berlin–Bern–Brüssel–New York–Oxford–Wien, 2009. 53–92.
- LANC 1998 LANC, ELGA: Pürgg (Stmk.), Johanneskapelle. In: Fillitz, Hermann (Hrsg.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Bd. 1. Früh- und Hochmittelalter. München–New York, 1998. 427–431.
- LINDECK-POZZA 1989 LINDECK-POZZA, IRMTRAUD: Die Herren von Güssing im Lichte der Urkunden. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihre Zeit (13./14. Jahrhundert). *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 79. (1989) 59–82.

24 A tanulmány német nyelvű változata, színes képekkel a *Fundberichte aus Österreich* 2015. évi kötetében jelenik meg.

- MÜLLER 2004 MÜLLER, MATTHIAS: Das Schloß als Bild des Fürsten. Herrschaftliche Metaphorik in der Residenzarchitektur des Alten Reiches (1480–1618). *Historische Semiotik* 6. Göttingen 2004.
- SAUER–FRANZ–TÖGEL 2001 SAUER, FRANZ–FRANZ, NIKOLAUS–TÖGEL, ASTRID: KG Güssing, SG Güssing. *Fundberichte aus Österreich*, 50. (2011) 208.
- SCHMITT 2010 SCHMITT, REINHARD: Der Bergfried – ein wehrhaftes Statussymbol des Burgherren. In: Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen „Burg und Herrschaft“ und „Mythos Burg“. Berlin–Dresden, 2010. 158–167.
- SCHÖN 2007 SCHÖN, DORIS: KG Niederleis. *Fundberichte aus Österreich*, 46. (2007) 750.
- SCHWARZ 1998 SCHWARZ, MARIO: Tulln (NÖ.), Pfarrkirche. In: Fillitz, Hermann (Hrsg.): *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. Bd. 1. Früh- und Hochmittelalter. München–New York, 1998. 286–288.
- UNTERMANN 2009 UNTERMANN, MATTHIAS: *Handbuch der mittelalterlichen Architektur*. Darmstadt, 2009. 180–181.
- VALTER 1989 VALTER, ILONA: Die Grafen von Güssing als Bauherren und Kirchenpatrone. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihre Zeit (13/14. Jahrhundert). *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 79. (1989) 473–485.

16–17. SZÁZADI, TÖBBÁGÚ LŐRÉSEK, mint az oldalazó védelmi berendezések különleges fajtái Magyarországon

A 16. század sorsfordító jelentőséggel bírt az európai, és ezen belül a magyar erődítések történetében. Az erődítményeket építő mesterek rájöttek, hogy a védművekből a támadókat nem csak frontális, hanem oldalazó tűz alatt kellene, s egyben szükséges is tartani. Erre a korszakban két alapvető lehetőség volt: egyrészt szabályos, egymással rendszert alkotó bástyák/tornyok szárnyaiban/oldalaiban kellett elhelyezni a lövegeket, s ehhez olyan lőrészeket alkalmazni, melyek a szomszéd bástyák oldalait és az előttük fekvő terepet hosszanti irányban pásztázhatták; másrészt a falon bárhol (kötőgáton, vagy előreugró erődelemen, azaz bástyán vagy tornyon¹) úgy kialakítani a lőrészeket, hogy azok a támadási irányra merőleges vonal helyett azt valamilyen szinten oldalazhassák.

A két irányzat természetesen gyökeresen eltért egymástól, úgy megvalósításának anyagi igényeit, mint a kiépítéshez szükséges terület nagyságát tekintve is. Ugyan a szabályos bástyás rendszer hasznosabb és célszerűbb lett volna, magas költségei miatt ez túl sok helyen nem valósulhatott meg, ezzel szemben a meglévő falakba több helyen építettek, építhettek olyan lőrészeket, melyek valamilyen szinten lehetővé tették a hosszanti erődítéseket támadó ellenség részbeni oldalazását.

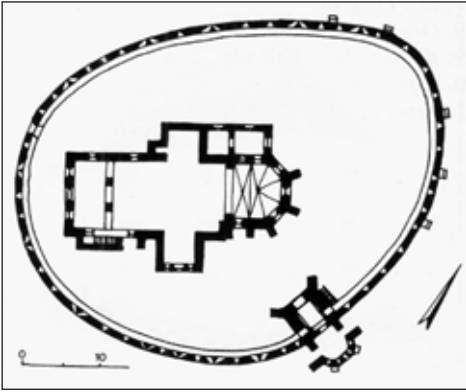
Ezt a feladatot alapvetően két módon tudták elérni a vizsgált korszakban:

1) a lőrészeket nem a falra merőlegesen készítették el, hanem ferdén építették ki. Ezáltal ugyan lehetetlenné vált a lőrés előtt támadó gyalogságra frontális tüzet nyitni, viszont e megoldás biztosította annak lehetőségét, hogy a lőrés mellett előrenyomuló támadókat oldalazhassák a védők. A ferde lőrészekre jó példa az erdélyi Szentágota (Angethlen; ma Agnita, Románia) templomerődjének déli tornya, ahol minden lőrés ferdén van kialakítva, megnövelendő a pásztázási képességet.² De Szásztyukos (Deutsch-Tekesch, Románia) templomvár körítőfalának északi oldalán is csak ferde lőrészekkel találkozhatunk.

2) olyan lőrészeket készítettek a védők, melyek a falak esetében alkalmazott szokásos lőrészeknél jóval szélesebb sávban tették lehetővé a pásztázást. Ez volt a modernebb rendszer, hiszen a lőrés mellett előrenyomuló támadók oldalazása mellett lehetővé tette a lőréssel szemben támadók elleni frontális tűzvezetés lehetőségét is. Ezeket a lőrészeket ki lehetett volna alakítani úgy is, hogy a belső homlokzaton egy torkolatot képeznek ki, s ebből egy, rendkívül széles tölcsérral nyitják meg azt az ellenség felé; mégis, a 15–16.

1 Az olvasó számára e helyen kérdéses lehet a „bástya” szó használata. E kifejezés általában mindenkiben egy olyan védmű képzetét kelti, mely egy rendszer elemeként épült fel, oldalainak, szárnyainak aránya és szögei tökéletesen meg vannak tervezve, s e bástyák egymás előterét oldalazni, s egymást a támadó gyalogsággal szemben kölcsönösen fedezni tudják. Ezzel szemben, a 16. századi terminológiában a „bástya” kifejezés gyakorlatilag bármilyen olyan építményre vonatkozhatott, ami a védőfal fő síkja elé nyúlt, legyen az kerek vagy szögletes, megfelelően kialakított ötszögletű forma, vagy nyújtott trapéz alakzat; egy összefüggő védelmi rendszer eleme, vagy egy vár legtámadhatóbb sarkán magában kialakított öblösödés – mindet nevezhették bástyának. Ezért én itt és most nem kívánok különbséget tenni a terminus technikusok között – ez talán egy külön konferencia témája lehetne – mindent bástyának nevezek, melyet a kortárs irodalom is annak hívott.

2 SZENTPÉTERY – KERNY 1990. 17.

1. kép: Csikkarcfalva. A templom és a körítőfal alaprajza uniformizált/egységesített lőrésekkel (köztük kifelé összetartó kétágú lőrések) (Gyöngyössy–Kerny–Sarusi 1995. 90.)

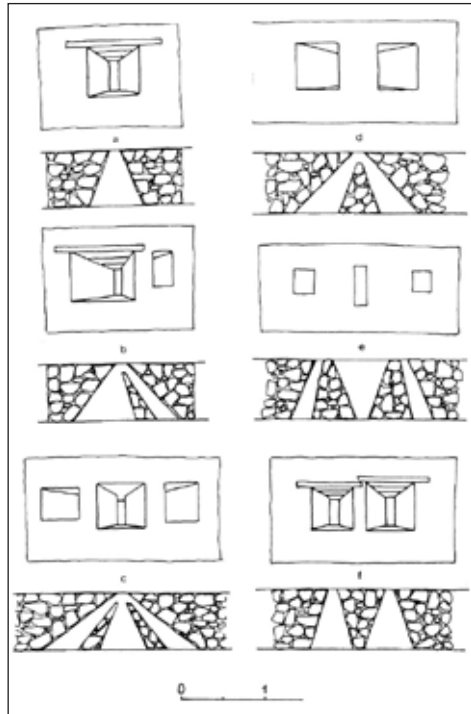
a nadrág két szárával való formai hasonlóságra.³ Csupán az Otto Pipert követő Könyöki József munkájában találjuk meg „közös fülkéjű u.n. nadrágrések” elnevezést, ezek szerinte egy vagy három védő számára készültek.⁴

A többágú lőrésekkel legutóbb Magyar Károly foglalkozott behatóbban. A Feld István tiszteletére megjelent 2011. évi tanulmánykötetben mutatott be majdnem egy tucat várat, ahol e lőréstípus előfordul.⁵ A szerző tanulmánya végén megpróbálta keltezni a védelmi berendezések ezen típusát, s kutatásai alapján néhány kivételtől eltekintve a 16. század közepső harmadára, középre helyezte az építési idejüket. Munkájában ugyanakkor maga is utal arra, hogy listája korántsem teljes.⁶

Sajnos, e téma kutatása máig nagy nehézségekbe ütközik, s e lőréstípus vizsgálatát különösen megnehezíti a publikációk igen esetleges volta. Itt a kutató szerencséjének talán nagyobb szerep jut, mint más témák esetében. Hiszen a várak alaprajza ál-

században, úgy tűnik, sokkal divatosabb volt egy központból több nyílást nyitni, s ezzel létrehozni többágú lőréseket.

Ennek a szokatlan, ritka lőréstípusnak az elnevezése nem egységes. Magyarországon leginkább „többágú lőrés”, illetve a nyílások száma alapján a „kétágú” vagy „háromágú” lőrés kifejezés vált általánossá. Itthon nem terjedt el a német (és az azt átvevő erdélyi szász) terminológia, mely ezeket „Hosenscharte”, „nadrág-lőrés” néven emlegeti, utalván

2. kép: Csikkarcfalva. A templom körítőfala lőréseinek részletes felmérése (Gyöngyössy–Kerny–Sarusi 1995. 95.)

3 PIPER 1912. 348., FABINI 1985. 142.

4 KÖNYÖKI 1905. 396.

5 MAGYAR 2011. 127–139. Az általa tárgyalt várak: Buda, déli Nagyrendella és csatlakozó kazamaták; Esztergom, vár és Malom-bástya; Sárospatak, Vörös torony és az Olasz-bástya; Eger, Varkocs-torony mellett; Diósgyőr, rondella; Regéc, rondella; Tokaj, Vasaló-bástya nyaka; Bozók; Zólyom; Selmecbánya és Székelyudvarhely erősségei.

6 MAGYAR 2011. 139.

talában jól ismert, azon a különböző felmérések már nem sokat változtatnak. De az, hogy hol veszik fel az alaprajzot, az már igencsak eltérő! Ha padlószinten, akkor természetes, hogy nem szerepelnek azon lőrésék, s akkor sem, ha párkánymagasságban. Ha több szinten futnak a lőrésék, akkor általában csak egy felmérést készítenek, akkor pedig egyáltalán nem biztos, hogy épp abban a magasságban készül a felvétel, ahol a minket érdeklő műforma megtalálható.

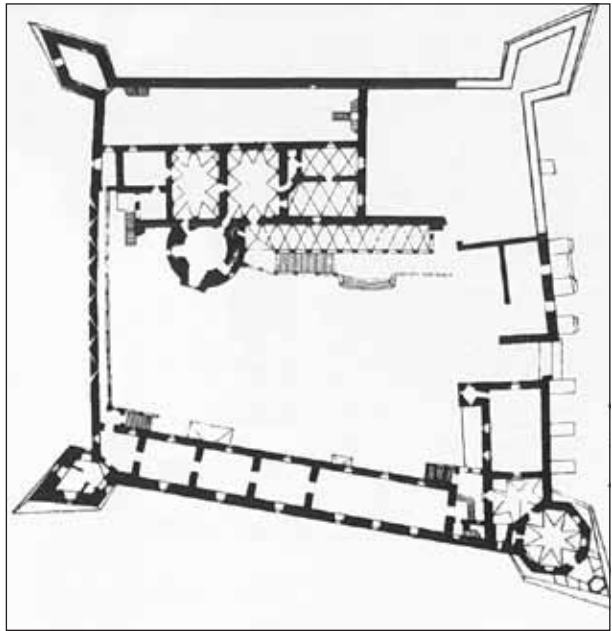
Jó példa erre Szászkezd vára, melynek az 1912-ben, a Budapesti M. Kir. Állami Felső Építő Ipariskola által készített alaprajzán⁷ egyetlen lőrés sem figyelhető meg, míg a helyszínen vizsgálódva számos lőrés

lehet találni, köztük egy többágút is. Ugyanúgy Sebesvár ismert alaprajzain sem tüntetik fel a többágú lőréseket, pedig a helyszínen azok még jól láthatóak. Hasonlóan Szelindek vára esetében sem szokás ezeket a lőréseket feltüntetni, mindössze egy alaprajzon látjuk őket, mintegy „véletlenül”. Torna várának felmérésein szerepelnek a nagyméretű ágyúlőrésék, csak éppen azok a többágúak, melyek egy alacsonyabb szinten helyezkednek el, már nem fértek rá a rajzokra. Egyes, nem annyira részletes felméréseken a lőrésék fel vannak tüntetve, de csak, mint „egyszerű”, egyágú lőrésék. A siklósi Perényi bástyának nem is ismert részletes felmérése, így nem is jelenhetett meg az itt található lőrés a szakirodalomban. Itt azonban szerencsénk van: a bástya az utcáról látható és engedélylél megközelíthető, így a lőrés legalább kívülről megvizsgálható.

Pozitív példát említve szokatlanul szerencsés helyzetben vagyunk Vajdahunyad várának esetében. A várról Möller István precíz, szintenkénti felmérést végzett, és azokon megjelennek azok a nyílások is, melyeket manapság meg sem lehet közelíteni.

Sajnos, mivel nem minden esetben tudjuk, hogy a várról milyen szintű felmérés készült, a lőrésék kutatásánál általában csak a helyszíni bejárás célravezető, azaz minél több várat kell személyesen felkeresni, s az összes nyílását ellenőrizni, nincs-e közöttük minket érdeklő formájú.

Mindezek előrebocsátásával szeretném bemutatni a történeti Magyar Királyság területről általam ismert erősségeket, melyeknél ismereteim szerint többágú lőrésék találhatóak. A listát áttekintve bizonyára feltűnő, hogy milyen sok közöttük az erdélyi erődítmény és milyen kevés a felvidéki. Véleményem szerint ebből nem szabad messzemenő követ-

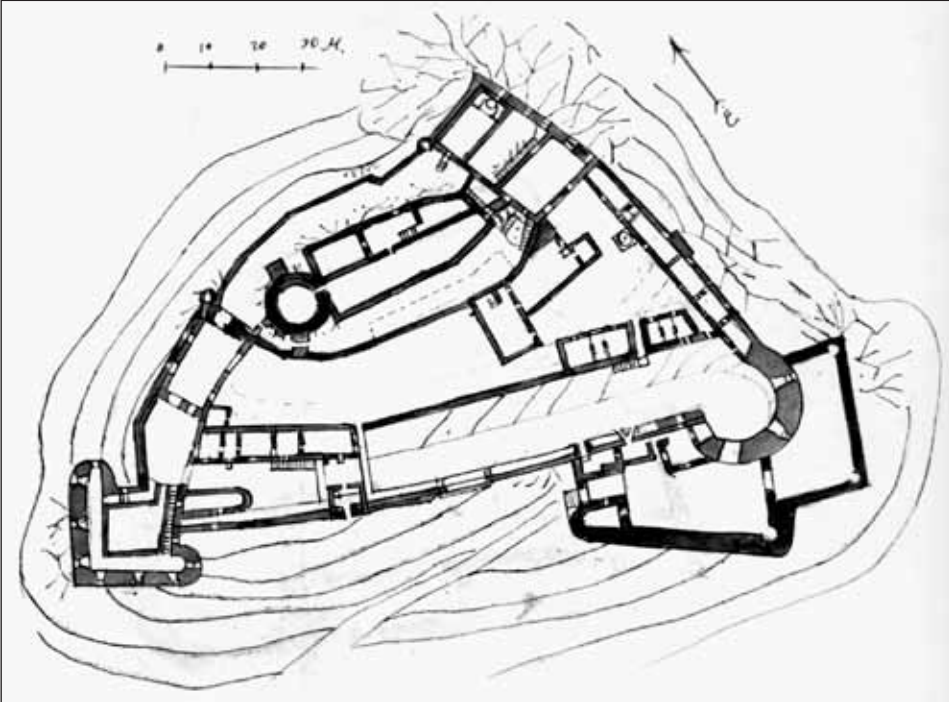

3. kép: Keresd. A Bethlen-kastély alaprajza, a nyugati külső falban kifelé összetartó többágú lőrésék (König 2001. 849. rajz)

7 KORVIN 1912.

4. kép: Kismarton. A Lőportorony két homlokzati falán két szinten is találhatóak többágú lőrésesek (A szerző felvétele)

5. kép: Lubló. A vár alaprajza, kétágú lőrés a déli oldalon, a kapu felett (Kőnig 2010. 207.)

keztetéseket levonni. Egyszerűen az az oka az erdélyi erődítmények túlsúlyának, hogy ezek jobban vannak kutatva. A szász és a székely erődtemplomok vizsgálata évtizedek óta „divatos” téma, így nagyszámú felmérés jelent meg a témában. Karczag Ákos és Szabó Tibor nagy ívű monográfiája pedig számos, eddig nem ismert erdélyi és partiumi felmérést közölt. Egy ilyen részletgazdag dokumentáció az, amelyik hiányzik a Felvidékről. Ha ezen tájakról is megjelennek majd a részletes monográfiák, bizonyára helyreáll a területi egyensúly, és északon is számos új, izgalmas helyszínre bukkanhatunk.

Az általam irodalmi és helyszíni kutatásokból ismert, többágú lőrészekkel bíró erődítmények:

Apáca (Apața, Románia) vára megmaradt sarokbástyájának rajzán kivehető egy kifelé összetartó, kétágú lőrés nyoma.⁸ A szabályos alaprajzú vár építési idejét nem ismerjük, valószínűleg a 16. század közepén épült.⁹

Barcaszentpéter (Sănpetru, Románia) erődített temploma belső falövének nyugati és déli tornyának falában kifelé bővülő, háromágú lőrészek találhatóak. A templom körüli védőfal kiépítése a 15–16. század fordulójára tehető.¹⁰

Brulya (Braller, Románia) templomerődjének nyugati oldalán épült egy torony, melynek déli oldalán kétágú lőrést tüntet fel az általam ismert felmérés. A fal építési idejére azonban, sajnos nem találhatunk dátumot.¹¹

Csikkarcfalva (Cărța, Románia) erődített templomának körítőfalát a kutatók a 15. század végére vagy a 16. század elejére datálják. A falakban kétágú és háromágú, kifelé összetartó lőrészeket lehet felfedezni (1-2. kép).¹²

Fogaras (Făgăraș, Románia) 1540 körül épített belső várának déli tornyaiban valószínűleg többágú ágyúlőrészek találhatóak. Külső fotók alapján elképzelhető, hogy a központi ágyúlőrészek oldalfalaiba ferdén belevezetve kisebb puskalőrészeket alakítottak ki, azonban a tornyok vizsgálata még további kutatást igényel.

Gyergyószárhegy (Lăzarea, Románia) kastélyának körítőfalában különleges, kifelé széttartó kétágú lőrészek találhatóak, középen négyzetes térrel, melyek esetleg a reteszgerendák helyei lehettek. A kastély jelenlegi körítőfalai 1629–1631 között épültek.¹³

Homoródszentpál (Sănpaul, Románia) erődtemplomának számomra egyelőre ismeretlen építési idejű körítőfalának déli oldalán is található egy kétágú lőrés.

Kassa (Košice, Szlovákia) városának déli kapuja előtt a 16. században egy rondellához-barbakánhoz hasonló, egyedi alakú elővédmű épült. Ennek déli, íves homlokzatán két, különleges formájú kétágú lőrés került kialakításra. Közös belső lökamrákból indul a két-két nyílás, de tengelyük nem széttartó, hanem párhuzamos.¹⁴ Ezzel ugyan a kétágú lőrészek formai feltételeinek eleget tesznek, de a taktikai kívánalmaknak nem, hiszen hiába a két szár, nem fedeznek szélesebb sávot, mint egy egyszerű lőrés. A bástya feltárt maradványai a földalatti múzeumban megtekinthetőek.

Keresd (Criș, Románia): König Frigyes 2001. évi kötetének 849. rajzán szerepel Keresd várának/kastélyának alaprajza.¹⁵ A rajzon látható, hogy a kastélyt körülvevő vé-

8 GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. 54.

9 KARCZAG–SZABÓ 2012. 78.

10 KARCZAG–SZABÓ 2012. 571.

11 KARCZAG–SZABÓ 2012. 596.

12 GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. 90–95., a rajzok: 90., 95., GYÖNGYÖSSY 1999. 26., 49.

13 KARCZAG–SZABÓ 2012. 215.

14 KÖNIG 2010. 262.

15 KÖNIG 2001. 849. rajz.

6. kép: Marosvásárhely. Belső fotó a vártemplom körüli falöv egy kétágú lőréséről
(A szerző felvétele)

7. kép: Marosvásárhely. Többágú lőrés a vártemplom körüli falöv egyik tornyában
(A szerző felvétele)

dőfal nyugati oldalán 5 (6?) kifelé táguló kétágú lőrés nyílik (3. kép). A kastély építéstörténetéről keveset tudunk. Az biztos, hogy a délnyugati sarokbástyán 1675-ös, a középső épületeken 1684-es évszámú építési feliratok találhatóak,¹⁶ így talán feltételezhetjük, hogy a déli várfal is valamikor ekkor, a 17. század második felében épült.

Kismarton (Eisenstadt, Ausztria) városfalát a 16. század második negyedében bástyákkal erősítették meg.¹⁷ 1534-ben épült fel a város déli oldalán a Pulverturm, azaz a löportorony.¹⁸ Ez a bástya jelenleg is áll, az ötszög alaprajzú, a város felé nyitott építmény két szárnyoldalán hagyományos, négyzetes lőrések nyílnak, azonban a homlokoldalain a földszinten 1-1, az emeleti szinten 2-2 kétágú, befele összetartó lőrés található (4. kép).

Kispapmező (Pomezau, Románia) várának XIX. századi alaprajzán egy különleges, átmeneti típusú lőrés látható. A lőrés belül háromnyílású, e nyílások kifelé összetartanak, de a külső falsíkon sem érnek össze egyetlen nyílássá, hanem három, egymáshoz közeli lőréssel bíró nyíláscsoportot alkotnak.¹⁹ Sajnos a fal datálásáról semmilyen részletesebb információval nem rendelkezünk.

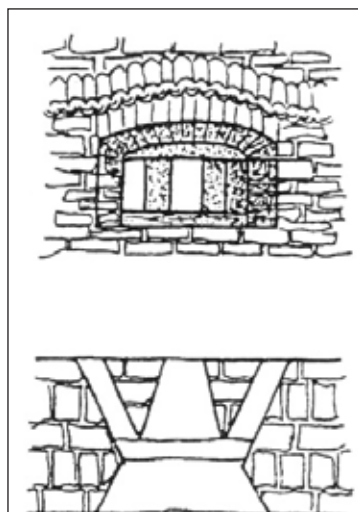
Létavár (Liteni, Románia) 1916-ban felvett alaprajzán a külső vár keleti oldalán fekvő bástya homlokzatán egy háromágú lőrés látható.²⁰

Lubló (Stará L'ubovňa, Szlovákia) A 16. század folyamán épült ki az a falöv, melyben egy kettős lőrés is megfigyelhető (5. kép).²¹

Maroseperjes (Chelmac, Románia) várának déli falán a felmérések szerint van legalább egy háromágú lőrés, mely a belső, védett oldalon ágazik el három felé, és kifelé egyesül egy, közös lőrésben. A vár eredete a homályba vész, annyi bizonyos, hogy a 16. század derekán a törökök elfoglalták, tehát az erősség korábban épült.²²

Marosvásárhely (Târgu Mureș, Románia) erődített temploma körítőfalának emeleti lőrésorában is számos kétágú, de befele széttartó lőrést találhatunk (6-7. kép). A templom köré épített erődítés csak a 17. század első felében, az 1620–1630-as években nyerte el mai formáját, tehát a lőrések sem lehetnek korábbiak.

Nagydisznód (Heltau, Románia) szász erődtemplomának második, külső körítőfalába is építettek háromágú lőréseket, melyek középső tagja szélesebb, tölcseres, míg a két szélső tagja keskenyebb, párhuzamos oldalfalú volt (8. kép). A védőfalat valamikor a 16–17. században építették,²³ más vélemények szerint 1530 előtt.²⁴

8. kép: Nagydisznód. Háromágú lőrés felmérése az erődtemplomból (Fabini 1985. 142. E jelű lőrés)

16 KISS 1987. 312.

17 MARÓSI 1990. 93.

18 MARÓSI 1990. 93.

19 KARCZAG–SZABÓ 2012. 257.

20 Dr. Strommer György felmérése 1916. szept. 16-án. Közli: KÖNIG 2001. 342. rajz.

21 KÖNIG 2010. 207.

22 KARCZAG–SZABÓ 2012. 308.

23 FABINI 1985. 142.

24 KARCZAG–SZABÓ 2012. 724.

9. kép: Siklós. A Perény-bástya külső homlokzata a rendelőintézet udvaráról fotózva
(A szerző felvétele)

Páciban, a kastély két déli „tornyának” földszintjén is különleges lőrészeket találhatunk. Részben közös lőállásból nyíló, de egymással párhuzamos lőrészeket, részben a 19. századra emlékeztető elrendezésű, lőrés-ablak-lőrés elrendezésű nyíláscsoportokat. Ezek a nyíláscsoportok, bár alaprajzukban emlékeztetnek a többágú lőrészekre, mégsem sorolhatóak a kutatott védművek közé, hiszen alkotóik szemmel láthatóan csak másolták a máshol látható formákat, azok funkcióit nem értették meg, így ezek a „lőrészek” sokkal inkább díszítő, mint védelmi funkcióval bírnak.²⁵ A kutatás szerint Páciban a Mágocsiak „fortalicium módjára épített”, 1581-re elkészült kőháza 1591-ben, Alaghy Ferencnek köszönhetően bővült a két „toronnyal” így a nyíláscsoportok a 16. század utolsó évtizedére keltezhetőek.²⁶

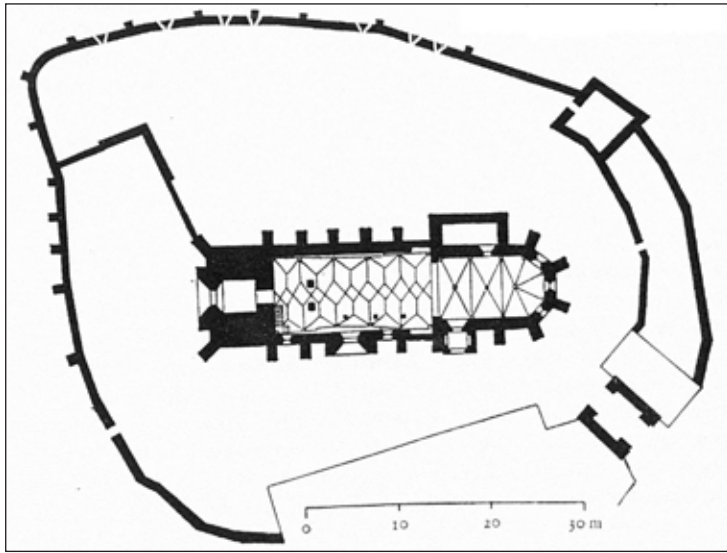
Románléta (Oláhléta, Lita, Románia). Itt a palotaépületet körülvevő fal keleti oldalán, egy sokszögű bástya falában tudunk egy fordított háromágú lőrésről, melynek belül van a három szára, s kívül egyesül egy nyílásba. A fal építési idejét még nem határozták meg.

Sárospatak: A Magyar Károly által már bemutatott lőréses falszakaszokon kívül még többágú lőrészek találhatóak az 1530-as években épült²⁷ városfal délkeleti sarkában, a Tömlöc-bástya és a plébániatemplom közötti falsoros belső falában is, erről azonban nem találtam felmérést.

25 FELD 2000. 88. ábra.

26 FELD 2000. 79.

27 DÉTSHY 2002. 46–47.

10. kép: Szászbogács. Az erődtemplom alaprajza az északi oldalon található, kijelölve a kétágú lőréses (Fabini 1985. 218.)

Siklós: az erődített városmag külső védőfalán máig áll egy védmű, a Perényi-bástya. Egy címeres, feliratos kváderkő keltezi építését az 1540. évre.²⁸ Ennek a bástyának a földszintjén található egy különleges ágyúlőrés, melynek két oldalsó falához egy-egy, összesen kettő ferde puskalőrés is csatlakozik (9. kép).

Szászbogács (Bogesd Dorf, Románia) erődtemplomának 1500 körülre datált körítőfalán kétágú, befelé összetartó lőréseseket találhatunk (10. kép).²⁹

Szászkézsd (Keisd, Románia) várának (azaz a hegyen álló erősségnek, de nem a templom körüli falnak) déli oldalán, a két kaputorony közötti falszoros külső falán is található egy, befelé összetartó kétágú lőrés. Az építés korát nem lehet megállapítani, mert bár a vár első említése 1470-ből származik, korántsem biztos, hogy a ma álló falak is abból az időszakból eredeztethetők.

Szászsáros (Șaroș pe Târneve, Románia) erődtemploma északi oldalán az egyik védőtorony földszintjén vannak kétágú lőrésesek. A torony ezen része valószínűleg a 16. században épült.³⁰

Székelyderzs (Dârjiu, Románia) temploma körüli védőfal építésének korhatározása elég bizonytalan. A legnagyobb valószínűséggel 1606 után kezdték el az építkezést, amely mintegy három évtizedig tartott. Ennek során építették meg azt a különleges, kétágú lőréses is, mely egy mély lökamrából induló, egymással párhuzamos tengelyű két lőrésből áll (11. kép).³¹

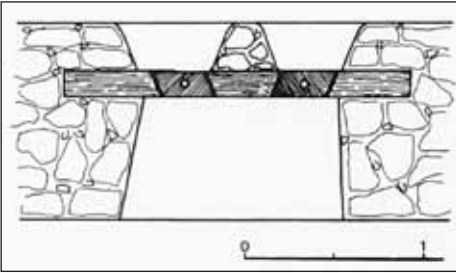
Szelindek (Slimnic, Románia) várának északnyugati sarkában áll két, egymással derékszöget bezáró falszakasz, melynek egyik oldalán 3, másik oldalán 2 háromágú lőrés

28 G. SÁNDOR 1984. 62.

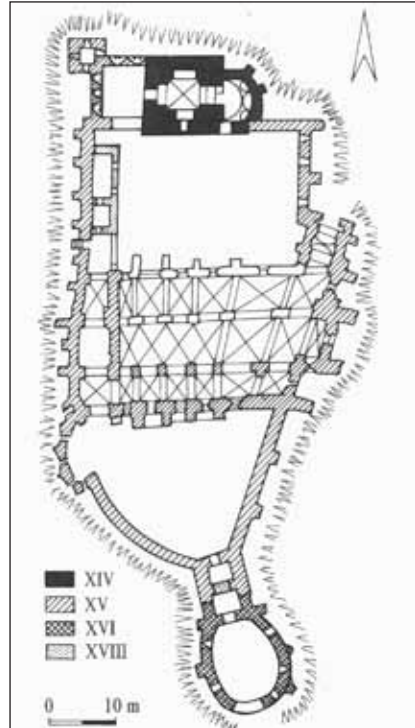
29 FABINI 1985. 218., SZENTPÉTERY–KERNY 1990. 28.

30 SZENTPÉTERY–KERNY 1990. 122.

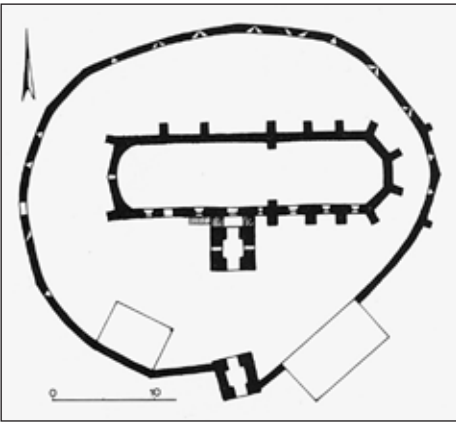
31 GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. a lőrés rajza: 49., az erődtemplom leírása: 184–195., a külső védőfal dendrokronológiai vizsgálataira: KARCSAG–SZABÓ 2012. 811.

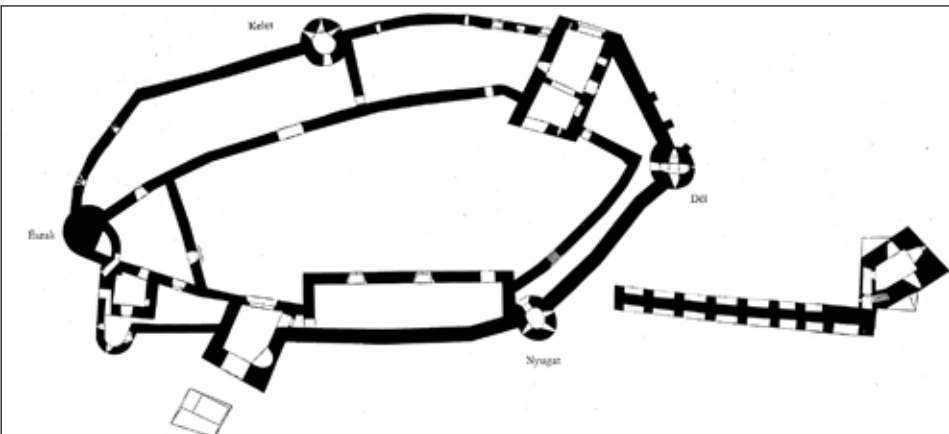
11. kép: Székelydezs. Különleges formájú összetett lőrés az erőtemplom falában (Gyöngyössy–Kerny–Sarudi 1995. 49.)

12. kép: Szelindek.
Az erődítmény alaprajza.
Az északnyugati sarokban északra
és nyugatra nyíló többágú lőrések.
(Szentpétery–Kerny 1990. 133.)

14. kép: Várfalva erődített templomának
alaprajza, ferde tengelyű egyágú,
valamint kijele és befele összetartó kétágú
lőrésekkel (Gyöngyössy–Kerny–Sarudi 1995. 38.)

13. kép: Vajdahunyad várának alaprajza, északon a többágú lőrésekkel (Möller 1913. III. tábla)

található (12. kép). Az épület-részt az eddigi kutatások alapján a 16. században építették.³² Egyes kutatók azonban még a 15. századból eredeztetik.³³

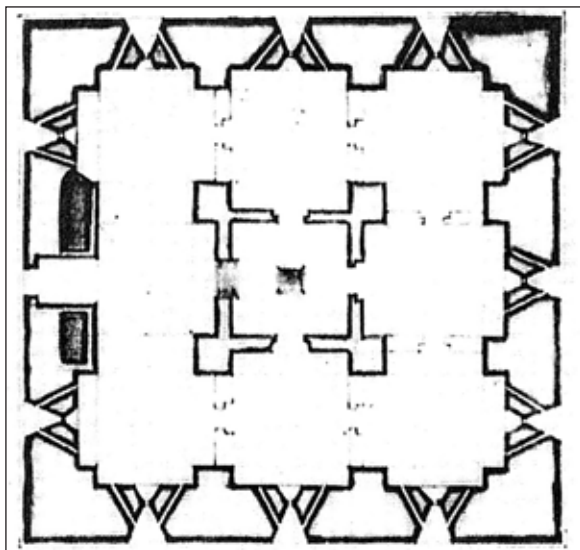
Torna (Turniansky hrad, Szlovákia) várának legkülső fal-övében, a jelenleg használt bejárat mellett található legalább egy kétágú lőrés. A szlovák szakirodalom ennek a falnak az építését a 16. század közepére teszi – de kérdójellel.³⁴

Vajdahunyadvár (Hunedoara, Románia): Möller István könyvében szintenkénti alaprajzot közöl a vajdahunyadi várról. E rajzok között jelenik meg az északkeleti oldalon egy külső védőfal emeleti felmérése, melyen 2 db háromágú, befele összetartó lőrés látható (13. kép). A közölt periodizációs alaprajz szerint a fal „Hunyadi János első várának”, fala, illetve „Hunyadi János első építkezése”.³⁵ Ezek szerint a 15. század első feléhez, közepéhez, talán leginkább az 1430-as, 1440-es évekhez lenne köthető az építése.

Várfalva (Moldovenesti, Románia) erődített temploma körítőfalának északi oldalán találhatóak kifelé és befelé szétágazó típusú kétágú lőrések (14. kép). Orbán Balázs szerint a lőréses körítőfal 1655-ben épült.³⁶

Zengg, bár nem a középkori Királyi Magyarország területén fekvő helyiség, mégis figyelmet érdemel a többágú lőrések kutatásának szempontjából. Ugyanis a város feletti hegyen 1558-ban építtetett egy négyzetes ágyútoronyt Lenkovic kapitány. Az erősség három szintjén egymáshoz hasonló elrendezésű lőréscsoportok nyílnak. Oldalanként három ágyúlőrést alakítottak ki, s mindhárom nyílás oldalába két oldalról 1-1 puska lőrés vezet (15. kép).³⁷

Látható, hogy az új adatok alapján a többágú lőrések datálásának kérdését kissé árnyalnunk kell. Mert amíg az továbbra is egyértelműnek látszik, hogy a „klasszikus” kőváraknál, a „nagy” váraknál ez a jellegzetes védelmi elem megjelenése a 16. század közepére, középső harmadára tehető, addig kirajzolódni látszik egy későbbi horizont is. Az erdélyi templomerődöknél (bár itt a körítőfalak keltezése sok esetben bizonytalan) mintha megfogható lenne egy olyan 17. századi építési divat is, amely ilyen jellegzetes védelmi megoldásokat alkalmaz. Így erre a korra kell kelteznünk Várfalva templomának

15. kép: Zengg különleges erődje: minden irányban egyforma, háromágú lőrések nyílnak. (Kisari 2000. 416.)

32 KÖNIG 2001. 881. rajz.

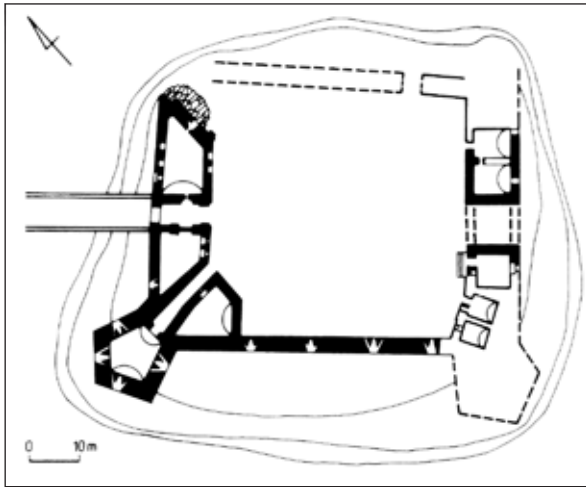
33 SZENTPÉTERY – KERNY 1990. 133.

34 PLAČEK – BÓNA 2007. 314.

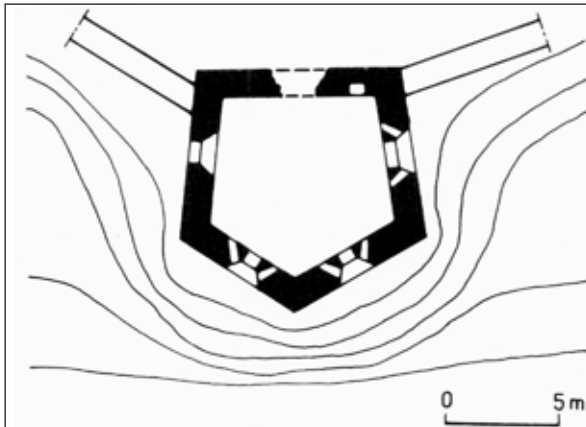
35 MÖLLER 1913. III. és V. tábla.

36 GYÖNGYÖSSY – KERNY – SARUDI 1995. 38., KARCSAG – SZABÓ 2012. 830.

37 Az alaprajz: KISARI 2000. 416., az építés dátuma: www.muemlekiem.hu-Zengg.

16. kép: Založcev várának (Lengyelország) alaprajza, a nyugati bástya falában, illetve a délnyugati összekötőfalban háromágú lőrésekkel. (Polak 1997. 207.)

17. kép: Skalat vára (Lengyelország). A déli torony háromágú lőrésai (Polak 1997. 199.)

körítőfalát is, ahol mind kifelé, mind befelé összetartó többágú lőrészeket is megfigyelhetünk.³⁸ Apáca templomának lőréséről csak egy gyenge rajzot találtam, de az alapján az látható, hogy ott is egy kifelé összetartó, többágú lőrésről lehet szó.³⁹ Gyergyószárhegy, Keresd, Marosvásárhely, Székelyderzs lőrészei is valószínűleg a 17. században épültek.

E két, egymástól több mint fél évszázad távolságra levő építési korszak nem csak magyarországi jellegzetesség. Lengyelországban is találhatóak erősségek, melyek falában többágú lőrészeket alakítottak ki.

Bár a mi fogalmaink szerint inkább erődített kastély, mint vár, de mégis érdekes **Brzeźany** erőssége, ahol a déli félkörös tornyban kettő darab kétágú lőrészt alakítottak ki a 16. század első felében, valószínűleg 1530 és 1554 között.⁴⁰ **Založcev** vára a 16. század elején épült, valószínűleg 1516 tájékán. A szabályos alaprajzú, négy saroktornyos erősség mára rommá vált, azonban a nyugati tornyon és a délnyugati falon máig felfedezhetőek a többágú lőrészek. Ezek, hasonlóan Skalat várának tornyainál láthatóakhoz, fordított állásúak. A belső oldalon indul

a három ág, melyek a külső falon egyesülnek egy lőrésben (16. kép).⁴¹

Vizont **Skalat** várának falai az 1630-as években épültek, Krzysztof Wichrowski rendelkezésére. A saroktoronyok máig is állnak, és a vár egyik alaprajzán három többágú lőrészt figyelhetünk meg (17. kép). Ebben a várban a lőrészek befelé széttartóak: belső oldalukon van három induló ág, melyek kívül egyetlen lőrésbe torkollanak.⁴²

38 GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. 37., az ábrát l.: uo. 38.

39 GYÖNGYÖSSY–KERNY–SARUDI 1995. említése: 52., ábrája: 54.

40 POLAK 1997. 166.

41 POLAK 1997. 207.

42 POLAK 1997. 199.

Látható, hogy a külföldi példák is alátámasztják azt a feltételezést, melyet az erdélyi adatok mutatnak: a többágú lőrések több korszakban is épülhettek. Nagy részük a 16. század elején, közepén; azonban a 17. században újból megjelenik ez a lőrésforma, amikor a nem hadmérnöki képzettségű szakemberek által irányított építkezések során lemásolják a már valahol látott műformákat, újból megjelenik ez a lőrésforma.

Befejezésül én sem tudok mást mondani, mint Magyar Károly, azaz vele egyetértve megállapítható: ez a lista nem teljes, nem lehet még teljes. További kutatások szükségese-
sek, főleg a Felvidéken, hogy áttekinthessük az egész egykori országterületet, és ha lehet, fel tudjunk állítani egy finomabb kronológiát, s végül a formai változatokból, az építés időrendjéből vagy az építetők személyéből részletesebb következtetéseket tudunk levonni.

IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGH 1975 BALOGH JOLÁN: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 1975. 55–125.
- CZEGLÉDY 1988 CZEGLÉDY ILONA: A diósgyőri vár. Budapest, 1988.
- DERCSÉNYI–VOIT 1969 DERCSÉNYI DEZSŐ–VOIT PÁL: Heves megye műemlékei II. Budapest, 1969.
- DÉTSZY 1966 DÉTSZY MIHÁLY: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1955–1962-ben. In: Magyar műemlékvédelem 1961–1962. Budapest, 1966. 67–88.
- DÉTSZY 2002 DÉTSZY MIHÁLY: Sárospatak vára. Sárospatak, 2002.
- FABINI 1985 FABINI, HERMANN–FABINI, ALIDA: Kirchenburgen in Siebenburgen. Leipzig, 1985.
- FELD 2000 FELD ISTVÁN: XVI. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 38. Sárospatak, 2000.
- G. SÁNDOR 1984 G. SÁNDOR MÁRIA: Reneszánsz Baranyában. Budapest, 1984.
- GYÖNGYÖSSY 1999 GYÖNGYÖSSY JÁNOS: Székely templomerődök. Csíkszereda, 1999
- GYÖNGYÖSSY–KERNY– SARUDI 1995 GYÖNGYÖSSY JÁNOS–KERNY TERÉZIA–SARUDI SEBESTYÉN JÓZSEF: Székelyföldi vártemplomok. Budapest, 1995
- KARCZAG–SZABÓ 2012 KARCZAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Budapest, 2012.
- KISS 1987 KISS GÁBOR: Erdélyi várak, várkastélyok. Budapest, 1987.
- KISARI 2000 KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KORVIN 1912 KORVIN TESTVÉREK: A Budapesti M. Kir. Állami Felső Építő Ipariskola 1912. évi szünidei felvételei. Budapest, 1912.
- KÖNIG 2001 KÖNIG FRIGYES: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Budapest, 2001.
- KÖNIG 2010 KÖNIG FRIGYES: Historia Picta Castellorum. Budapest, 2010.

- KÖNYÖKI 1905 KÖNYÖKI JÓZSEF: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1905. Reprint kiadás: História-antik Könyvesház, 2009.
- MAGYAR 2011 MAGYAR KÁROLY: Többágú lőrések a középkor végi és kora-újkorai magyar várépítésben. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest, 2011. 127–139.
- MAROSI 1990 MAROSI, ENDRE: Burgen im österreichisch–ungarischen Grenzraum. Eisenstadt, 1990.
- MÖLLER 1913 MÖLLER ISTVÁN: A vajda-hunyadi vár építési korai. Budapest, 1913.
- PIPER 1912 PIPER, OTTO: Burgenkunde. München, 1912. Reprint kiadása: Augsburg, 1994.
- PLAČEK–BÓNA 2007 PLAČEK, MIROSLAV–BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Pozsony, 2007.
- POLAK 1997 POLAK, TADEUSZ: Zamki na kresach. Warszawa, 1997.
- SÓFALVI 2007 SÓFALVI ANDRÁS: A székelyudvarhelyi Csonkavár. *Castrum*, 2007/2. 63–80.
- SZENTPÉTERY–KERNY 1990 SZENTPÉTERY TIBOR–KERNY TERÉZIA: Az Olttól a Kükülőig. Az erdélyi szász erődtemplomok. Hn. 1990.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NAGY LÁSZLÓ

BESZÁMOLÓ AZ EGRI VÁRBAN 2014-BEN VÉGZETT RÉGÉSZETI MUNKÁKRÓL¹

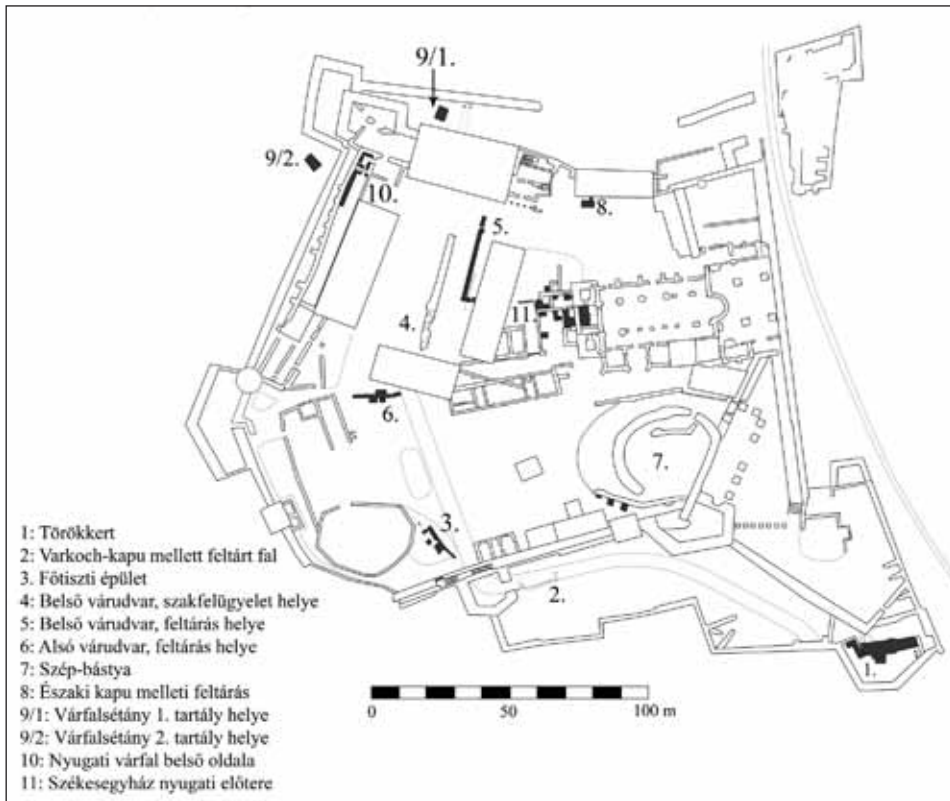
2014-ben több projekt keretében is² nagyszabású felújítási munkálatok zajlottak az egri várbán. Mivel az ország egyik legjelentősebb középkori és kora újkori régészeti lelőhelyéről és műemlékéről van szó, a kivitelezési munkák a hely jellegéből fakadóan és az Örökségvédelmi Hivatal előírásai alapján is kizárólag folyamatos régészeti felügyelettel folyhattak, illetve több helyszínen is megelőző- illetve próbafeltárást (1. kép)³ végeztünk el.

1. Törökkert

A mai vár délkeleti sarkában álló épület az egri vár egyetlen olyan építménye, melyet biztosan a török uralom időszakában emeltek, feltehetően nem sokkal a vár 1596-os elfoglalása után.⁴ A négyszögletes kapuvédő bástya belsejében egykoron egy kelet-nyugati irányú, Ottavio Baldigara idején épült várfal (a Délkeleti fülesbástya déli fala), alatta pedig a hozzá tartozó kazamataág futott végig. Az 1596-os ostrom során a támadók sikeresen berobbantották e várfalat, beomlasztva ezzel az alatta húzódó kazamataágot is. Kutatásunk elsődleges célja – a helyreállítási munkák céljaihoz igazodva – az egykori déli bástyafal maradványainak feltárása volt.

A terület megelőző feltárását több ütemben végeztük el nagyjából 80 m²-en. Ennek során fontos építészeti és rétegtani megfigyeléseket tehettünk. Rábukkantunk a Délkeleti-fülesbástya déli falának összesen négy belső támasztófalára, melyek 1,6-2 m közötti szélességűek voltak, és egymástól 3,5-4 m távolságra helyezkedtek el (2. kép). E támfalak egykoron a déli bástyafal belső, tehát északi oldalához épültek, mely építészeti megoldás

- 1 A 2014-es régészeti munkákat Giber Mihállyal közösen végeztük, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani a feltárások és szakfelügyeletek során nyújtott szakmai segítségéért. Köszönet illeti továbbá őt a kutatási beszámoló lektorálásáért, az egyes részekhez nyújtott hasznos tanácsaiért, kiegészítéseiért.
- 2 Két projektről van szó. Az egyik az EMOP-2.1.1/A-09-2f-2011-0001 számú fejlesztési projekt, mely állami és Európai Unió támogatásból valósul meg, s mely tavaly február eleje óta lényegében jelen pillanatban is tart, célja pedig a vár nagy részének felújítása és (ismét) látogathatóvá tétele. A másik egy kisebb volumenű (de a vár szempontjából nagyon fontos!), Eger Megyei Jogú Város Önkormányzata és az MNV Zrt. együttműködése által megvalósult, ún. „kisebb felújítási munkák” nevű projekt volt, melynek keretében elsősorban a vár egyes pontjainak falszöveite kerültek felújításra. A régészeti munkák elvégzésére főleg e két projekt keretében volt lehetőségünk, külön kiemelő vizont, hogy egy esetben, a székesegyháztól nyugatra, az egyes projektektől lényegében függetlenül tervásatásra is módunk volt.
- 3 Az EMOP-projekthez kapcsolódó feltárások vezetője Giber Mihály, a „kisebb munkákhoz” kapcsolódó megelőző feltárás (a nyugati várfal belső oldalán) és a székesegyház előtt végzett tervásatás vezetője pedig Nagy László volt. A régészeti megfigyeléseket alapvetően a szerző, helyettesítés idején Giber Mihály látta el.
- 4 HMM II. 116.

1. kép Az egri vár területén 2014-ben végzett főbb régészeti munkák helyszínei (Ritz Henrik [Dobó István vármúzeum] rajza alapján készítette a szerző)

nem egyedülálló a várban: Ottavio Baldigara építkezéseire általában jellemző volt a felül boltívekkel összekötött, közöttük földdel kitöltött belső támfalak rendszere. Az általunk feltárt támfalak felső részén boltozat nyomát nem találtuk, közöttük viszont jelentős mértékű kora újkori feltöltésekre bukkantunk.

Érdekes ugyanakkor, hogy magára a kelet-nyugati irányú, egykoron berobbantott bástyafalra csak a nyugatról számított 2-4. támfalak közötti részen sikerült rábukkanunk. A nyugatról számított 2. támfal keleti és a 3. támfal nyugati oldalán erősen lepusztult állapotban találtuk meg az egykori fal magját, mely déli irányba jól láthatóan szélesedett. A 3-4. támfal között pedig viszonylag ép állapotban, 1-1,2 m szélességben került elő a dél felé szintén szélesedő falmag (3. kép). Az is dokumentálható volt, hogy a 4. támfaltól keletre folytatódik a fal, ám itt nem volt lehetőségünk további kutatásokat végezni.

Érdekes, hogy a nyugatról számított 2. támfaltól nyugatra már nem találtuk nyomát az egykori déli bástyafalnak. Nem tűnik reálisnak a feltételezés, hogy az itt megszakadt volna; inkább arra gondolhatunk, hogy itt olyan mértékű pusztítás és/vagy visszabontás történthetett a 16. század végén – 17. század elején, mely a fal döntő részét megsemmisítette.

Építészeti szempontból fontos megfigyelés volt, hogy Ottavio Baldigara a terepviszonyokhoz alkalmazkodva a Délkeleti fülesbástya déli falának építésekor a támfalak rendszerét a megszokottól kissé eltérő módon alkotta meg. A nyugatról számított első

2. kép A Törökkertben feltárt 1-3. sz. támfalak (a szerző felvétele)

támfalnál ugyanis megfigyeltük, hogy azt épp az a fölé magasodó, késő középkori várfal (és egyúttal ennek külső oldalán lévő kora újkori köpenyfal) sarkához csatlakoztatva építtette meg (4. kép). Ezen kívül a nyugatról számított 2. támfal nyugati oldalán egy olyan falsík részletét figyelhettük meg, mely látszólag a késő középkori - kora újkori falsarok felé, tehát északnyugati irányba fut, és feltételezésünk szerint az előzőhöz hasonlóan ahhoz lett hozzáépítve (5. kép). Ezt a falat azonban nem tudtuk nagyobb felületen megkutatni, így feltételezett vonalának hitelesítése későbbi kutatások tárgyát kell, hogy képezze. A megfigyelt részlet alapján viszont úgy tűnik, ez a feltételezett vonalú fal a 2. támfallal kötésben épült.

A megfigyelési eredmények alapján tehát úgy tűnik, hogy Baldigara a Délkeleti fülesbástya déli fala és az alatta húzódó kazamatafolyosó építésekor a felettük magasodó késő középkori falsarok óriási terhelése (melyet a várfal, és a mögötte levő földtöltés együttesen okozott, és nem mellékesen okoz ma is), illetve az ebből fakadó statikai problémák miatt, feltehetően legalább két támfalat ehhez a falsarokhoz csatlakozóan épített hozzá. Ezzel azt kívánta elérni, hogy azok megtámasszák a magasan álló középkori falat, és csökkentse a déli bástyafalra nehezedő nyomást. A többi támfal megfigyeléseink szerint nem húzódott el a Törökkert feletti (az említett falsaroktól keletre egyébként már szintén Baldigara-kori) falig.

A fülesbástya déli falának és belső támfalainak feltárásakor természetesen nemcsak építészeti, hanem egyéb fontos régészeti megfigyeléseket is tehettünk. A feltárt leletanyag döntő többsége a 16–17. századra volt keltezhető, de emellett számos 13–14. századi kerámiatöredék is előkerült, más korszakbeli anyagokat viszont nem tudunk elkülöníteni. Ezek feldolgozása jelenleg folyamatban van, részletes elemzésük ennek megfelelően később várható.

3. kép A Törökkertben feltárt támfalak egy része kelet felől. Balra a 3. támfal visszabontott állapotban, jobbra a 4. támfal (a szerző felvétele)

4. kép: A Törökkert felett, a késő középkori - kora újkori falak falsarka mellett előkerült falazat, az 1. támfal része (a szerző felvétele)

5. kép A Törökkertben feltárt 2. támfal, nyugati oldalán egy északnyugat felé futó fal részletével (a szerző felvétele)

6. kép: A Varkoch-kapu farkasvermének közműekkel áttört keleti fala (a szerző felvétele)

7. kép A Varkoch-kaputól keletre előkerült, északkelet-délnyugati irányú fal keleti vége (a szerző felvétele)

2. Varkoch-kapu

A 2014-es felújítási munkák egyik legfontosabb munkarésze a vár közműrendszerének felújítása volt. Ennek során lehetőségünk nyílt arra, hogy a felújítandó közművek árkába eső régészeti jelenségeket megfigyeljük és dokumentáljuk. Ez történt többek között a Varkoch-kapu esetében is, ahol egyrészt a kapu előtti farkasverem közműárokba eső részét figyelhettük meg, illetve egy eddig ismeretlen északkelet-délnyugati irányú falra is rábukkantunk.

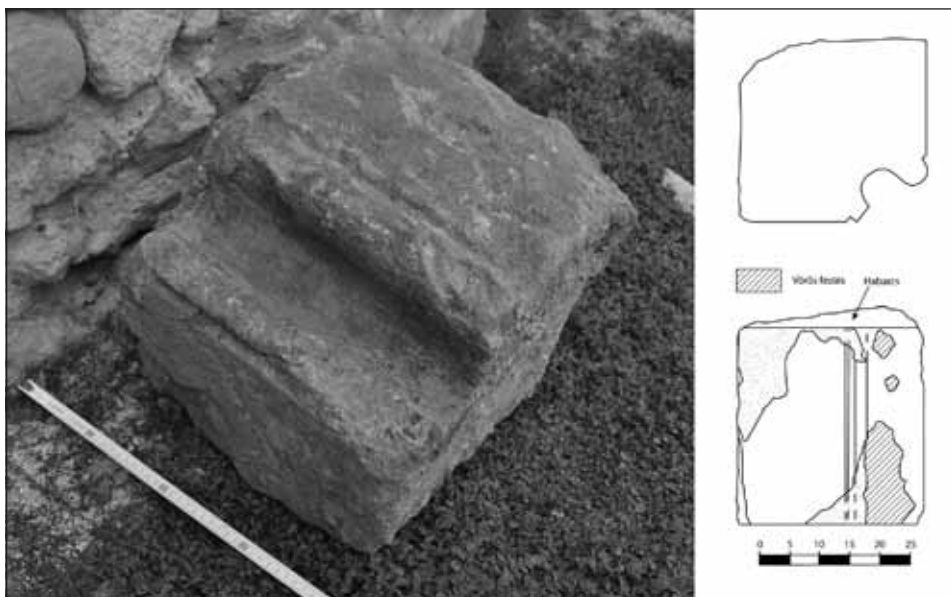
A farkasverem falai nem értek váratlanul minket: azokat ugyanis 1960-ban feltárás, majd 1973-ban szintén közműépítéshez kapcsolódó régészeti megfigyelés keretében Kozák Károly már megtalálta, illetve jórészt feltárta, eredményeit pedig részben közzé is tette.⁵ Leírása szerint elsősorban a belső akna kutatására koncentráltak (azt teljesen fel is tárták), a farkasveremnél viszont csak a méretek

meghatározására volt lehetőségük, nem tárták fel teljesen. Lényegében csak a déli és középső részét kutatták, és azt sem teljes mélységben, a verem északi része pedig – melyet egy most nem hitelesített fal választ el – teljesen feltáratlan.⁶ Nekünk sajnos semmilyen feltárássra nem volt módunk, csak régészeti megfigyelés keretében tudtuk dokumentálni a felújítandó közműnyomvonalakba eső szakaszt.

A farkasverem keleti fala átlagosan 1,3 m szélességben került elő, ezt észak-déli irányban 2 m hosszan figyelhettük meg. Jól látható volt, hogy az elsősorban a 20. század második felében végzett közműfektetések során a farkasverem falainak nyomvonalba eső szakaszait döntő részben elbontották. Az általunk megfigyelt szakaszon csak a verem délkeleti sarka bizonyult viszonylag épnek, ettől északra a keleti falat a mai felszíntől számított 1,4 m mélységig, 1 m szélességben teljesen átvágták (6. kép), a déli falat pedig

5 DÉTSHY–KOZÁK 1967. 98. Az 1973-as közműnyomvonal kiépítése kapcsán végzett régészeti megfigyelés csak ásatási dokumentációból ismert: KOZÁK 1974.

6 DÉTSHY–KOZÁK 1967. 102. A farkasverem Kozák-féle alaprajzát ld. itt: KOZÁK 1967. 98.

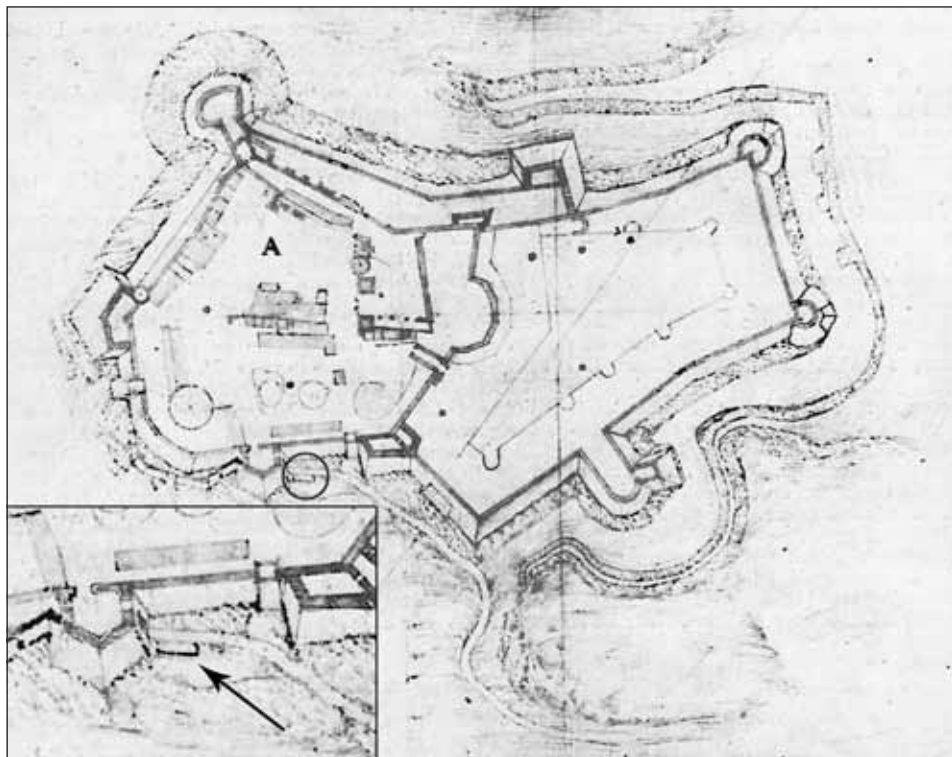
8. kép A Varkoch-kaputól keletre előkerült, északkelet-délnyugati irányú falban talált faragott kő (a szerző felvétele és Hegyi Dóra felmérése)

egy átlós közművezetékkel rongálták meg annyira, hogy a mai felszíntől átlagosan 1,3-1,6 m mélyen helyenként csak 20 cm szélességben maradt meg.

Sajnos a farkasverem északi része most sem kerülhetett feltárássra. Összességében azt is elmondhatjuk, hogy a jelenlegi munkálatok nem hatoltak mélyebbre az 1960-ban, illetve 1973-ban végzett földmunkáknál, így bolygatatlan rétegsorokat sem találtunk. Ez egyben azt is jelenti, a farkasverem mélyebb részei továbbra is feltáratlanok, tehát egy későbbi ásatásnak kell tisztáznia annak mélységét. A szakfelügyelet során előkerült szórványos kerámiaanyag keltezése az Árpád-kortól egészen az újkorig terjed.

A farkasverem falának dokumentálása mellett az itt végzett munka legfontosabb eredménye egy északkelet-délnyugati irányú falazat feltárása volt. A várhegy e részének természetes felszínét képező sziklára ülő, alapvetően tufaköből épült, szürkésfehér habarccsal összekötött fal a farkasverem délkeleti külső sarkához csatlakozik, de abba nem köt bele. Északkeleti irányba 13 m hosszan fut, de úgy, hogy 5,2 m-től kelet felé az az addigi északi síktól fokozatosan kiugrik észak felé 80 cm-re (7. kép). A fal vastagságát csak becsülhetjük, mivel déli oldalát nem tudtuk megkutatni a felette futó erősáram-vezeték és sövény miatt, így az 1-1,5 m-re tehető. Meg kell említenünk, hogy a falba másodlagosan beépítve egy tagozott kőfaragvány festett töredéke is napvilágot látott, mely egy árkádiv\nyíláskeret függőleges rétegekővéhez tartozhatott. (8. kép). Keltezése bizonytalan, a 13. század második fele - 14. század első fele között pontosabban nehezen datálható.⁷

7 A kö értelmezésében és lehetséges keltezésében Havasi Krisztina nyújtott segítséget, melyet ezúton is köszönök. Havasi Krisztina és Giber Mihály elgondolása szerint egyébként a faragott kő a 16. századi falban már harmadlagos helyzetben lehetett, hiszen a székesegyház 14. századi, keleti részétt a 15. század végi szentély építése érdekében bontották le, először tehát oda falazhatták be másodlagosan építőanyagként, majd Varkoch Tamás várnagysága idején kerülhetett át a kő megtalálási helyére, amikor a középkor végi szentélyt is bontották és kőanyagát a vár különböző részein az erődítésekhez felhasználták.

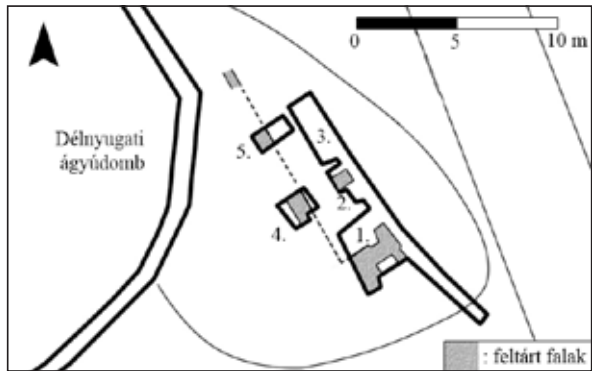
9. kép Pietro Ferabosco 1568-as felmérése, melyen a Varkoch-kapu mellett talán az újonnan talált fal ábrázolás látható (HMM II. 80.)

Az újonnan talált fal véleményünk szerint a Varkoch-kapuvá összerakott építmény, tehát az 1540-es években készülhetett. A kapuhoz ekkor kialakított utat feltételezésünk szerint kissé meg kellett emelni, hogy a sziklafelszíntől az újonnan épült farkasverem falának felső síkjával egy magasságba kerüljön. Ezt a verem előtti néhány méteren egy emelkedő földtöltéssel, rámpával oldhatták meg, amit déli irányból valamilyen módon meg kellett támasztani. Így a most talált falnak feltehetően e feltételezett földtöltés megtámasztása lehetett a szerepe.

Sajnos ezek a falak nem azonosíthatók kora újkori és későbbi felméréseken. Ez alól kivétel Pietro Ferabosco 1568-as rajza, melyen a Varkoch-kaputól keletre látható egy olyan részlet (9. kép), melyet, ha falként értelmezünk, helyzete, iránya alapján épp az általunk megtalálttal vág össze.⁸

8 Ezen a felmérésen a fal keleti végén látszólag észak felé fordul be. Érdekes, hogy az általunk talált fal vége előtt kb. 3 m-rel az északi közműárok-metszetszfalon egy kb. 1 m széles, talán falcsonkként értelmezhető jelenséget észleltünk. Ez sajnos nem volt egyértelmű, tovább kutatni pedig idő- és helyhiány miatt nem tudtunk. Ha valóban egy falról lenne szó, akkor ez összevágná a felméréssel, ennek viszont ellent látszik mondani az a tény, hogy a korábbi kutatások során semmi nyomát nem találták (ez ugyanakkor azonban nem perdöntő, hiszen érdekes módon a fent tárgyalt falat sem találták meg), illetve az, hogy az újonnan talált fal északi oldalán nem fedeztünk fel olyan nyomokat, melyek egy esetleges ide csatlakozó fal átvágására utalnának. E kérdést csakis további vizsgálatok dönthetik el.

Az itt összefoglaltak a megfigyelés körülményei és az arra rendelkezésre álló minimális idő miatt⁹ nem tekinthetők végleges eredményeknek. Sajnos a terület a várba vezető legfontosabb útszakasz alatt helyezkedik el, ezért kutatási lehetőségei mindig erősen korlátozottak, ugyanakkor a területen végzendő hitelesítő feltárás mindenképpen javasolt! Ez már csak azért is fontos lenne, mert a nemrégiben nyilvánosságra hozott elképzelések szerint a vár fejlesztésének jövőbeni tervei

10. kép A Főtiszti épület feltárásának alaprajza (Tanyi Sándor [Dobó István Vármúzeum] geodéziai felmérése alapján készítette a szerző)

között ismét szerepel a Varkoch-kapu rekonstrukciója.¹⁰ Ennek során a döntéshozóknak ajánlott lenne figyelembe venniük, hogy egy esetleges, már elméleti szintű rekonstrukció esetén is számolni kell azzal, hogy nem csak a kapuvédő bástya, hanem az előterében elhelyezkedő egyéb objektumok is szervesen hozzátartoztak a kapuépítményhez.

3. Főtiszti épület

Szintén közműépítéshez kapcsolódóan sikerült egy mind időben, mind térben kisebb kiterjedésű, de annál érdekesebb kutatást végeznünk a Dél nyugati ágyúdomb délkeleti oldala előtti terepen (10. kép). A területen áramvezeték fektetése során a közműárok nyugati oldalán egy 2 m széles falszakaszt és a feltehetően hozzá tartozó téglapadló részletét találtuk meg. Ebből kiindulva egy kisebb kutatást¹¹ végeztünk a területen (egy régészeti megfigyeléshez kapcsolódóan végzett próbafeltárás keretében), hogy a lehetőségekhez mérten megismerjük az itt talált építményt.

Ennek során kiderült, hogy egy, a 16. és 18. századi (elsősorban képi) forrásokból jól ismert, észak-déli irányú, eredetileg a déli várfalhoz csatlakozó épület részleteire bukkantunk. Megnevezése az egyes forrásokban változó: „Quartier du Major”, „Hauptmans\Hauptmanns Quartier”,¹² mivel azonban konzekvens magyar fordítása a szakirodalom-

9 A megfigyelést a közműépítést kivitelező cég munkájával párhuzamosan végeztük, a várba vezető fő turistaútvonal területén. Mivel a közművek kiépítése a látogatóforgalom akadályozó tényezője volt, ezért a munkát minél előbb be kellett fejezni, a megfigyelésekre ezért csak annyi idő állt rendelkezésünkre, míg a közművek itteni szakaszának építése tartott, s ez erősen korlátozta lehetőségeinket.

10 A tervezetet ld. itt: <http://www.egrinapok.hu/2015/02/06/its-2-teljesen-felujitott-gotikus-palota/>. (2015. március 21-i állapot). A Varkoch-kapu kiépítésének korábbi elképzelését a 2011. februári műemléki tervtanács egyébként nem támogatta, az elképzelés akkor visszavonásra került.

11 2014. március 14. és 21. között nyílt lehetőségünk erre a nagyjából 16 m²-es területet felölölő kutatásra, melyhez kézi munkaerőt a vári kivitelezést végző Imola Építő Kft., Imola Konstrukt Kft., illetve Eurocampus Kft. biztosítottak, annak ellenére is, hogy e kutatás előre nem tervezett volt. Segítségüket ezúton is köszönjük.

12 HMM II. 154.

11. kép A Főtishti épület 1. szelvényben talált falai és téglapadlója dél felől (a szerző felvétele)

ban nincs, ezért kutatásunk során utóbbi megnevezésből kiindulva Főtishti szállásnak/ Főtishti épületnek neveztük el.¹³

Az épület először a 16. századi alaprajzokon tűnik fel, már Ferabosco előbb említett 1568-as munkáján is láthatóak körvonalai. Legrészletesebben azonban a 18. századi felmérések ábrázolják, emeleti alaprajzával,¹⁴ illetve az épület keresztmetszetével. Feltehetően 1810 körül bontották le, de falainak részletei az 1970-es évek elején még láthatóak voltak.¹⁵ 2014-re ezekből már semmi sem látszott, az épület falai már mind a feltárás előtti, évtizedek óta meglévő terepszint alatt helyezkedtek el.¹⁶

Feltárásunk során több kisebb kutatószelvényt nyitottunk az épület falai vonalának meghatározására. Az először megtalált falra rábontva, az 1. szelvényben egy tufaköből épült falakkal körbevett, téglapadlós helyiség részletét tártuk fel, a jelenlegi felszíntől

13 Hozzátennénk, nem vagyunk meggyőződve arról, hogy a rendfokozatokat illetően katonai szempontból teljesen szakszerű lenne a „főtiszt” elnevezés. A „főtiszt” meghatározást a feltárás során adtuk és tartottuk meg a későbbiekben. Arra azonban felhívjuk a figyelmet, hogy felszínes vizsgálódásunk szerint napjaink fegyveres erőinél a „major”, illetve a „Hauptmann” elnevezéssel szereplő rendfokozatok egymásnak nem feleltethetők meg, ezek értelmezése a német, a francia és az angol nyelvterületen eltér egymástól. A fentebb idézett, korabeli francia és német elnevezésekkel megadott 18. századi rendfokozatok magyar megfelelőit a korszakkal foglalkozó hadtörténészek nyilván pontosítani tudják.

14 Egy 18. századi alaprajz mellett az „Obere Stock” felirat látható, ami egyértelműen utal arra, hogy csak a felső (emeleti) szintet mutatja. HMM II. 109. kép.

15 HMM II. 154.

16 Meg kell jegyeznünk, hogy az 1970-es években éppen ezen a területen állt egy fedett teraszos büfé, melynek emelése előtt nem tárták fel a területet. Valószínű, hogy a büfé-terasz építményének alapozása nem mélyedt be jelentősen az akkori felszínbe, de nem kizárt, hogy más részeken kárt tehetek a falakban. Ezt azonban csak teljes felületű feltárással lehetne meg tudni. E tényre Giber Mihály hívta fel figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.

12. kép A Főtiszti épület 3. szelvényben talált feltételezett kályhájának omladéka
(a szerző felvétele)

mért maximum 160 cm mélységig (11. kép). Jól megfogható volt egy kelet-nyugati irányban 240 cm hosszú, 90-100 cm széles, illetve ennek nyugati végén erre merőlegesen egy 130 cm hosszú, 60 cm széles észak-dél irányú falazat is. Utóbbi belső, nyugati oldalán egy 35-50 cm széles tégláhozafalazás jelentkezett. A tufakő- és téglafalazat építése közötti esetleges időbeli eltérés a korlátozott kutatási lehetőségek miatt nem volt megállapítható. Mindenesetre gyanúra ad okot, hogy az észak-déli irányú fal nem futott végig a szelvényen, és a szelvény északi részén megszakadt, mintha egy nyílás déli széle lenne. Amennyiben valóban egy helyiségek közötti átjáróról, egy ajtónyílásról van szó, akkor a téglafalazat talán az ajtó későbbi elfalazására utalhat.¹⁷ A kérdés tisztázására a helyiség nagyobb területének, a nyílás északi oldalának feltárására lenne szükség.

Érdekes megfigyelés volt, hogy a helyiségen belüli téglapadló a szelvény északnyugati részén 30 cm-el megsüllyedt, ami valamilyen padló alatti objektumra utalhat, erre azonban nem volt lehetőségünk rábontani.

Az 1. szelvénytől északra egy fehérre meszelt falfelület jelentkezett a közműárok ásása során. Erre csak kisebb mértékben bontottunk rá (2. szelvény), és úgy tűnt, hogy egy kelet-nyugati irányú fal nyugati végét fogtuk meg; talán egy újabb ajtónyílás nyugati szélét. Ezt látszik erősíteni az a megfigyelés is, hogy a téglapadló itt megszakad, néhány centiméter magas küszöb következik, majd ettől északra már csak agyagpadlót találtunk, tehát feltehetően épp két helyiség határát határoztuk meg. A feltárt részletek geodéziai felmérés alapján készült összesítő rajzán azonban jól látszik, hogy a 2. szelvénytől nyugatra eső 4. szelvényben feltárt falhoz, melyhez iránya szerint épp csatlakoznia kellene, nem köt be fal.

¹⁷ Ebben az esetben viszont kérdés, hogy miért a nyílás elé falaztak, és miért nem maga az ajtó lett befalazva?

Ebben az esetben viszont felmerül a kérdés, hogy ha a tárgyalt szelvényben tényleg falat találtunk, akkor az merre fut, milyen irányú és kiterjedésű lehet? E kérdés megválaszolását is csak egy teljesebb körű régészeti feltárás teszi egykor majd lehetővé.

A 3. szelvényt az előzőtől északra nyitottuk. Itt falakat nem találtunk, viszont a felszíntől 1,2 m mélyen egy agyagpadlón számos zöldmázás, előlapján minta nélküli, kora újkori kályhacsempe töredéke került elő egész és töredékes téglák között (12. kép). Nem kizárt, hogy itt a helységhez tartozó, összeomlott kályha maradványaival van dolgunk, melynek azonban csak egy kis részletét találtuk meg. Ha feltételezésünk helyes, akkor – mivel a töredékek a szelvény nyugati metszetsfala felé sűrűsödtek – a megtalált darabok közelében keresendő a kályha többi része. Ezt a munkahipotézist szintén további ásatásokkal kellene igazolni.

A fentiekén kívül további két szelvényt nyitottunk. A 4. számút a 2. szelvénytől nyugati irányban 1,5 m-re. Ebben elhanyagolható mennyiségű leletanyag mellett a felszíntől 50 cm-re egy északnyugat-délkeleti irányú fal 1,5 m hosszú és 80 cm széles szakaszát sikerült feltárnunk. Mérete és iránya miatt feltehetően ugyanennek a falnak északi irányú folytatását találtuk az 5. szelvényben: itt a nyugati metszetsfáltól kelet felé 70 cm szélességben végig falra bukkantunk, belső oldalán fehér meszeléssel. Ettől a faltól keleti irányban egy nagyobb köelemet, feltehetően egy egykori nyíláskeret részletét találtuk, rajta szintén fehér meszelés nyomával. Mivel a kő mérete akkora volt, hogy mind északi, mind déli vége a szelvény metszetei alá futott, nem tudtuk pontos méreteit, profilját meghatározni.

Az épülethez tartozó falat egy helyen sikerült még megfigyelnünk: az előbbiektől északra, a Délnyugati ágyúdomb keleti sarkánál, az itt lévő transzformátorház áramkivezetési pontjánál. Itt az előbbieknél vékonyabb, 50 cm széles fal 1 m hosszú, észak-déli irányú szakaszát sikerült dokumentálni. A korábban feltárt falakkal való kapcsolatát egy ilyen kis részlet alapján nem lehetett tisztázni, de iránya alapján hozzájuk sorolható (ld. az összesítő rajz legészakibb falszakasza: 10. kép).

A főtiszti épület rövid kutatása során csak kis mennyiségű leletanyag került elő. A feltárás során jól elkülöníthető volt a 20. századi tereprendezés rétege, illetve ez alatt a 19. századi és főképp kora újkori feltöltés. A leletanyag feldolgozása jelen pillanatban még tart, de a kora újkornál korábbi leletanyag még nem került elő.

Rövid idejű feltárásunk természetesen nem lehetett teljes körű. A területet tudomásunk szerint sem Kozák Károly kutatásai, sem a korábbi feltárások nem érintették, így az épület lényegében feltáratlannak tekinthető. Ásatása egyszerre lehetne „látványfeltárás” a turisták számára: az épület nagy része épp a várba vezető turistaútvonal mellett, de azt nem keresztezve helyezkedik el, így az érdeklődők számára is érdekes, ezzel együtt pedig egy szakmailag is fontos kutatás lehetne, mely a vár forgalmát érdemben nem zavarná. Az épület az 1560-as években már állt, de pontos építési idejéről, illetve esetleges előzményeiről semmilyen információnk nincs. Minél teljesebb körű régészeti kutatása választ adhatna ezekre a kérdésekre, emellett hitelesíteni lehetne az írott és képi források által ismert alaprajzi elrendezését is.

4. Belső várudvar, a közműépítés felügyelete során tett megfigyelések

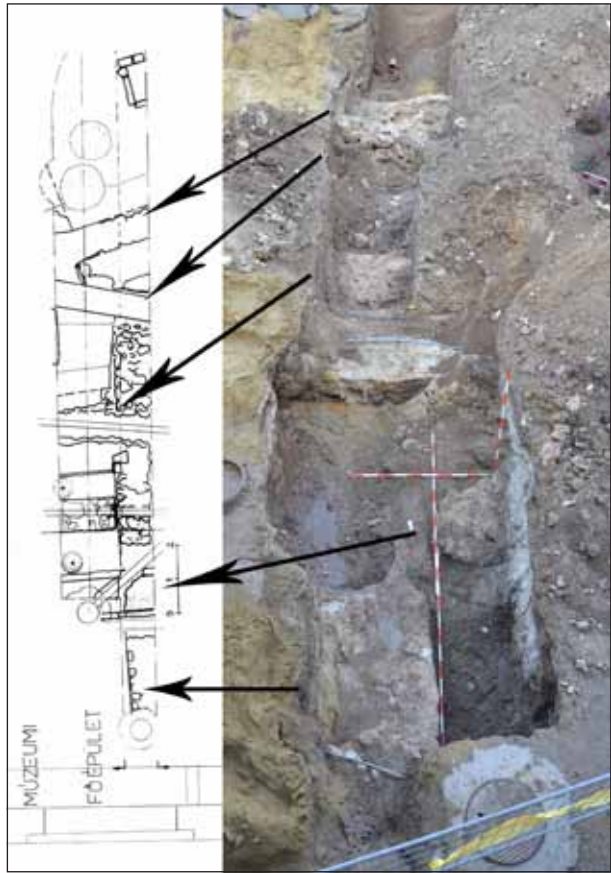
A közművek nyomvonalára által érintett területek sorában a következő a vár központi része, az igazgatósági épület és a gótikus palota között elterülő udvar. A területen koráb-

bi közműépítésekhez kapcsolódóan Kozák Károly végzett leletmentést 1986-ban,¹⁸ most pedig lehetőségünk adódott eredményeinek, elsősorban a feltárt falakra vonatkozó megfigyeléseinek hitelesítésére.

Az udvaron észak-déli irányban keresztülfutó csapadék- és szennyvízvezetékek felújítása során végig felszínre kerültek azok a falak, melyeket Kozák Károly – igaz, kissé bizonytalanul – török kori épületek maradványaiként értelmezett.¹⁹ Egyértelműen látszott, hogy az akkori leletmentés után (pontosabban azzal szinte párhuzamosan) kiépített csatornarendszer betonaknáival és az azokat összekötő csövekkel óriási pusztítást végeztek az előkerült falakban. Szinte minden, Kozák által is megtalált falra ráleltünk – csak épp visszabontott, töredékes formában (13. kép).

A most végzett munkálatok egyetlen esetben sem terjedtek túl a már korábban, régészeti feltárás keretében kiasott közműárokokon, így érdemi rétegtani megfigyeléseket nem tehattünk, és az előkerült leletanyag is csupán néhány kora újkori kerámiatöredék és állatcsont volt. Ugyanígy nem jutottunk közelebb a falak értelmezéséhez sem, hiszen nem kutathattunk a korábbi munkálatokkal nem érintett területen. Feladatunk így kimerült az újból megtalált falak állapotának dokumentálásában, illetve abban, hogy a kivitelezőknek igyekezzünk olyan javaslatokat tenni, hogy a munka minél minimálisabb károkat okozzon a még megmaradt falakban. Ez sikeresnek bizonyult, mivel – egy kisebb falcsonk kivétel – minden fal olyan állapotban maradt meg, ahogyan azokat a munkák kezdetén megtaláltuk.²⁰

Az árok déli részén egy észak-déli irányban 2,1 m, kelet-nyugati irányban 1,4 m méretű, tufakövből épült falat találtunk, melynek északi végébe beleépült egy '80-as évekbeli be-

13. kép A belső várudvari közműárókban talált falak összesítő rajza, összevetve az általunk hitelesített falakkal (Kozák 1987. 425. és a szerző fotója) (a szerző felvétele)

18 Kozák 1987. 413–429.

19 Kozák 1987.

20 Ez a folyamat számos súrlódást okozott a projekt résztvevői között, hiszen a falak megóvása olyan módosításokat igényelt, melyek nagyban eltértek az eredetileg tervezettől. Végül azonban sikerült olyan megoldást találni, mely minden érintettnek megfelelő volt.

14. kép A belső várudvarbeli feltárási terület, háttérben a püspöki palotával (a szerző felvétele)

kát, így a kérdéses falat nem is találhattuk meg.

Az említett, északinak vélt fal északkeleti sarkától tovább észak felé egy újabb falszakaszt 120 cm hosszan tudtunk követni a keleti metszetszalnál, melyből csak egy kis része (20-40 cm) nyúlt ki. A korábbi felmérésekkel összevetve jól látszik, hogy a Kozák-féle munkák során e falat jóval szélesebben, kb. 1-1,5 m szélességben feltárták, melyre viszont nekünk most nem volt lehetőségünk, mivel az akkoriál jóval keskenyebb közműárokban dolgozhattunk.

Ennek a falnak az általunk dokumentált végétől északra mindössze 30-40 cm-re ketős falként értelmezhető falcsonkokot találtunk, erősen bolygatott, rossz állapotban, több

tonakna.²¹ A fal Kozák Károly felmérésén²² is szerepel, de ő feltehetően annak csak a keleti szélét határozta meg. Ennek északkeleti sarka mellett egy kelet-nyugati irányban 80 cm, észak-déli irányban 1,4 m széles falcsonkot találtunk. Ezt néhány nappal a megtalálása után, a betonaknák elbontásakor a kivitelezők tévedésből megsemmisítették.

Ettől északra egy masszív, kelet-nyugati irányú, 1,8 m széles, keleti oldalánál észak felé forduló falat találtunk, melyet korábban több közművel is keresztülváltak. E falat nehezebb azonosítani az 1987-ben felmértékkel. Az akkor készült összesítő rajzon egy észak-déli irányú fal nyugati oldalától két fal indul nyugat felé. Esetünkben valószínűleg az északabbiról lehet szó, a délebbit viszont nem találtuk meg. Ennek oka az lehet, hogy a délebbre eső fal területén a kivitelezők egy épp ide eső ivóvízvezeték miatt (mely nem került cserére) nem végeztek komolyabb földmün-

21 Kozák Károly erről, és a tőle északra fekvő aknáról a következőket írta 1987-ben: „A munkába bekapcsolódva értük el, hogy az É-i irányba következő két akna ne vágja szét az előkerült falmaradványokat, amelyeket kérésünkre áthelyeztek kissé távolabbra a falaktól.” (Kozák 1987. 426.) Sajnos úgy tűnik, hogy az igyekezet ellenére az aknákat mégis úgy építették, hogy azok a megtalált falak egy részét elpusztították.

22 Kozák 1987. 425.

15. kép A belső várudvarban a feltárási terület déli részén talált tufakő falazat (a szerző felvétele)

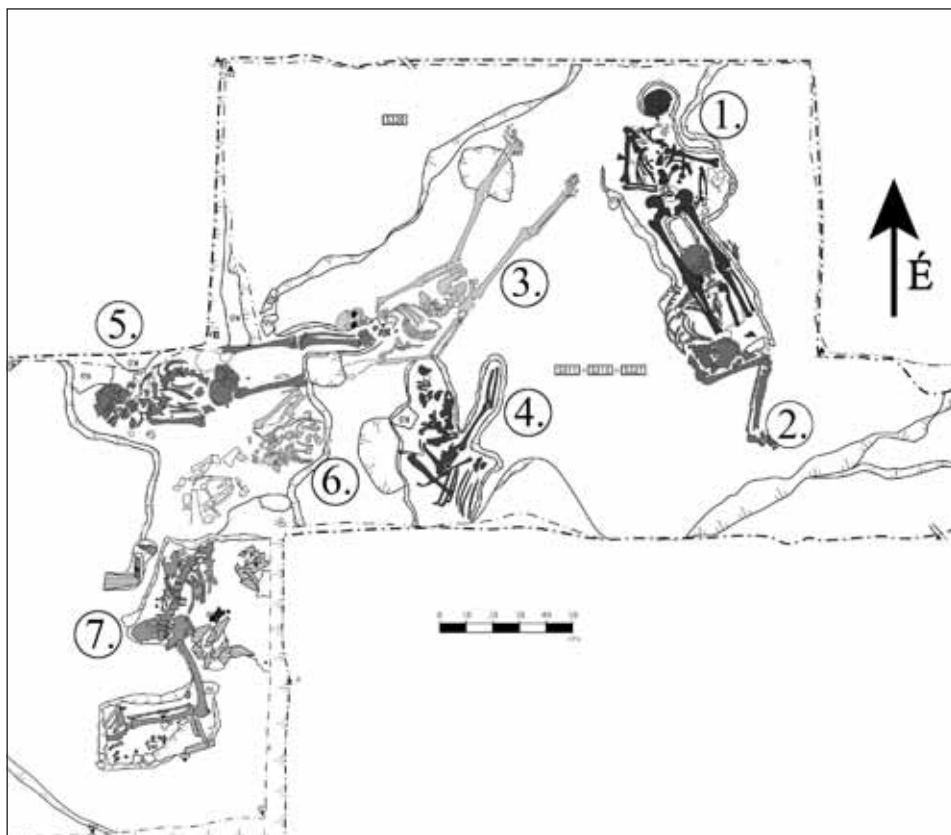
közművel áttörve. A két fal közül a délebbinek csak keleti és nyugati oldala maradt meg, a közjük eső részt teljesen elpusztította a korábbi közműépítés. A két fal egykoron nem volt párhuzamos: az északinak a keleti vége kissé észak felé tér el, míg a déli, két részben előkerült fal keleti vége inkább délnek tartott. A falak, bár nem teljesen egyértelműen, de azonosíthatók az 1987-es alaprajzon.

Összességében véve tehát szinte minden, korábban megtalált falat hitelesíteni tudtunk, sőt, még egy további falcsontot is találtunk egy, a fentiekhez keletről kapcsolódó kisebb közműárokban. Értelmezésükre azonban nem vállalkozunk, mivel úgy véljük, ehhez jelenleg nem áll rendelkezésünkre elég információ (nem véletlen, hogy annak idején Kozák Károly is óvatos volt ezzel kapcsolatban!), és felelőtlen találgatásoknál többre nem jutnánk. Hasonlóan az előző helyszínekhez, de itt még nyomatékosabban kifejezzük abbéli meggyőződésünket, hogy további kutatások szükségesek a falak pontos vonalának és egymáshoz való viszonyának tisztázására, rendeltetésük, illetve pontos koruk meghatározására.

5. Belső várudvar, feltárás

A már korábban bolygatott területeken kívül a belső várudvarban olyan helyeken is folyt munkavégzés, ahol korábban semmiféle földmunka nem történt. Egy újonnan kiépítendő ivóvízvezeték nyomvonalán az Örökségvédelmi Hivatal határozata alapján megelőző régészeti kutatást folytattunk. Ennek megfelelően összesen 41 m² területen végeztük el a lendő észak-déli irányú 1-1,2 m széles nyomvonal feltárását az udvar keleti részén (14. kép).

A felső 30-40 cm-t a feltárási terület döntő részén gépi erővel távolítottuk el, mivel ebben a vastagságban csak a modern kori udvarszint feltöltése jelentkezett. Ezután ké-

16. kép Az alsó várudivaron feltárt vázak rajza (Kovács Bianka és Pap Lilla rajza)

zi erővel végeztük a bontást. A teljes feltérési területen 120 cm mélységig haladtunk le, hogy a fektetendő ivóvízvezeték a fagyhatár alatt lehessen földbe helyezni.

A munkaterület legnagyobb részén kora újkori, illetve újkori feltöltési rétegeket találtunk; előbbieik anyagában a későbbi feldolgozás során érdemes lesz külön figyelmet szentelni a nagyobb számban előkerült habán edénytöredékeknek. Az ásatási terület déli részén egy kora újkorra keltezhető égett réteg került elő 120-140 cm mélységben; illetve ehhez kapcsolódóan egy kavicsos udvarszintet is azonosítani tudtunk. Sajnos a pontos datálást lehetővé tevő éremleletek hiányában az utóbbi két réteg kora egyelőre bizonytalan, erre csak a néhány, a felszínükön talált kora újkori kerámia utalt.

Feltűnő, hogy a kora újkori alatt késő középkori rétegeket, objektumokat, szinteket egyáltalán nem észleltünk, viszont a feltárt terület északi részén Árpád-kori kerámiaanyaggal keltezhető rétegek bukkantak elő. Feltételezhető, hogy a kora újkorban nagyobb tereprendezés történthetett az udvarban, mely során a késő középkori rétegeket teljesen eltüntették. Erre utal az is, hogy Kozák Károly említett 1986-os munkái során sem kerültek elő késő középkorra keltezhető rétegsorok az udvar területén.

Az Árpád-korra keltezhető rétegek kerámiaanyaga jelenleg is feldolgozás alatt van, ezek mellett viszont mindenképpen megemlítendő két, jó állapotban megmaradt, ugyancsak Árpád-kori malomkő, melyeket sikerült éppen kiemelniük a szelvényekből.

17. kép Az alsó várudvaron feltárt vázak fotója (a 7. váz kivételével) (a szerző felvétele)

Az ivóvízvezeték nyomvonalának déli szakaszán egy vékony, nem túl mélyen alapozott tufakő falazatot (15. kép) is találtunk. Ennek létéről már korábbi szakfelügyeleti munkáink alapján is tudomásunk volt, viszont a feltárás során lehetőségünk volt egy kis szakaszon megkutatni teljes szélességében, illetve megfigyelni az alapozási mélységét. Így kiderült, hogy egy 40-50 cm széles és 100-110 cm magasan megmaradt falról van szó, melyet sárga agyagos rétegre, nem sokkal a természetes szikla fölé emeltek. Egyelőre nem tudjuk sem azt, hogy milyen épület része lehetett, sem pedig azt, hogy milyen korra datálható. Ennek megállapításához további kutatásokra lenne szükség.

A feltárás legnagyobb eredményének a rétegvizonyok mai felszíntől mérve átlagosan 120 cm mélységig történő vizsgálatát tekinthetjük: a közel 32 m-es egybefüggő szakaszon dokumentált metsztfalak a későbbi (az előkerült leletanyagok vizsgálatával együtt végzendő) feldolgozás során jó képet adhatnak az udvar történetéről. Összehasonlításuk az 1986-ban az udvar közepén és más részein készült metszettekkel pedig további értékes eredményeket jelenthet.

6. Alsó várudvar

Ugyancsak egy új vezetéknyomvonal építése kapcsán az említett Főtiszti épülettől északra, az igazgatósági épület déli kapualjától az ún. Ispotály-pince északkeleti sarkáig terjedő területen – ezt korábbi régészeti kutatások nem érintették, ezért bolygatatlan területnek volt tekinthető – megelőző feltárást végeztünk. Az elérendő mélység a felszíntől számítva 120 cm, a szelvények szélessége hasonló, azaz 1-1,2 m volt. Összesen 32 m² területen végeztük el a feltárást, mely különösen jelentős eredményeket hozott.

Mivel a belső várudvarral ellentétben itt nem számítottunk vastag modern feltöltési rétegekre, ezért a felszíntől kezdve kézi bontást alkalmaztunk. Sejtésünk helyesnek bizonyult: a felszíntől számított 5-10 cm után (bár helyenként recens leletekkel kevert) régészeti korú rétegek jelentkeztek. Itt elsősorban kora újkori, illetve 18. századi leletek kerültek elő, ugyanakkor szórványosan Árpád-kori edénytöredékeket is találtunk, melyek jelezték e felső rész kevert, bolygatott jellegét.

Ez alatt a feltárási terület egészen kora újkorra keltezhető rétegsorokra bukkantunk. Bár a leletanyag és az előkerült jelenségek értelmezése még folyamatban van, de egyértelműen a 16. századnál korábbra meghatározható leleteket nem találtunk.

A területen épületek nyomát nem találtuk, viszont a feltárási terület nyugati részén több, egymástól jól elkülöníthető réteget találtunk. Ezek feltehetően a várudvar egymásra épülő, különböző korú járósíntjei lehettek. Korukat a feldolgozás jelenlegi állapotában még nem tudjuk pontosan megadni, de a többi szelvényben feltárt rétegek alapján feltehetően kora újkoriak.

A legjelentősebb eredményt a feltárási terület nagyjából középső részén egy 7 emberi csontvázból álló temetkezési hely, egy „tömegsír” megtalálása jelentette (16-17. kép). Egyik szelvényünkben először csak egy anatómiai rendben levő láb csontjai kerültek elő, ami alapján sejthető volt, hogy egy teljes csontvázal van dolgunk. Ennek okán kibővítettük a feltárási területet. A következő hetekben kiderült, hogy egy nagyjából téglalap alakú, gödörszerű objektumban hét, rendszertelenül elhelyezett csontvázról van szó. Ezek helyenként egymásra fektetve, láthatóan mindenféle szabályos tájolási szándék nélkül lettek a földbe helyezve (vagy valószínűbben inkább dobálva). Több váz (1-2. és 3-5. vázak) egymáson fekvő, az egyik (5. váz) arccal lefelé, mások erősen töredékesen, koponya és/vagy végtagok nélkül (6-7. váz) kerültek elő. Azt is sikerült megfigyelni, hogy az a nagyjából téglalap alakú objektum, melyben feküdtek, nem egy kifejezetten e célra ásott árok volt, hanem feltehetően egy, az eredeti terepszintben már meglévő mélyedést használtak ad hoc jelleggel (vagy ma már nem felderíthető szándékkal) temetkezéshelynek.

Az antropológiai vizsgálat²³ megállapította, hogy egy 14-15 éves gyermek (1. váz),²⁴ egy 50-59 éves férfi (2. váz), egy 25-30 éves férfi (3. váz), egy 22-24 éves férfi (4. váz), egy 18-20 éves férfi (5. váz), egy 24-28 éves, feltehetően férfi (6. váz) és egy 35-39 éves, nőies jellegű, de feltehetően férfihoz tartozó (7. váz) csontvázat tártunk fel. A legtöbb vázon erőszakos cselekmények nyomai voltak azonosíthatók. A 4. váz harmadik nyakcsigolyáján egy szemből nézve jobbról balra tartó vágás, feltehetően lefejezés vagy halál utáni csonkítás nyoma látható. Az 5. vázon szintén a harmadik, emellett a negyedik nyakcsigolyán két olyan vágás nyoma mutatkozott egymáshoz igen közel, melyek az előzőhöz hasonlóan értelmezhetőek. A 6. váz bal lapockáján több, éles fegyver okozta vágás volt megfigyelhető. Az egyik ilyen a vállízületi vápát érintette, s bár a felkarcsont hiányzik, a vágás biztosan érintette azt is. A lapockatővis bázisán egymáshoz igen közel két vágás is mutatkozott, valamint maga a tövis is valószínűleg le lett vágva. A 7. vázon az utolsó hátszigolya és az első két ágyéki csigolya jobb oldalán 3 teljesen párhuzamos szúrás nyoma fedezhető fel, melyeket – mivel a sérülések egymással szinte teljesen párhuzamosak

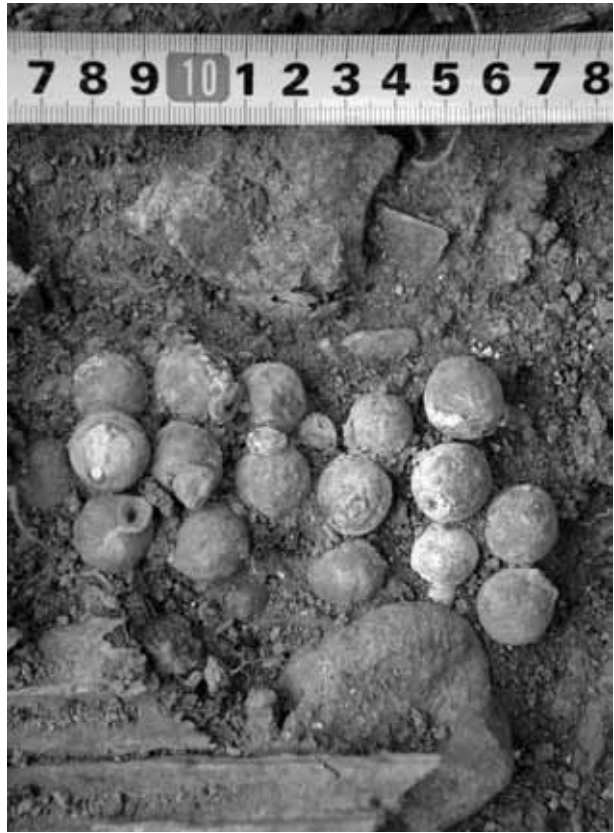
23 A vázak antropológiai vizsgálatát Szeniczey Tamás (PhD hallgató, ELTE Embertani Tanszék, önkéntes muzeológus, MTM Embertani Tár) végezte el, akinek gyors és kiváló munkáját, illetve e cikk megírásához nyújtott szíves segítségét ezúton is köszönöm.

24 Mivel először azt hittük, hogy itt klasszikus értelemben vett sírokról van szó, a feltárási során az egyes csontvázakra a „sír” megnevezést használtuk, ezek a dokumentációban is így szerepelnek. Jelen cikkben viszont ezt a megnevezést már elhagytuk.

és mélységük is megegyezik – feltehetően egy fegyver egyszerűen, nem pedig több külön szúrás okozhatta.

A fenti erőszakos cselekmények nyomai arra utalnak, hogy valamilyen harci esemény következtében elhunyt személyekről lehet szó, amit tovább erősít, hogy nagy mennyiségű (~150 db) lövedéket találtunk a csontvázak között, így gömb- és vágott hasáb alakú ólomlövedékeket is. Kiemelendő a 7. váz derekánál, egy kupacban előkerült, több mint 25 db gömblövedék (18. kép). Erős a gyanúnk, hogy ezek egy vászon vagy bőr alapanyagból készült lövedéktárolóban (feltehetően egy pantallérban) helyezkedhettek el, de az utóbbi már teljesen elbomlott, annak nyomát sem találtuk. Ez alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy az elhunyt katona lehetett.

Az elhunytakat rejtő gödørszerű objektumban a vázak között és fölött hatalmas mennyiségű kora újkori, azon belül is 16. századra keltezhető leletanyagot gyűjthettünk. Csupán elvéve találtunk néhány, kifejezetten a vár török korszakára keltezhető darabot. A leletek közül érdemes kiemelni két kisebb, nagyjából 8×5 cm-es csontfaragványt: mindkettőn női alak látható, az egyikük mellett „Lucrecia”, a másikon „Judit” felirattal (19. kép). Előbbi az ókori római mondavilágból ismert Lucrecia, a másik pedig a bibliai Judith és Holofernész történetéhez kapcsolható képi ábrázolás. A Lucreciát ábrázoló faragvány nagyfokú hasonlóságot mutat számos 16. századi második felében készült németalföldi metszettel, a másik faragvány feltételezett előképe pedig még nem került elő. A két faragvány készítéstechnikai²⁵ és művészettörténeti vizsgálata, rendeltetésük meghatározása a későbbi feldolgozás egyik rendkívül fontos feladata lesz.²⁶

18. kép *In situ* előkerült gömlövedékek a 7. váz medencéje mellett (a szerző felvétele)

25 Ennek kapcsán a Vármúzeum restaurátora, Sikéné Kovács Melinda, illetve restaurátor-gyakornoka, Barta Balázs segítségével sikerült megállapítani, hogy a faragványok mélyedéseiben színezéknyomok találhatóak. A színekkel feltehetően a faragványok egyes részleteit kívánták a készítők kiemelni. Ezúton is köszönöm segítségüket!

26 Itt köszönöm meg a segítséget Mag Hella művészettörténésznek. Az egyébként a feltárások során régésztechnikusként is kiváló munkát végző kollegina a faragványok elsődleges vizsgálatában, koruk és feltételezett előképeik meghatározásában előkerülésüktől fogva nélkülözhetetlen szerepet játszott!

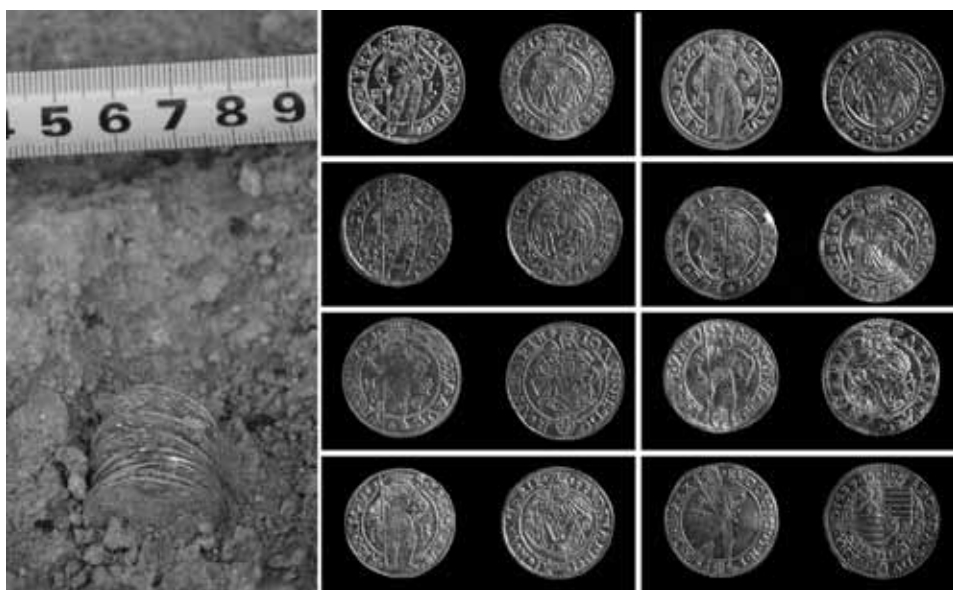

19. kép A Lucrecia- és Judith-alakos csontfaragványok
(a szerző fotói és Kakuk Balázs digitális rajzai)

20. kép Az 1. sír alatt előkerült 16. századi fazék (Fotó:
Lónyainé Nagy Éva, Dobó István Vármúzeum)

Maga a lelőhelyről előkerült leletanyag egyébként hogy az olyan mennyiségű volt, hogy kezdetben, még a csontvázak megtalálása előtt azt hittük, egy nagyméretű szemetesgödörre bukkantunk. Úgy véljük, hogy a csontvázak közötti és azokat elfedő rétegek akkor kerülhettek ide, amikor az – mint fentebb láttuk, nem éppen természetesen módon – elhunyt személyek testét bedobták a gödör szerű objektumba, és azokat sietve elfedték. Rendes temetéssel, de legalább egy sírgödör ásásával sem vesződtek azok, akik ide helyezték őket, beérték csupán azzal, hogy a már meglévő mélyedésbe bedobták őket, és egy – szerencsénkre – korabeli szemetet, törmelékes anyagot gazdagon tartalmazó földréteget hordtak rájuk. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a 2014. évben az egyri vári feltárások során talált egyetlen egész cserépedényt

21. kép A 4. sz. váz alatt előkerült arany éremkincs előkerülésekor, illetve restaurálás után (egymás mellett az egyazon érméhez tartozó elő- és hátlapok) (Balra a szerző fotója, jobbra Lónyai Nagy Éva felvételei)

itt találtuk: a 16. század végére keltezhető, belső oldalán sárga, sárgásbarna mázas fazék viszont nem a csontvázakat elfedő rétegben, hanem nagyjából az 1. váz feje alatt helyezkedett el, a meglévő terepszint alatt közvetlenül (20. kép). Ez arra utal, hogy az a terepszint, melyre a vázakat elhelyezték, nem középkori eredetű, hanem a 16. század második felében kerülhetett kialakításra.

A 16. századi kerámiaanyag már megadta a keltezés irányát, ugyanakkor a pontosabb keltezést csak pénzek segítségével végezhetjük el. Először az 1. váz lábai alatt egy 1585-ös évszámmal ellátott ezüstérme került elő. Nem sokkal később, a vázak bontása során egy több mint 20 ezüstérméből álló együttesre bukkantunk, melynek egyik darabján a restaurálás kezdeti szakaszában is megfigyelhető volt egy 1580-as évszám.²⁷

A csontvázak és az egész objektum keltezését tovább pontosította egy, a 4. váz alatt előkerült, 8 darabból álló, 1532 és 1589 közötti évekből származó arany éremlelet (21. kép).²⁸ Az aranydukátok János Zsigmond, Szapolyai János, I. Ferdinánd és II. Rudolf pénzei, illetve az egyik darab Overijssel holland tartomány magyar mintára vert dukátja.²⁹ Az érmék élükre állítva, szorosan egymás mellett kerültek elő, ami arra utal, hogy nem beszóródtak, hanem egy szűkebb helyen: ruhába varrva, esetleg bőr- vagy vászon erszénybe csomagolva jutottak a földbe. E pénzek alapján a kerámiaanyag által már feltételezett,

27 Az először előkerült 1585-ös érme, illetve az éremegyüttes restaurálása jelenleg is folyamatban van a Dobó István Vármúzeumban. Az már nagy valószínűséggel most is kijelenthető, hogy többségük Báthory István lengyel királyként (1576–1586) vert pénze lehet.

28 Az aranypénzeket – és a legtöbb egyéb pénzérmét, lövedéket és kisebb fémdarabot – Kakuk Balázs régésztechnikus találta, fémkereső műszer segítségével.

29 Az aranypénzek meghatározását és leírását Varga Máté végezte el, akinek szíves segítségét ezúton is köszönöm.

16. századi keltezés tovább volt pontosítható: az elhunytak eltemetésének idejét ugyanis a legkésőbbi, 1589-es aranydukát határozza meg.

Mi állapítható meg a fentiekből? Egyrészt, a csontvázakon talált sérülésnyomok arra utalnak, hogy halálukat valamilyen harci esemény okozhatta. Úgy véljük azonban, hogy nem csak klasszikus, harcban elesett személyekről lehet szó, hanem – legalábbis az elhunytak egy része – kivégzés áldozata lehetett. Mint láttuk, a 4. és 5. vázon a lefejezés nyomai erre látszanak utalni, de egyáltalán nem zárható ki ilyesmi a 6. és 7. váz esetében sem.

Az elhunytaknak (akár harc, akár kivégzés által haltak meg) elföldelőik nem adták meg a rendes végtisztességet, hanem egy feltehetően már meglevő gödörbe helyezték/dobták őket, és szemetes, törmelékes réteget hordtak rájuk. Mint már utaltunk rá, a vázak közötti és az azt elfedő rétegek leletei közül szinte teljesen hiányzik a török kori leletanyag. Ez végül arra utal, hogy még Eger hódoltsági időszakának elején, vagy pedig az előtt kerülhettek földbe az elhunytak.

1589 után egyetlen harci eseményről van tudomásunk az egri várban, mely nem más, mint annak 1596. évi török ostroma. A fentiek alapján jogosan feltételezhetjük, hogy a megtalált személyek ekkor lelték halálukat. Ha feltételezésünk helyes, akkor a feltárt anyag földbe kerülését az ostrom idejére vagy közvetlenül az utánra, tehát *1596. szeptember-októberre* tehetjük. Sőt, véleményünk szerint az sem elképzelhetetlen, hogy a keltezést tovább pontosítsuk. Forrásaink ugyanis leírják, hogy az ostrom után a várat elfoglaló török hadak – bosszút kívánván állni a császári seregek ugyanabban az évben, Hatvan felszabadításánál elkövetett vérengzéséért – a várban levő németeket lemészárolták.³⁰ Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az elhunytak legalább egy részét ekkor, tehát a vár októberi elfoglalása után végezték ki, majd a törökök – akik érthetően nem törődtek a rendes temetéssel – helyezték őket gödörbe és hordták rájuk a szemetes-törmelékes réteget.

Idő hiányában a kivitelezőkkel történő egyeztetés alapján az Ispotály-pincétől számított cca. 6 m hosszú területsávot nem tártuk fel. Itt a közműépítők egy 10 cm átmérőjű lyukat fúrtak a kívánt 1 m-es mélységben az addig feltárt terület Ny-i szélétől egészen az Ispotály-pince mellett levő aknáig.³¹

A feltárás itt ismertetett eredményei természetesen nem tekinthetők véglegesnek, mivel a későbbi feldolgozás még számos olyan új eredményt hozhat, mely a fenti munkahipotézist módosíthatja. Egyúttal arra is felhívnánk a figyelmet, hogy a minél teljesebb körű információszerzés érdekében az ásatás folytatására lenne szükség. Egyrészt a most feltárt terület kibővítésével, északi és déli irányban újabb szelvények nyitásával pontosítani kellene a csontvázakat tartalmazó gödör kiterjedését, másrészt annak tágabb környezetét, a 16. századi terepszintet is érdemes lenne megismerni. Ugyanilyen fontos lenne a csontvázakat tartalmazó objektum szintjének átvágása, ezáltal az alatta levő rétegek meghatározása. Most csak egy minimális részen, a 2. szelvény területén volt lehetőségünk mélyebbre haladni, itt egy erősen köves, törmelékes réteget találtunk. Nem kizárt, hogy a vár 16. század második felében végzett nagyléptékű átalakítása során valamilyen planírozás történt,

30 Az 1596-os ostromról részletes, de kritikával kezelendő forrásként I. Claudio Cogonara császári főhadmérnök beszámolóját, mely az említett vérengzésről is szól. A forrás magyar közlése: Kovács 1965. 15–21.

31 A csontvázak alapos feltárása és dokumentálása – mivel egy páratlan értékű leletegyüttesről van szó – az ásatásra eredetileg szánt időt nagymértékben megnövelte. A kivitelezés meggyorsítása érdekében ezt az örökségvédelmi szempontból is elfogadható (a kis átmérőjű fúró nem okozott érdemi kárt a terület rétegsorában, falakat pedig nem vágott át) kompromisszumot kellett megkötünk.

és az ide hordott törmeléken alakították ki azt a feltűnően kemény, letaposott járósíntet, melyen a csontvázak feküdtek. E hipotézis azonban nem bizonyítható teljes értékűen addig, amíg a terület nagyobb mérvű régészeti feltárása nem történik meg.

7. Szép-bástya

A közművezetékek építése mellett a várban folyó felújítási munkák egyik legfontosabb elemének a közismert nevén Szép-bástya, azaz a Délkeleti-ágyúdomb helyreállítása tekinthető. A védőművet legkorábbi formájában az 1540-es években, a vár kettéosztása idején alakították ki, amikor az új, ún. Perényi-fal belső oldalát földtöltéssel erősítették meg és ezen ágyúdombot képezték ki. A 16. század folyamán többször is átalakították, ekkor a képi források tanúsága alapján trapéz formájú volt. Feltehetően a török korban ismét módosították, ugyanis a 18. században már nem trapéz, hanem sokszög-alaprajzú épületként tűnik fel az alaprajzokon. Ekkor még ágyúdombként funkcionált, 1804-ben is így említették, de az 1840-es évekre már elveszítette katonai jellegét. 1846-ban három keresztet és stációkat állítottak tetejére, ekkortól nevezték Kálvária-dombnak vagy Szép-bástyának.³²

A bástya felújítása jelentős földmunkát igényelt. Mivel a bástya alatt a déli és délnyugati oldalon a későbbiekben tervezett biztonságos munkavégzés előfeltétele a laza, omlásveszélyes földrézsű elbontása volt, innen nagyobb mennyiségű földet kellett elhordani. Ez a veszélyelhárító munka kézzel nem volt végezhető, ezért gépi erővel indult meg a föld letermelése a bástya tetejéről. Feltárásról – bár a helyszín fontossága indokolta volna – a balesetveszély miatt szó sem lehetett.

Örökségvédelmi szempontból ez tragikus szituációt eredményezett, de az adott kényeszerű helyzetben nem tehattünk mást, mint hogy a gépi munkát folyamatosan felügyeltük, a gép által kiszedett földet a lehető legalaposabban átkutattuk, a leleteket a kimarkolt földből kiszedtük, továbbá ügyeltünk arra, hogy ha a markoló bármilyen *in situ* objektumot talál, azt a lehető legteljesebben dokumentáljuk. Ennek köszönhetően sikerült eredeti helyzetében feltárni és dokumentálni tíznél is több ágyúgolyót; melyekről egyelőre nehezen eldönthető, hogy az ágyúdombba csapódott, vagy pedig az ágyúdombon tárolt, de valamilyen később földbe került lövedékekről lehet-e szó. Itt jegyeznénk meg, hogy a vas ágyúgolyókat (illetve általában véve a feltárások, szakfelületek során előkerült fémek többségét) fémkereső műszer segítségével találta meg régésztechnikusunk, Kakuk Balázs. Ilyen irányú tevékenysége nélkülözhetetlennek bizonyult a munkák teljes időtartama alatt. Véleményünk szerint a fémkereső műszer használata egy ilyen lelőhelyen nem mellőzhető, használata nélkül – bármilyen éles szemű is a kutató – rengeteg fontos lelet veszhet el!

Elértük azt is, hogy a munkagép kialakíthasson számunkra egy olyan sík felületet a bástya tetején, melyet dokumentálni tudtunk. Ennek köszönhetően sikerült több metszetet is felvennünk az ágyúdomb tetején, melyeken jól látszott a védőmű építésének menete, így kivehetőek voltak az építéskor egymásra hordott rétegek, melyek kissé „púposan” jelentek meg a metszetben.

Ezután a következő nagyobb munkaszakasz a bástya délnyugati, nyugati és északnyugati oldalán végigfutó, félköríves formában megmaradt (egykoron a bástya döntő ré-

32 HMM II., 118–120. A korábbi feltáráshoz és építéstörténeti összefoglalóhoz l. Kozák 1969.

22. kép A Szép-bástya nyugati falának megtisztított részlete (Giber Mihály felvétele)

szét körbevevő) fal megtisztítása volt. Mivel e területre munkagép csak egy rövid szakaszon tudott feljönni, ezért a kivitelezők döntően kézi munkaerő alkalmazásával végezték el a falon levő, tetemes mennyiségű, rézsűsen ráfolyt föld eltávolítását. Ennek célja a fal állapotának felmérése volt, mivel a felújítási tervek szerint erre ült volna rá egy újonnan építendő, az eredetit kiegészítő falazat – azaz statikai szempontból elengedhetetlen volt pontos vastagságának és állékonyságának vizsgálata.

A munkát átlagosan két fő kézi munkaerő végezte, akikkel azonban eléggé nehéz volt a régészeti szempontokat is megértetni.³³ A nehézségek ellenére sikerült meghatározni a fal szélességét, mely 3-3,5 m között változik (22. kép). Az elhordott földből jelentős mennyiségű leletanyagot gyűjtöttünk, illetve a fal felett az ágyúdomb szinte teljes nyugati metszetét is dokumentálni tudtuk, továbbá azonosítottuk Kozák Károly néhány korábbi kutatóárkát.³⁴ Sajnálatos tény, hogy a fal déli végének utolsó 2 m-es szakaszát – mivel statikailag olyan rossz állapotban volt, hogy arra építeni nem lehetett, ráadásul igen közel állt a leszakadáshoz, veszélyeztetve ezzel minden, a fal alatt dolgozót – el kellett bontani. A bontás során a fal építéskor használt kötőgerendák nyomait figyelhettük meg.

A következő munkafázist már a bástya aljában végeztük, az ún. Hippolit-kaputól északra, az azzal szemben elhelyezkedő, 16. század középső harmadában épült, északnyugat-délkeleti irányú falnál. A kivitelezési munka előkészítéseként egyrészt a fal vastagságát kellett meghatározni. Ennek során kiderült, hogy az északnyugatról délkelet felé vastagodik: míg északnyugati végén a falkorona vastagsága a 0,5 m szélességet is alig éri

33 Sajnos sok lelet vesztetett kárba azért, mert a munkások némelyike sem a leletanyag zömét kitevő kerámia-töredékeket, sem pedig az állatsontokat nem volt hajlandó kézbe fogni.

34 Ezeket l.: Kozák 1969. 188–189. 2. sz. ábra.

23. kép A Szép-bástya délnyugati oldalán levő fal közepén ásott, 2. sz. kutatóárokban talált fal dél és nyugat felől (a szerző felvételei)

el, addig délkeleti végén, a kelet-nyugati irányú folytatásához kapcsolódó részen ennél jelentősen vastagabb, már a 2 m-t is meghaladja.

E falnál a falkorona vastagságának meghatározása mellett lehetőségünk volt a járószint alatt is kisebb kutatásokat végezni.³⁵ Itt rendkívül jelentős eredményekre jutottunk: egyrészt a fal északnyugati részén egy kisebb teherhárító ív 1,8 m széles részlete került elő, másrészt pedig a fal középső és délkeleti része előtt ásott kisebb szelvényekben a Szép-bástyánál korábbi épületek falmaradványaira bukkantunk. A 2. szelvényben a felszíntől 120-160 cm mélyen egy észak-déli irányú, átlagosan 80 cm széles fal közel 2,5 m hosszú szakaszát találtuk meg (23. kép). A fal jól láthatóan befut a Szép-bástya alá, így északi vége nem volt kutatható, de nem tudtuk meghatározni déli végződését sem, mely túlnyúlt a szelvényünkön. Kora bizonytalan, csak annyit állapíthatunk meg róla, hogy a 16. század közepénél korábbi épület maradványa lehet.

Ettől délkelet felé, a 3. szelvényben a felszíntől 120-140 cm-re szintén egy, a Szép-bástya alá befutó, annál korábbinak tekinthető, kissé amorf formában jelentkező falat találtunk. Irányát nem tudtuk meghatározni, a szelvény északnyugati sarkában levő kis részletéről azonban valószínűsíthető, hogy egy nagyjából kelet-nyugati irányú fal részlete. Ha ez igaz, úgy nem kizárt, hogy az előbbi szelvényben talált fal déli végéhez futott, és azzal alkotott egy egységet. Tény ugyanakkor, hogy a kis alapterületű, korlátozott kutatásunk közel sem adott elég információt e falak szerepéről, ezt további kutatásoknak kell majd tisztáznia. Az azonban mindenképp lényeges és új információ, hogy bizonyítást nyert, miszerint a területen a 16. századinál korábbi, minden bizonnyal középkori eredetű épületek maradványai helyezkednek el.

35 Az itt ásott három kisebb kutatószonda megnyitására alapvetően nem örökségvédelmi, hanem statikai szempontokból volt szükség, hogy a falazat felszín alatti részeinek állapota is felderíthető legyen. Ez azonban kiváló lehetőséget biztosított egy kisebb régészeti kutatásra is.

A Szép-bástyánál végzett munkák sorában a következő, és egyben utolsó feladat az említett északnyugat-délkeleti irányú fal folytatásának kutatása volt – ez északkeleti irányba haladva köt bele az említett Perényi-falba. Ebből a munkálatok megkezdésekor csak a Perényi-falhoz csatlakozó, magasabban megmaradt, kb. 2 m széles része volt látható, a fal többi része teljesen föld alatt volt. Ezt a területet, a Hippolit-kaputól keletre eső, középkori déli várfal–Perényi-fal–Szép-bástya déli fala által határolt falszorost lényegében teljesen beborította a bástya déli oldaláról származó földtömeg. Mivel itt a vár felújítási projektje keretében egy átjáró vezetne a Gergely-bástya belsejébe, ezért e falszoros kitakarítása és helyreállítása alapvető fontosságú volt.

Az óriási mennyiségű omladék elhordása gépi erővel történt meg. Már a munkák kezdetén feltárult a bástya déli falának megmaradt felső része. A fal külső oldala, síkja és a falmag rézsűsen pusztult le. A várban és így a Szép-bástyán is általános tufaköből készült, a kezdetben látható részeken a délnyugati falhoz képest rosszabb megtartásúnak tűnt. Vastagsága felül az 1 m-t sem érte el, de feltételeztük, hogy lefelé haladva szélessége növekszik.

A kutatások során több ütemben teljesen kitisztítottuk a falszorost, ezzel szinte teljesen feltárva ezen déli falat, ahol több alapvető megfigyelést is tehettünk annak állapotára vonatkozóan.³⁶ A déli fal vízszintesen több részre volt bontható: az említett, rosszabb állapotban levő felső, rézsűsen lepusztult felső szakaszra, alatta, egy nagyjából 50 cm széles padka (illetve Buzás Gergely értelmezése szerint³⁷ boltváll) alatt, attól számítva 270-280 cm-ig e fal jó állapotban megmaradt alsó részére és alapozására (24. kép). A feltételezett boltváll és az egykori járósínt jelző alapozási beugrás (a felmenő fal néhány centiméterrel kiugrik az alapozás síkja elé) között átlagosan 170 cm-es szintkülönbséget mérhettünk. Az alapozás és a felmenő fal falazásmódja kissé eltérő; az előbbi vegyesen kisebb és nagyobb tufakövekből, bőséges habarcs alkalmazásával készült (utóbbi erőteljesen kifolyt az alapozás déli oldalára is), míg a felmenő fal nagyobb kövekből áll, melyek között kevésbé látható habarcskifolyás. A boltvállként

36 A Vármúzeum régészei azon az állásponton voltak, miszerint azt, mint a Délkeleti-ágyúdomb egyik eredeti, 16. századi falát a lehetőségekhez mérten minél nagyobb mértékben meg kell őrizni, és kerülni kell azt a megoldást, mely döntő részének szisztematikus elbontását és egy vasbeton támfallal történő helyettesítését jelenti. Ez a terv – mely műszakilag, statikailag valóban jó megoldásnak tűnt – akkor született, amikor e falat senki sem látta. Állapotát a rajta levő földtöltés miatt nem lehetett megállapítani, a tervezők így nem is számolhattak érdemben vele. Elfogadhatatlannak tartottuk ugyanakkor, hogy az egri vár e jelentős épített örökségét a projekt előkészítési hibái miatt kelljen elbontani. A falat ugyanis már jóval korábban, még a tervezés megkezdése előtt fel kellett volna tární. A kutatás eredményei alapján a projekt minden leendő résztvevőjének bevonásával egy olyan tervet lehetett volna kialakítani, mely az örökségvédelmi, múzeumi, beruházói és kivitelezői oldalnak is egyaránt megfelel. Tisztában vagyunk ugyanakkor azzal, hogy az ilyen előkészítési munkáknak számos – elsősorban pénzügyi – akadálya van, melyek nem tettek lehetővé egy ilyen előzetes kutatást. A kialakult nézetkülönbség során mi, kutatók nem tettünk mást, mint az egri vár épített örökségét a hatályos örökségvédelmi törvényekkel, az írott és íratlan szakmai szabályokkal, és azon meggyőződésünkkel összhangban próbáltunk védeni, hogy egy történelmünk szempontjából kulcsfontosságú várban egy szükségszerű felújítás során (mely minden épület elkerülhetetlen sorsa) a felelős szakembereknek és döntéshozóknak arra kell törekedniük, hogy az eredeti részleteket minél teljesebben őrizzék meg az utókor számára. Mindez azonban végül egy hosszan tartó, a projekt résztvevői között, de a Vármúzeumon belül is súlyos – több esetben személyes – vitákig fajuló folyamat megindítója lett. Hosszas huzavona után aztán sikerült egy olyan kompromisszumos megoldást találni, mely az örökségvédelmi szempontokat is figyelembe véve megkíméli és bemutatja a fal döntő részét. Mindazonáltal az eset jó példaként szolgál arra, hogy milyen helyzeteket teremthet egy hasonló projekt megfelelő előkészítés nélkül.

37 A munkálatok során a Vármúzeum felkérésére Buzás Gergely (régész-múzeumigazgató, MNM-Mátyás Király Múzeum) többször is megtekintette a munkaterületet, illetve több szakvéleményt is készített róla. Helyszíni megfigyelései során számos hasznos tanáccsal látott el minket; amit ezúton is köszönünk.

24. kép A Szép-bástya déli falának alsó, jobb állapotban megmaradt része (a szerző felvétele)

értelmezhető padka a Gergely-bástyába nyíló, a Perényi-falon nyitott ajtóhoz vezető, a korábbi szakirodalomból már ismert³⁸ boltozott folyosó északi oldalához tartozhatott, melynek déli párjának feltételezhető maradványait a déli, középkori eredetű várfal északi oldalán is meg lehetett figyelni.

A boltváll alatti falazat a géppel kitakarított mélységig tehát jó állapotban, szinte teljes épségben került elő, de a statikus tervező kérésére meg kellett vizsgálni azt is, hogy alsóbb részei milyen állapotban vannak, illetve lehetőleg meghatározni azt is, hogy ráül-e a természetes sziklafelszínre.

A munkára szeptember 3–5. között csupán három nap állt rendelkezésünkre, ezen idő alatt egy 1×2 m alapterületű szelvényben, a felmenő fal és az alapozás találkozásától számított –1 m-es mélységben kialakított szintről kezdtünk mélyíteni és további 1,7 m-t haladtunk. A rétegvizonyok meglehetősen egyszerűek voltak, a teljes szelvényben egy barnásvörös, tömörebb, kissé agyagos rétegben haladtunk, amiből csak és kizárólag 14–15. századi kerámia került elő, de néhány darabról még az Árpád-kor végi eredet sem zárható ki. Kora újkori, esetleg újkori kerámiát elvéve sem találtunk. Külön kiemelendő egy „lošticei” edénytöredék, mely a 2014-es munkák során az egyetlen ilyen darab volt, s mely általában véve is ritka az egri vár középkori régészeti anyagában.

A szelvény nyugati végében egy teherhárító ív részletét is megfigyeltük, melynek szélessége a kutatási terület bővítése után legalább 3 m-nek bizonyult (25. kép). A falazat feltehetően több ilyen ívre támaszkodik, egy jóval kisebb hasonló szerkezet, mint említettük, északnyugati, 1. árokban is mutatkozott. A szelvény keleti felén végül egy tufakő-

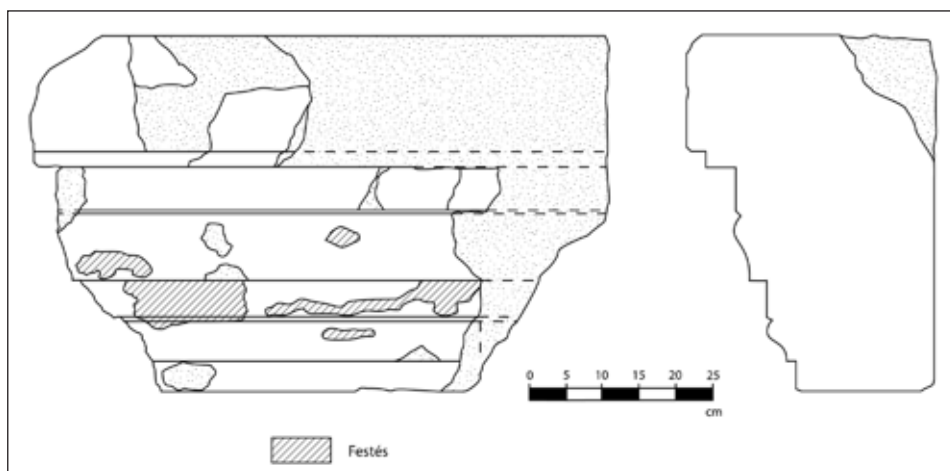
25. kép A Szép-bástya déli fala előtt ásott alapkutató árokban és az attól nyugatra előkerült teherhárító ív egy része (a szerző felvétele)

vekből álló felületet találtunk. A köfelület és a Szép-bástya déli fala közötti kapcsolatot a rendelkezésre álló idő alatt a kis területen nem tudtuk teljesen tisztázni. Egyetlen olyan követ találtunk, mely látszólag beköt a bástyafalba, a felület többi része azonban inkább a bástyafal mellé rakottnak tűnik. Munkánk végeztével kérdéses maradt, hogy a bástya déli fala a természetes sziklára ül-e rá, ugyanis a vár más részein talált, jól felismerhető alapközetet (az ún. darázkövet) nem találtuk meg. A nyitott kérdések megválaszolása és általában véve e terület alaposabb megismerése érdekében itt is további feltárásokra lenne szükség. Mint láttuk, a felszíntől nem is kifejezetten mélyen a Szép-bástya/Délkeleti-ágyúdomb építését megelőző épületek maradványai, illetve középkori rétegsorok helyezkednek el, melyek megismerése fontos adatokkal szolgálhatna a vár történetéhez.

8. Az Északi kapu előtti feltárás

Az északi várkaputól keletre az 1930-as években egy istállóépítés során középkori épületek maradványai kerültek elő.³⁹ Itt egy kisebb feltárára nyílt lehetőségünk, melynek célja az volt, hogy egy 2×2 m alapterületű szelvényben az ezekhez az épületekhez tartozó falakat hitelesíthessünk. Bár végül nagyobb területen, összesen körülbelül 14 m²-en végeztünk (változó mélységben) feltárást és ásatási helyszínünket is úgy választottuk ki, hogy annak biztosan metszenie kellett volna a korábban itt feltárt és dokumentált falak egyikét, nem jártunk eredménnyel. A szelvény legmélyebb részén hiába értünk el

39 HMM II. 149., NAGY 2004. 168–172. és 175–177., GIBER 2008. 50–58., KÁRPÁTI 2010. 132–192.

26. kép Az északi kapu mellett talált reneszánsz ajtókeret-töredék (Hegyi Dóra rajza)

4 m-es mélységet a mai felszíntől, középkori falaknak nyomát sem figyelhettük meg – csupán egy modern kori falra akadtunk északon. Mivel egy korábban feltárt területről volt szó, bolygatatlan rétegeket sem találtunk, csak 20. századi laza-törmeléken betöltést, benne vegyesen kora újkori és újkori leletanyaggal. Az egyetlen említésre méltó lelet egy reneszánsz faragvány, mely egy ajtókeret töredéke lehetett (26. kép).⁴⁰

Úgy véljük, hogy itt a 20. század első felében végzett feltárás után a falak legalább egy részét teljesen visszabontották. Hogy maradtak-e még jelentősebb részletek, annak meghatározásához további hitelesítő ásásokra lenne szükség.

9. Várfalsétány

A vár északi falszorosában és a nyugati várfal külső oldalán, a Földbástyától délre egy-egy csapadékvíz tározó tartály került elhelyezésre. Mivel a korábbi régészeti kutatások a mostani kivitelezés által érintett területeket teljes mértékben nem tárták fel, ezért a tartályok számára szükséges munkagödröket értelemszerűen régészeti feltárás keretében kellett kiásni. A több szakaszban megvalósuló feltárás során a tartályokgödrök közül az északi falszorosban lévő az 1. számot, a nyugati várfal előtti a 2. számot kapta. Sajátos módon ezek közül a 2. sz. tartály helyének feltárásával volt lehetőségünk megkezdni a kutatást, ezért beszámolómat is ennek ismertetésével kezdjük.

A 2. sz. tartály (1. kép: 9/2) 5,7×4 m-es területét több ütemben tártuk fel, és a mai felszíntől számítva 3,5 m mélységig haladtunk (27. kép). A felső 1 m-es sávban csak modern kori, 20. századi feltöltési rétegeket találtunk. Ennek oka, hogy egyrészt az 1970-es években a vár nyugati falának belső oldaláról kitermelt törmeléket a várfal külső oldalának tövében terítették el. Az ekkori és későbbi várfal-helyreállítások munkálatai is ezt a terepet használták munkaterületként. Ehhez járult, hogy az 1980-as években ezen a szakaszon csapadékvíz elvezető csatornát fektettek le, mely a csatorna nyomvonalának

40 A meghatározást Hegyi Dóra végezte el, akinek segítségét ezúton is köszönöm!

27. kép A 2. tartály helyén kijelölt szelvény a Földbástya déli faláról nézve (a szerző felvétele)

szélességében a felső feltöltési rétegnél is mélyebben megbolygatta a rétegeket.

A felső zóna alatt azonban érintetlen és rendkívül gazdag kora újkori és kevesebb középkori leletanyagot szolgáltatató rétegződést lehetett megfigyelni és dokumentálni. Két érdekes adatot is szolgáltatott a rétegbontás. A szelvény keleti végében előkerült a várhegy nyugati oldala középkori felszínének részlete, melyet késő középkori kerámiatöredékekkel lehetett keltezni. A nyugati oldalon egy vastag feltöltés és ebben cölöplyukak voltak megfigyelhetők, melyek talán a Földbástya délnyugati sarkának 1570-es években földből és fából kiépített részleteként értelmezhetünk. A feltöltés ezen a szakaszon kelet felé lejtett. A nyugati feltöltés és a keleti középkori lejtő miatt a rétegek a szelvény középső része felé lejtettek, illetve onnan emelkedtek mindkét irányban. A rétegvizonyok és a rétegekből előkerült leletek

alapján felvethető, hogy a nyugati várfal előtti lejtős terep, illetve a Földbástya földből és fából emelt déli füle közötti, két irányból is lejtő terepet még a 16., de inkább a 17. században elkezdték feltölteni, sőt a török kor végére teljesen fel is tölthették a területet.

Az 1. sz. tartály (1. kép: 9/1., 28. kép) 5×3,8 m-es területének feltárását egy ütemben végeztük el, az elért mélység 3-3,5 m között változott. A feltárt rétegek itt is igen gazdag leletanyaggal szolgáltak, de a kora újkornál, 16–17. századnál korábbra keltezhető leleteket azonban egyáltalán nem találtunk, még a szelvény legalsó részén sem.

Megfigyelt részletként itt is cölöplyukak (7 db) említendők, melyek a szelvény északi végében kerültek elő és az északi külső várfal belső síkjával párhuzamosan húzódtak végig. Nagy valószínűséggel annak a belső sáncnak nyomairól lehet szó, melynek az 1552-es ostrom előtti kialakításáról Tinódi Lantos Sebestyén is megemlékezett. Figyelemre méltó kutatástörténeti hozadéka volt a feltárásnak, hogy beigazolódott, miszerint a fálsszoros nyugati szakaszán végzett feltárás során Kozák Károly a közleményeiben foglaltak⁴¹ ellenére nem érte el a 16. század közepe járósintjét, ugyanis a (bár részéről is

41 Kozák 1966. 108–109., HMM II. 104–105.

befejezetlennek ítélt) ásátása során meghatározott szintnél mélyebben fekvő rétegekből is került elő török kori leletanyag a feltárásunk során. Így a jelenlegi feltárás alapján az északi falszoros eredeti szintviszonyairól alkotott kép is újragondolandó.

A két szelvény rendkívül gazdag, elsősorban kora újkori, kisebb részben középkori kerámiaanyagot, számos állatsontot, illetve fém- és üvegleleteket eredményezett. Ezek későbbi feldolgozása számos új eredményt hozhat a vár anyagi kultúrájának kutatásában. Továbbá itt is érvényes az a megállapítás, ami szinte az összes többi, előző helyszínre is vonatkozik: további régészeti kutatásokra van szükség! Mind a rétegvizsnyok, mind pedig az előkerült cölöpszerkezetek kutatása miatt érdemes lenne folytatni a feltárásokat mind az északi falszorosban, mind pedig a Földbástya környezetében, illetve újabb ásásokat végezni a késő középkori terepviszonyok meghatározása érdekében a nyugati várfal külső oldala előtti területen.

28. kép Az 1. tartály helyén kijelölt szelvény kelet felől; háttérben jobb oldalon az északi külső várfal, bal oldalon a Tömlöcbástya fala (a szerző felvétele)

10. Nyugati várfal belső oldala

A nyugati várfal belső oldalán húzódó egykori középkori épületsor északi részén, a Tömlöc-bástya déli oldalán, illetve a képtárány mögött is lehetőségünk nyílt egy kisebb feltárásra. A várfal belső oldalának tervezett felújítása kapcsán született statikusi előírás szerint a falakat nem csak a felszín felett, hanem a fagyhatárig a felszín alatt is szükséges megvizsgálni, és ha állapotuk megköveteli, javítani. Mivel itt is nagyrészt bolygatatlan, feltárással nem érintett területről volt szó (a korábbi, Kozák Károly által vezetett ásások⁴² a jelenlegi térszint alá általában nem hatoltak), e munkákat régészeti feltárás keretében kellett elvégezni.

42 A területen előbb az 1960-as évek első felében, majd egy évtizeddel később végeztek ásást. Az ásást vezető régész ezek közül csak a korábbi feltárást publikálta. Kozák 1966. 107–108. A várfal belső oldalán egykor állt épületekhez l. még legrészletesebben: HMM II. 149–151., továbbá egészen röviden BERECZ–GIBER 2009. 68., Kárpáti 2010. 251.

29. kép A Ny/1. helységben nyitott szelvények nyugat felől (a szerző felvétele)

A feltárási területet alapvetően két részre oszthatjuk, egy északi kisebb (a korábban NY/1-nek nevezett) és a déli nagyobb (NY/2) helyiségre, melyeket egy, az 1970-es évek elején helyreállított, de ma már igen rossz állapotban lévő gótikus kapuzatot is magába foglaló fal oszt ketté. Itt mintegy 40 m² terület került feltáráásra, a szelvényeket a falak mentén 1 m szélességben nyitottuk, és átlagosan 1,2 m mélységig haladtunk le.

A délebbi térről (Ny/2.) általánosan elmondható, hogy a feltárt rétegek a nyugati várfal belső oldalától kelet felé enyhén lejtettek. A felső 40-60 cm-en feltárt rétegek kivétel nélkül kora újkori leletanyagot tartalmaztak, de ennél mélyebben már késő középkori kerámiával keltezhető rétegeket is találtunk. A rétegvizonyok értelmezése a későbbi feldolgozás feladata lesz. Olyan fal mindenesetre nem került elő, mely az egykoron itt állt, korábbi, középkori épületekhez lenne köthető. Az egyetlen megfigyelt falazat kora újkori rétegekre épült.

Az északi (Ny/1.) helységben a falak mentén húzott árkokban (29. kép) késő középkori anyagot nem, csupán kora újkori leletanyagot találtunk. A rétegek itt általában vízszintesen futottak, ami a helység fokozatos feltöltődésére utal. A tér déli, nyugati és keleti oldalán nagyrészt érintetlen rétegsorokat találtunk, viszont az északi fal mentén Kozák Károly egy korábbi szelvényének recens visszatöltését vágtuk át 2 m-es mélységig. A leletanyag elemzése és a rétegvizonyok kiértékelése itt is fontos új adatokat fog szolgáltatni a terület történetére vonatkozóan.

Hasonlóan fontos ugyanakkor az egyes falazatok jellegének és egymáshoz való viszonyának kérdése. Az északi helyiség északi falánál jól látható és dokumentálható volt, hogy a fal nyugati része elválik a keletitől: előbbi déli síkja ugyanis átlagosan 10 cm-el az utóbbi elé ugrik, melyre ráadásul rézsűsen ráépült, továbbá a két falazat közötti habarcs is jól elkülöníthető volt. Emellett e fal keleti része a helyiség északkeleti sarkánál nem

30. kép A kannelúrázott oszloplábazat a falból való kivétel közben és kiemelés után (Rákóczi Gergely és a szerző felvételei)

fordul be délre, hanem tovább halad kelet felé. A helyiség keleti falának északi részét egy kisebb kövekből, kevésbé szabályos falazásmóddal épült fal alkotja, amelyik elválik az északi faltól, abba nem köt bele. A keleti fal déli részén egy újabb falazásmódot találtunk: itt ugyanis inkább a déli, nyugati és északi falhoz hasonlóan, nagyobb méretű kövekből, szabályosabb rakású falazatot figyelhettünk meg. Hogy a keleti fal északi és déli, eltérő jellegű fala hogyan csatlakozik, nem tudtuk tisztázni az itt található lépcső miatt.

A két tér közötti osztófaltól délre eső területen a nyugati várfal belső oldalán is sikerült egy falelválást azonosítani. Az osztófaltól délre kb. 5 m hosszúságig egy szabálytalanabban rakott, és számos másodlagosan felhasznált kőfaragványt magába foglaló falazatot délebbre egy teljesen eltérő jellegű, szabályosabban rakott falazat váltja fel. Ez feltehetően a fal többszöri javítására, pótlására utal.

Végezetül érdemes még szólni az előkerült kőfaragványokról is. A nyugati várfal helyreállítása kapcsán ugyanis kivitelezői segítséggel⁴³ lehetőségünk nyílt arra, hogy az utóbb említett falszakaszból – természetesen eredeti helyük dokumentálása után – néhány faragott követ kiemeljünk. Ezek feltehetően a székesegyház késő gótikus szentélyéhez köthetők, keltezésük 1500 körülre tehető.⁴⁴ Megemlítendő egy ívelt oldalú, kannelúrázott nyolcszögű oszloplábazat (30. kép), illetve két boltozati elem. Továbbá a két helyiség közötti válaszfal keleti szakaszának aljában egy olyan nyolcszögletű rétegkővet dokumentáltunk, amely a gótikus palota földszinti pillérsorának köveivel egyezik

43 A kivitelező Archibona Kft. szíves segítségét ezúton is köszönjük.

44 A kőfaragványok keltezésében és meghatározásában Havasi Krisztina nyújtott segítséget, melyet ezúton is köszönök.

31. kép A székesegyház előterében végzett feltárás szelvényei. A képről egyedül a 13. szelvény hiányzik, melyet a légifotó elkészülte után nyitottunk, de a 12. szelvénytől délre helyezkedett el. (Ritz Henrik légifotója)

meg.⁴⁵ Emellett az északi helység délkeleti sarkában nyitott szelvényünkben kora újkori leletek között egy olyan, egyszerű élszedett profilú faragott követ találtunk, melynek egyik oldalán feltehetően egy napóra ábrázolása látható.

11. A középkori Szent János-székesegyház nyugati előterében végzett feltárás

Az év végén, november végén-december elején lehetőségünk nyílt egy rövid terv-ásatásra a várbeli Szent János székesegyház nyugati előterében.⁴⁶ Összesen 13 szelvényt nyitottunk (31. kép), melyekkel elsődleges célunk a terület korábbi, Kozák Károly által

45 A püspöki palotával korábban foglalkozó Giber Mihály véleménye szerint a pillértörzs falazó anyagként való felhasználása arra utalhat, hogy a válaszfalat a palota földszinti folyosója egy részének visszabontása után építhették, bár ez nagyon késői keltezésnek tűnhet. Nem zárható ki az sem, hogy a palota építése során bekövetkezett tervváltoztatás eredményeként elkészült, de eredetileg tervezett helyére be nem épített elemről lehet szó. Elképzelhető még a réteggőnek a palota folyosójának az emeletre vezető nyugati középkor végi lépcső kiépítése során történt átépítéskor történt kiemelése is.

46 A feltárás vezetőjeként ezúton is szeretném megköszönni két konzulensemnek, Havasi Krisztinának (MTA Művészettörténeti Intézet) és Halász Ágostonnak (Dobó István Vármúzeum) a munkák közben nyújtott segítségüket és építő jellegű tanácsaikat. Külön köszönet illeti Havasi Krisztinát, hiszen a feltárás nem jöhetett volna létre az ő szakmai segítsége és útmutatásai nélkül, továbbá köszönöm neki a cikk ezen ásatásról szóló részének lektorálását is.

végzett, de alapvetően publikálatlan⁴⁷ ásatásainak hitelesítése, így különösen az egymással nehezen értelmezhető kapcsolatban álló falak csatlakozási pontjainak vizsgálata volt.

A székesegyház nyugati tornyai közötti előcsarnok nyugati felét két, a munka folyamán részben összenyitott 1. és 4. szelvényben (32. kép) tártuk fel a természetes sziklafelszínig haladva. Mivel már korábban kutatott területről volt szó, érintetlen rétegsorokat nem találtunk. Kivételt képez ez alól a szelvény délnyugati sarkában talált néhány centiméter vastag barna agyagréteg, mely nemcsak itt, de a feltárási terület szinte minden részén előkerült, és mint ilyen, a sziklafelszín feletti közvetlen, geológiai eredetű réteggént értelmezhető. Egyetlen *in situ* régészeti objektumként egy, az előcsarnok nyugati falával átvágott sír részletét tekinthetjük, mely elkerülte a korábbi feltárók figyelmét. Csak a csontváz lábai maradtak meg, többi részét a fal teljesen elpusztította, mellélete nem volt. Tájékozása délkelet-északnyugati irányú lehetett.

A terület bolygatottsága miatt e szelvényekben a falazatok vizsgálata jelentette a kutatás fő irányát. A szelvények déli részén keresztülfutó kelet-nyugati irányú fal felső két kőszora teljes mértékben a helyreállítás eredményének bizonyult. Alatta a szelvény délkeleti sarkától nyugat felé kb. 1,5 m hosszan volt követhető a fal eredeti része. Sajnos a fal és az előcsarnok nyugati falának csatlakozása nem volt vizsgálható; ráadásul az előbbi nyugati vége mellett még egy, a 2000-es évek elején elhelyezett csapadékcső is húzódik.

Sikerült ugyanakkor hitelesíteni az előcsarnok nyugati fala belső oldalának közepén levő faltömböt/pillért. Egyértelműen dokumentálható volt, hogy ez később épült az előcsarnok falának keleti oldalához. Bár a felső részét alkotó három nagyobb, négyzetesre

32. kép A székesegyház előtere, 1. és 4. szelvény: az előcsarnok nyugati része, déli irányból nézve (a szerző felvétele)

47 Kozák Károly feltárási a általunk kutatott területet az 1970-es és 1980-as években érintették. Ekkor Kozák már nem folytatta a feltárások menetét és eredményeit bemutató közlemény-sorozatát az *Agria* évkönyv köteteiben. Az itt végzett feltárásokról egyedül Kárpáti János közölt adatokat (KÁRPÁTI 2010. 58–56., illetve 90–101.). Ezen kívül a terület kutatásával Havasi Krisztina foglalkozott, l. erre doktori disszertációjának ide vonatkozó részletét: HAVASI 2011. 47–74. Kutatásunk alapvető dokumentuma volt a feltárási engedélyhez általa írott szakvélemény: Havasi Krisztina: Szakvélemény a középkori egri székesegyház nyugati részének maradványairól. Budapest, 2014. szeptember 23. (Dobó István Vármúzeum Régészeti Osztálya).

33. kép Az előcsarnok nyugati falának belső, keleti oldalán látható kiugrás (a szerző felvétele)

faragott kövek egyikét az építetők néhány centiméterre bekötötték az előcsarnok falába, a faltömb más részei mindennemű bekötés nélkül épültek mellé, sőt a tömb alsó része és az előcsarnok fala között, főleg az északi oldalon helyenként 10-15 cm-es hiátus jelentkezett. A tömb és az előcsarnok falának falazásmódja gyökeresen eltért egymástól, míg előbbi nagyjából szabályos sorokban egymásra rakott kövekből épült, addig a faltömb rendszertelenül egymásra rakott, bőséges habarccsal összekötött tufakövekből állt. A tömb építői láthatóan nem törekedtek kifejezetten alapos munkára.

Sajnos nem tudtuk megállapítani, hogy a faltömb és az előcsarnok falának építése között mekkora időbeli különbség lehet, azaz nem ismert, hogy egykorú bővítésről vagy egy jóval későbbi átalakításról lehet-e szó. A faltömb északi síkja az előcsarnok északnyugati belső sarkától dél felé 4,5, déli síkja a délnyugati belső saroktól észak felé pedig 4 m távolságra helyezkedik el, tehát az előcsarnok nyugati falának nagyjából a közepén található. Rendeltetéséről csak találgathatunk, talán egy kettős kapuzat középosztójának alapozása lehetett.

Az előcsarnok északi részén egy másik, főként csak a Kozák Károly által végzett ásatások alaprajzi ábrázolásáról ismert, ott dél felé ívelődőként ábrázolt fal hitelesítésére is kísérletet tettünk. Sajnos a területen kiépített drénezés több helyen a falon futott, így csak annak két különálló kis részletét,⁴⁸ illetve déli síkját tudtuk dokumentálni. Így egy átlagosan 50 cm széles, 2 m hosszú, és legépebben megmaradt részén 180 cm magasan álló falat találtunk. Annyit tudtunk csak kideríteni róla, hogy az alapkőzetet jelentő sziklára épült rá, keletről nyugat felé rézsűsen lepusztult állapotban maradt ránk, és ami a legfontosabb, az előcsarnok falának építésével nyugati részét elválták, tehát annál bizonyosan korábbiak tekinthető. Az előcsarnok fala mellett feltárt részlete enyhe ívet mutat dél felé, ami összevág a korábbi felmérésekkel.

48 A fal nagyjából középső részére egy aknaszerű építmény épült rá, ezért csak annak két oldalán találhattuk meg.

Az előcsarnok nyugati falának belső, még egyértelműen alapozásként értelmezhető oldalán, az előbb tárgyalt faltömbtől délre, az alapkőzettől számított 130 cm magasságig egy kisebb padkaszerű kiugrás jelentkezett (33. kép). Ez kissé keletre ugrik ki a fölötté levő részekhez képest, úgy, hogy a már tárgyalt kelet-nyugati irányú falnál a legnagyobb mértékű, közel 20 cm a kiugrás, s az innen nagyjából a faltömb déli széléig lassan belesimul az előcsarnok falának többi részébe. A faltömbtől északra ez a jelenség már egyáltalán nem jelentkezik, a fal belső oldala itt már egységes síkot alkot. Bár nem zárható ki, hogy itt egy, az előcsarnoknál korábbi épület maradványaira bukkantunk, valószínűbbnek tűnik, hogy egy építés közbeni terfváltoztatás nyomával van dolgunk. Azaz az előcsarnok nagyjából az előbb ismertetett faltömb déli széléig megépített falának vonalát építői valamilyen megfontolásból egykoron korrigálni próbálták, ezért azt az addig elkészült részre ráfalazva, de már módosított irányban építették tovább, s a kiugrás az eredeti vonalat jelzi számunkra. Az mindenesetre bizonyos, hogy ez a szint valamilyen szakaszhatárt jelent az előcsarnok építésének folyamatában. Erre látszik utalni az is, hogy elsősorban az előcsarnok nyugati falának nyugati falsíkjában több olyan elválás látszik a falazatban, melyek feltehetően az építés menetének ütemeit, szakaszait jelezhették,⁴⁹ és közöttük nem feltételezhető nagyobb időbeli különbség.

Az előcsarnokban végzett munkák közül kiemelendő még az itt található két kőkoporsó (melyek közül a délebbi Dörögdi Miklós 1361-ben elhunyt egri püspök sírhelye volt) megtisztítása.⁵⁰ Ennek során az északi sírhelyből nagyobb mennyiségű embercsont került elő. Feltehetően a korábbi ásatások során feltárt, de annak végeztével ide hordott temetkezések embercsont-anyagát találtuk meg.

Az előcsarnok falának külső, tehát nyugati oldala nagy részét is feltárhattuk egészen az alapkőzetig (9. szelvény). Itt jól látható volt, hogy a fal külső oldalához az északi és déli oldalon hozzátoldott faltömbök nem kötnek az előcsarnok falába, tehát feltehetően utólagosak. A déli faltömb előtt a kevert, bolygatott feltöltésben egy feltehetően 12. század második feléből származó érmét találtunk, más lelet vagy réteg a faltömbök között nem mutatkozott.

Az északi faltömb előtt nyitott 8. szelvényünkben eredetileg maga a faltömb és a tőle nyugatra futó, kelet-nyugati irányú fal kapcsolatát kívántuk vizsgálni. Erre sajnos nem nyílt lehetőségünk, mivel a drénezés itt is teljesen ráfedett a falak csatlakozására. Ugyanakkor itt két, DK-ÉNy-i tájolású sírt sikerült feltárnunk, melyek egymással szinte teljesen párhuzamosan helyezkedtek el. Mindkét sírt a több helyen megtalált, már említett barna agyagrétegbe ásták, egészen a sziklafelszínig. Az északi egy feltehetően 10-12 éves gyermek, a déli pedig egy pontosabban nem meghatározható korú, de feltehetően felnőtt nő váza volt.⁵¹ Az előbbi sírban a koponya déli oldalán egy S-végű hajkarika került elő, utóbbinál pedig megfigyelhető volt, hogy koponyáját az itt végigfutó csapadékvíz-csatorna építésekor pusztították el.

E szelvénytől északra és nyugatra is találtunk koraiként értelmezhető temetkezéseket. A székesegyház északi tornya előtt nyitott kisebb, 3. szelvényünkben, annak keleti oldalán, a székesegyház alapozása elé épült fal alatt egy feltehetően teljes csontváz kopo-

49 E tényre Havasi Krisztina hívta fel a figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.

50 Itt jegyeznék meg, hogy a Dörögdi-sír már hosszú ideje mindenféle védőtető nélkül, az időjárás viszontagságainak kitéve folyamatosan pusztul. A tufaköből épült kőláda védelmét mihamarabb meg kellene oldani, illetve a lehető leggyorsabban restaurálni, ellenkező esetben rövid időn belül pusztulásra van ítéelve.

51 A vázak antropológiai meghatározását Rákóczi Gergely végzős régészhallgató, a Vármúzeum munkatársa végezte el. Munkáját ezúton is köszönöm.

34. kép A székesegyház előtti terület: a 11. szelvény déli metszetsfalának rétegsora, a fal alatt egy sírgödör szélével (a szerző felvétele)

nyájára bukkantunk, szintén déli oldalán két (egy nagyrészt összetört és egy ép) S-végű hajkarikával. Melléklet nélküli temetkezések is előkerültek, így a 8. szelvénytől nyugatra nyitott 12. számú szelvényünk északi részén egy teljes vázat bonthattunk ki, mely feltehetően egy 8 éves korában elhunyt gyermek lehetett. Ugyanebben a szelvényben, az előzőtől délnyugatra egy feltehetően 4 éves gyermek csontvázához tartozó lábszárak kerültek elő. Ettől délre még két sírgödör nyomát találtuk, melyek közül az egyiknek csak keleti vége nyúlt be a szelvény délkeleti részébe, így csontvázat nem is tárhattunk fel benne. A másikat viszont teljesen kibontottuk: csak hogy abban vázat nem, csak elporladt, illetve majdnem teljesen felszívódott csontmaradványok nyomait találtuk.

Az eddig felsorolt temetkezések mindegyikére igaz, hogy a sírgödörük nagyjából megegyező, ÉK-DNy-i tájolású s ezeket minden esetben a természetes sziklafelszínig ásták le. A sírgödörök beásási szintjét sajnos az újkori bolygatások miatt már nem tudjuk meghatározni. Véleményünk szerint lehetséges, hogy az eddig ismertetett temetkezések egy sírhorizonthoz tartoznak, és – elhelyezkedésük és a néhány melléklet alapján – talán a székesegyház körüli legkorábbi, vagy legalábbis nagyon korai temetkezések lehetnek. Biztosak vagyunk abban, hogy a területen még vannak további bolygatatlan sírok.

A 3. szelvénytől nyugatra nyitottuk 2. szelvényünket, hogy az itt egybefutó észak-déli és kelet-nyugati irányú falak csatlakozását vizsgáljuk. Sajnos itt csak a sziklafelszínig visszatöltött, 20. századi rétegeket találtunk. Kiderült, hogy a szelvény nyugati oldalán húzódó, Kozák Károly ásatási rajzain még látható észak-déli irányú falból már semmi eredeti nem maradt meg. A ma itt látható, helyreállított fal alatt egy vasbeton lemezt találtunk, amely alatt az altalajt jelentő barna agyagrétegig csak modern feltöltés húzódik. A falak csatlakozásánál 50-60 cm-t mélyítettünk a vasbeton lemez alatt, de csak 20. századi téglatörmelékes réteget találtunk. Eredeti fal hiányában annak a szelvény északi oldalán futó, kelet-nyugati irányú fallal való kapcsolatát sem hitelesíthettük. Az utóbbi

esetben annak alsó részét – bár felső része szintén helyreállítás – minden bizonnyal eredetinek tarthatjuk.

Ettől északnyugatra, az utóbb említett kelet-nyugati irányú fal másik oldalán is nyitottunk egy szelvényt (6. szelvény). A falcsatlakozások itt sem voltak vizsgálhatók: a szelvény keleti oldalát képező fal szintén vasbeton alapra épült, és teljesen modernnek tekinthető, míg a szelvény déli oldalát alkotó, kelet-nyugati irányú fal alsó, a sziklára ülő része itt is eredeti – a kettő viszonyáról sajnos semmi újat nem tudtunk meg. Ugyanakkor a szelvény északnyugati negyedében a feltárás során jelentkezett egy olyan törmelékes, világos réteg, amelyből számos vörös és fekete festett vakolatdarab került elő. Valamilyen építési törmelékes réteg lehetett, de sajnos egyik darabon sem találtunk mintákat, csak egyszínű festést. További leletek hiányában (a mélyebben húzódó néhány réteg sem szolgáltat keltező értékű anyaggal), datálásuk nem lehetséges, azaz jelenleg nem tudjuk meghatározni, hogy milyen korú épület bontásából kerülhettek a szelvényünk területére. Egyébként a vakolatdarabokat tartalmazó réteg alatt egy markáns, kemény, padlószintként értelmezhető réteget találtunk. Sajnos a későbbi beásások a szelvény más részein a rétegvizonyokat egészen a szikláig megsemmisítették.

E szelvénytől nagyjából délre (az 5. és 7., később egybeontott szelvények területén) egy nagyméretű, 110 cm mély és 120-140 cm átmérőjű, a betöltése alapján a kora újkorra keltezhető gödröt találtunk. E gödör vágta egy itt talált, északkelet-délnyugati tájolású sír északnyugati sarkát. A sírban fekvő, feltehetően 27-30 év közötti férfi mellett több koporsószőg utalt az eltemetés módjára. Melléklete nem volt, viszont a sírgödör feltöltésében egy feltehetően késő középkorra keltezhető kerámiatöredéket találtunk. A sírtól délre egy közel 110 cm széles falcsont jelentkezett, mely már a korábbi feltárások során is dokumentálásra került, s feltehetően egykoron a gödör északi oldalán levő fállal függött össze. Mind a gödör, mind a sír vágták e fal vonalát, viszont az nem volt megállapítható, hogy a falat először a sír miatt vágták-e át, vagy az már korábban bekövetkezett-e.

Az utóbbi kettős szelvénytől délre nyitottuk a 10. szelvényt, melyben inkább csak korábbi bolygatások nyomait és egy korábban feltárt sír gödrét találtuk. Ettől délre, a 11. szelvényben (34. kép) nagyrészt érintetlen rétegsorokat bonthattunk, melyek azonban érdemi keltező leletanyagot nem szolgáltatottak. Megfigyelhettük, hogy a szelvény nyugati oldalát alkotó kőfal alapozási kiugrásánál (melyet a mai felszíntől átlagosan 60 cm mélyen értünk el) egy olyan fehér színű, törmelékes sáv húzódik a déli és keleti metszeten, melyet talán a falhoz tartozó építési réteggént értelmezhetünk. A fal alját a felszíntől számított 90-110 cm mélyen értük el. Ez alatt 30 cm vastagságban a fal alá futó rétegeket dokumentáltunk, végül ezek alatt egy sírgödör keleti végét találtuk a felszíntől 120 cm mélységből beásva. Az igen mély gödör alját a felszíntől mérve kb. 2 m-nél értük el. Alján csontot nem, de egy koporsószőget találtunk.

Végezetül szólnunk kell az itt talált temetkezések kapcsán már tárgyalt 12. szelvény és a mellette nyitott 13. szelvény kutatásáról. Itt alapvetően egy, ezen a helyen korábban feltételezett rotunda⁵² épületének azonosítása volt a célunk. A 12. szelvény délkeleti sarkában egy 90×100 cm-es területen valóban szokatlanul nagy mennyiségű követ találtunk, azonban ezek között semmiféle kötőanyagot nem tudtunk felfedezni – kifejezett épületmaradványt tehát nem azonosíthattunk. A szelvény mellett, attól délkeletre egy vékony tanúfalat meghagyva nyitottuk meg a 13. szelvényt, hogy e köves rész keleti irányú folytatását megkutassuk, de itt sem bukkantunk épületnyomokra. Bár a köréteg folytatódott,

52 A rotundára l. KÁRPÁTI 2000. 58–65., illetve 90–101.

de semmilyen épített falazatra utaló nyomot nem találtunk. Emellett a feltárt „köhalom” körvonala egyáltalán nem volt megfeleltethető egy esetleges rotunda ívelt vonalú falának. Mindezeket figyelembe véve kutatásunk alapján egy körtemplom itteni létezését nem tudtuk megerősíteni.

A székesegyháznál végzett ásatás eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy a terület nagyobb, lehetőleg teljes körű feltárást igényelne. A régészeti objektumok (gondolunk itt elsősorban a korai temetőhorizont sírjaira, vagy éppen a néhol még érintetlen rétegsorokra) kutatása mellett a falak, épületek egymáshoz való viszonyának további, alaposabb vizsgálata is indokolt lenne.

12. Egyéb, a várban végzett szakfelüyeleti munkák

Az eddig rögzítetteken kívül még szólni kell azokról eredményekről és tanulságokról is, melyeket az ismertetett munkák mellett és közben végzett régészeti megfigyelések során nyerhettünk a várban.

Törökkert: Az ismertetett ásatási eredményeken kívül érdemes megemlékezni arról, hogy itt a késő középkori és kora újkori falak külső és belső oldala, valamint falkoronája is felújításra került. Ennek során ügyeltünk arra, hogy a falakon megfigyelhető, régészeti és történeti szempontból fontos jelenségek a helyreállítás után is láthatóak maradjanak, azaz az egykori gyilokjáróhoz tartozó gerendafészeket még véletlenül se falazzák el, vagy tömedékeljék el fugázó anyaggal. A külső oldalon itt több esetben is találtunk gerendamaradványokat, melyek dendrokronológiai vizsgálata a bástya építéstörténetéhez szolgáltathat fontos adatokat. Ezen kívül a terület felett magasan álló, kora újkori eredetű várfalon is jól láthatóvá váltak a felújítás után az építési állványzathoz tartozó gerendafészek.

Alsó-kapu: A Törökkerttől nyugatra a mai déli főkapu tengelyében közműfektetés közben megfigyelhettük a bejárati építmény föld alatt levő részeinek maradványait. A kapu feltehető küszöbszintjén húzódó fal nagyjából 2 m széles volt, teteje a felszíntől 80 cm mélyen jelentkezett. A falat a korábbi közművekkel gyakorlatilag teljesen átvágták.

Gergely-bástya: A védőmű külső oldalai teljes körű felújításon estek át, mely magába foglalta a rossz állapotban levő kövek cseréjét, a felületek újrafugázását, tisztítását, illetve tervbe volt véve a bástya párkányzatának kiegészítése is. A munka során a bástya falában számos faragott követ, illetve az építési állványhoz kapcsolható gerendafészeket találtunk. Előbbiekről a lehető legteljesebb fotódokumentációt készítettük, bár tagozatot csak néhány esetben határozhattunk meg. A bástya délkeleti fala és a tőle délkelet felé futó késő középkori várfal csatlakozásában talált faragott ablakszárkövet azonban kérésünkre be is mutatták az előtte levő, rossz állapotú falazat elbontásával. Ami a bástya építéséhez köthető gerendafészeket illeti, ezekből a délkeleti oldalon, a párkány alatti részen egy 16 fészekből álló sor jelentkezett (egyikben famaradvánnyal), mellyel egy szintben a délnyugati falon is mutatkozott két fészek.

A délnyugati oldal javítása során a déli alsó lőrés alatt, a felszíntől kb. 40 cm-re egy négyzetes kimenetű, a bástya belseje felé enyhén emelkedő és egyben szűkülő nyílás jelentkezett; feltételezésünk szerint egy egykori, a bástya belsejéből induló vízkivezető nyílás maradványa. A falazás módja alapján bizonyosan a bástya építésének korszakából származik, jól megfigyelhető ugyanis, hogy a nyílást nem utólagosan vészték bele a falba, hanem falazott oldalai vannak. Feltételezhető, hogy hasonló nyílást falaztak el észak felé, de ennek vizsgálatára nem került sor.

A bástya párkányzatának helyreállítása külön figyelmet érdemel. A 20. század első felében még döntő részben meglévő, a bástya mindkét oldalán végigfutó, 16. század közepén készült párkányzat kapcsán az eredeti koncepció az volt, hogy azokon a helyeken, ahol mára elpusztult, ott az eredetivel megegyező profilú kőmásolatokkal egészítik ki. A régészeti felügyelet kapcsán – egy próbadarab beépítésének tapasztalatai alapján – azonban felhívtuk a figyelmet arra, hogy egy új párkányelem beépítéséhez a körülötte levő falat jelentős mértékben meg kell bontani, illetve a korábbi párkánydarab helyét erőteljesen vissza kell vésni. Ennek fényében félő volt, hogy az összes párkányelem cseréjéhez olyan pusztítást kell végezni az eredeti falban, mely nem biztos, hogy arányban áll az új párkány értékével. Ezt megfontolva nem javasoltuk az újabb párkányelemek beépítését a tervezett, erőteljes falbontást igénylő technológiával, melyre végül nem is került sor.

Varkoch-kapu: A kaputól nyugatra levő lőrés, az ahhoz vezető gyalogkapu, illetve a háromrétegű várfal mai nyugati vége került felújításra.⁵³ A háromrétegű várfal nyugati végén markáns elválásként jelentkezett a három építési periódus nyoma: a középső réteg a késő középkori várfal, ezt követte a belső, tehát északi oldalon egy köpenyezés a 16. század közepén, majd pedig a 16. század végén, de még magyar végvári időszakban délről is megköpenyezték.⁵⁴ Mint régészek következetesen kértük, hogy a három periódus közötti határvonalak ne kerüljenek összefalazásra. Ezzel ugyanis azt a téves láttszót keltették volna, mintha itt nem három, hanem kevesebb periódusú fal lenne. A munkák megkezdése előtt jól látható elválások megtartása kulcsfontosságú volt örökségvédelmi szempontból, melyet végül különböző falazási megoldásokkal sikerült is elérni.⁵⁵ Kevesebb régészeti szempontú probléma volt a lőrés kifalazásával; itt a lőrés pontos vonalának meghatározása után a tervek szerint történt az építés, a végeredmény régészeti szempontból is megfelelőnek mondható. A lőrés felső részét statikai okok miatt vasbeton lemezzel építették meg, oldalait pedig téglával falazták ki. Ezen felül egyetlen munka adódott itt, a Varkoch-kapu gyalogkapujának felújítása, de ez alapvetően műszaki feladatnak bizonyult.

A Varkoch-kapu és az ún. középkori kemencés épület közötti nyomvonal (beleértve a Varkoch-kapu melletti háromosztatú, 18. századi épületben futó nyomvonal-szakaszt): Ezen a területen a Vármúzeum saját embereivel, kivitelezői segítség nélkül végzett feltárást – kivéve a háromosztatú épületen belüli vezetékszakaszt, ahol tulajdonképpen régészeti szakfelügyeletet láttunk el. A háromosztatú épület és a kemencés épület közötti területen érintetlen rétegsorokat találtunk, bennük középkori leletanyaggal. Az elért alsó rétegekben már Árpád-kori kerámianyag is képviseltette magát. A háromhelyiséges

53 A fal nyugati vége a fal keresztmetszetben látható rétegeivel az 1801-ben leomlott és később vissza nem épített várfalszakasz helyéről figyelhető meg, egy, egyébként turistáktól elzárt területen.

54 Ezekről részletesen ld.: HMM II. 84.

55 A háromrétegű várfal belső (tehát északi) és középső rétegének határvonala esetében kértük, hogy úgy végezzék el a helyreállítást, illetve az itt tervezett kőcseréket, hogy a középső várfalréteg újonnan behelyezett kövei ne kössenek be az északi (már egyébként a 20. században helyreállított) várfalrétegbe. Ugyanez állt a habarcsokra is: a középső várfalréteg habarcsmintázata ne fusson át a belső várfalréteg fugái közé, a kettő jól láthatóan különüljön el. Ez a gyakorlatban nem jelentett mást, mint hogy a középső és a déli várfalréteg fugajavításai ne legyenek összekötve, hanem azok között egy kb. 15 cm széles rést kértünk meghagyásra. Ez rés már jól jelzi a két falréteg közötti elválást. Ez fokozható és megerősíthető azzal, hogy a két falréteg felújított fugái között színbeli eltérés is megjelenik. A középső és a déli várfalrétegnél továbbá ügyelni kellett arra, hogy a helyreállítás előtt meglévő, kissé szabálytalan, csorbázott várfalszakasz-végződésnek látványa maradjon meg a helyreállítás után is. Ezért a fal kövei közötti régi fugákat a lehető legteljesebben vissza kellett szedni, és úgy kellett berakni az új fugaanyagot, hogy az kizárólag a régi fuga szintjéig érjen ki, és ne fusson rá ennél jobban a kövekre, ezzel elkerülve, hogy a fal „kiszimuljon”, túl egyenletessé váljon, és egy itt kiépített falvégződés benyomását keltse.

épületben végzett felügyelet során derült ki, hogy az épület belső részén 1983-ban a víz-elvezető rendszer kiépítése érdekében a (középkori) rétegsorok felső részét és az eredeti (18. századi) padlószint megmaradt részeit teljes mértékben elbontották, hogy a salakkal borított járósíntnek és a vízvezető rendszer rétegtrendjének helyet biztosítsanak. Történt mindez úgy, hogy az épület belső tere azt megelőzően nem volt teljes mértékben feltárva. E vízvezető rendszernek egyébként műszaki dokumentációja nem ismert.

Nagyméretű déli gótikus épület: A felújítási projektben „Fegyvertár” néven futó épület felújításához kapcsolódóan is végeztünk szakfelügyeleti munkákat. Ennek keretében felügyeltük a falazási és belső építési munkákat, illetve a helyiség déli, óriási mennyiségű, székesegyházból származó kőfaragványt magába foglaló falából (mely egyben a déli várfal belső, tehát északi oldala) néhány kőfaragványt kivitelezői segítséggel kibontottunk és a kőtárba helyeztünk.⁵⁶ Egy alkalommal a kivitelezők kérésére két kisebb (1x1 m-es) szondában kutatást is végeztünk. Ennek során az egyik helyen kiderült, hogy az akkori felszín (mely a mostani projektben kialakított padlószinttől kb. 50 cm-rel lejjebb helyezkedik el!) alatt helyenként már 20 cm mélyen a természetes sziklafelszín jelentkezik; másik szondánkban 100-120 cm mélységig pedig csak modern kori feltöltési rétegeket, nyilván az egykor itt folyt ásátások visszatöltését találtuk.

Ispotály-épület előtti terület: Itt az áramvezeték-rendszerek felújításához kapcsolódóan a Délnyugati-ágyúdomb délkeleti sarkától az igazgatósági épület felé egy hosszú, a belső várudvarba tartó vezeték került lecserélésre. Ennek során azonban a kivitelezők egy hosszabb, kb. 20 m-es szakaszon, elsősorban az Ispotály-pince előtt, letértek a korábban már kiásott nyomvonalról. Mivel – a közelben végzett, már ismertett ásátás területéhez hasonlóan – e terület is feltáratlan, a munkagép bolygatatlan rétegekbe hatolt, ahonnan jelentős kora újkori leletanyag (kerámia-, csont-, fém-, üvegtárgyak, pénzérmék) került elő. Sajnos a kivitelezés üteme miatt itt nem volt lehetőségünk teljes dokumentálást végezni (gyakorlatilag a kitermelt meddőről mentettük a leletanyagot), de a megfigyelés eredménye, a rétegek leletgazdagsága jól érzékelteti, hogy döntően feltáratlan területről beszélünk, melynek további kutatása igen fontos lenne.

Alsó várudvar, egyéb közművezetékek: Az Alsó várudvarban, nagyjából a mai nyilvános kúttól egészen a Setét-kapu bejáratáig húzódó, Kozák Károly által 1976-ban feltárt⁵⁷ területen kicserélték a meglévő vízvezetékeket, melyek során a korábban visszatöltött rétegekből helyenként nagy mennyiségű kora újkori leletanyagot gyűjtöttünk, sőt fémkereső műszerrel az árok alján néhány bolygatatlan helyzetben levő fémtárgyat is találtunk. A Setét-kaphoz közelebb eső részen, nagyjából a székesegyház déli oldalán elhelyezkedő, ún. K2-K3 kápolnák közötti területen jelentős számú, másodlagos helyzetben levő (a korábbi közműépítések során a földdel együtt visszatöltött) embercsontra bukkantunk.

Szent János-székesegyház területe: A székesegyház északi és déli falainak belső oldalán áramvezetékek fektetésére került sor, ennek során a falak mellett átlagosan 50 cm széles és 70 cm mély sávot ástak ki. Mivel a falak mentén a 2000-es évek elején elvégzett drénezés miatt kutatható rétegek már nem voltak, csak az épület alapozását figyelhettük meg. Erről részletes fotó- és (a déli oldalról) rajzi dokumentációt is készítettünk, melyek kiértékelésére a későbbiekben kerül sor.

56 A déli falban lévő kőfaragványokat előbb dr. Havasi Krisztina dokumentálta, majd a régészekkel közösen felügyelte az általa kiválasztott faragványoknak a fal síkjából történő kiemelését.

57 Kozák 1977.

35. kép A nyugati várfal belső oldalán levő északi helység (Ny/1.) északi fala a helyreállítás előtt.

Az északi parkoló területe: Az itt ásott közműárokban két, megközelítőleg É-D irányú falat találtunk, melyekről eddig nem volt tudomásunk. Az egyik, kb. 50 cm széles falat a parkoló délnyugati részén, míg a másik, kb. 1,4 m vastag falat a parkoló délkeleti részén határoztuk meg. Még nem ismert, hogy pontosan milyen épülethez tartozhattak. Ugyancsak az áramvezetékek árkában, alig 15 cm mélyen került elő egy olyan 1,7 m széles, kelet-nyugati irányú fal, melyet nagy valószínűséggel a parkoló alatt elhelyezkedő Szent István-kápolna déli hajófala részleteként értelmezhetünk.⁵⁸

Északi falszoros: Szintén áramvezetékek ásásakor a falszoros középső részén figyeltünk meg⁵⁹ két, észak-déli irányú, egymástól nagyjából 1,5 m távolságra levő, 70-80 cm széles falra. Egyelőre nem tudjuk, milyen épülethez tartozhattak, de valószínűleg kora újkori építményekről lehet szó.

Nyugati várfal belső oldala: A korábban ismertetett ásítás után a területen helyreállítási munkálatok zajlottak. A már említett Ny/1. helyiségben a keleti és nyugati oldalon csak kisebb fal-, illetve köpötlásra került sor. Az északi oldal falazatának alsó része azonban átlag 20-30 cm mélységben szinte teljesen ki volt pusztulva. A régészeti feltárás bizonyította, hogy a járószint alatt a falazat ép, ezért csak a mai felszíntől felfelé kellett javítást végezni. Itt a fal keleti részén egy keskeny, függőleges téglafalazatot figyelhettünk meg, melyhez tovább kelet felé egy hevenyészetten rakott falszövet csatlakozott (35. kép). Ezt a jelenséget ugyanakkor nem találtuk meg a fal északi, Tömlőc-bástya felőli olda-

58 Megjegyezzük, hogy a parkolóként használt területen az áramvezetéket egy, a székesegyházi drénezéssel egy időben lefektetett csapadékvíz csatorna nyomvonala fölé telepítették, miután az elsősorban Giber Mihálynak köszönhető fellépésünk nyomán a kivitelezők letettek arról, hogy az egyébként számukra nem ismert Szent István-templom területén húzzák keresztül a vezetéket. A csapadékvíz-csatorna kiépítése régészeti szempontú dokumentálásának megtörténtéről nincsen adatunk.

59 Sajnos a két rossz megtartású falat a munkások a nyomvonal ásásakor elbontották, mire a helyszínre értünk, már csak a metszetfalban figyelhettük meg helyüket.

lán.⁶⁰ Falbontásra a modern ráfalazás omlásveszélyes volta miatt nem vállalkozhattunk, így azt a feltevést sem tudtuk igazolni, hogy egy később elfalazott nyílás kávájáról lenne-e szó. Bemutatását nem javasoltuk, ugyanakkor dokumentálásra került, a későbbiekben egy hitelesítő falkutatást tartunk itt szükségesnek. Az osztófaltól délre köcsere és pótlás mellett el kellett végezni egy kiomlott falrész újrafalazását, továbbá egy itt található hármás lőrés nyílásainak helyreállítását. Utóbbiak a falsíkon kőből új íveket és kávakat kaptak, míg belső téglafalazatuk érintetlen maradt.

A Földbástya déli és keleti oldala: Szintén felújításra került a Földbástya két külső falsíkja. A déli oldalon a keleti lőrés feletti nagyméretű falkiomásban a falazat letisztítása után tisztán kivehetővé vált egy vékony (15-20 cm széles) kövekből álló boltív. Ez szerepét tekintve feltehetően teherhárító ívként értelmezhető (talán a mainál eredetileg sokkal magasabb fal terhét volt hivatott enyhíteni az alatta levő lőrés felett), nem találtunk ugyanis semmilyen arra utaló bizonyítékot, hogy esetleg egy korábbi, elfalazott lőrés áthidalása lenne. Mivel itt egyértelműen egy építés-kori, tehát 16. század második feléből származó szerkezettel van dolgunk, javaslatunkra az ívet a kivitelező kiegészítette a fal külső síkjáig.

A fentiekén kívül még számos más helyen végeztünk régészeti felügyeletet a várban, de ezek ismertetésére itt egyrészt terjedelmi okok, másrészt pedig azok kevésbé jelentős volta miatt nem vállalkozunk. Ilyen volt a már többször említett, a déli kaputól egészen a püspöki palota déli oldaláig húzódó közműrendszer felújítása, mely során kicserélték a korábbi szenny- és csapadékvíz-vezetéseket, de ezekben a korábban már feltárt, bolygatott árkokban a fent ismertetetteken (Varkoch-kapu előtti rész, belső várudvaron talált falak) kívül érdemi régészeti jelenségek nem kerültek elő. Emellett a vár északkeleti részén, a kötári raktár épületétől indulóan a Perényi-fal belső oldalán, illetve a késő középkori székesegyház szentélyében átlagosan 70 cm mélyen áramvezeték fektettek, de ennek során régészeti jelenségeket nem bolygattak, ahogy a belső várudvarban, a képtárépület keleti oldala előtt húzott áramvezeték-árkokban sem. Érdemes megemlíteni a Dobó-bástyától az északi kapuig terjedő ún. Várfalsétány területét, ahol egy készülő út miatt végeztek kisebb tereprendezést, de ez kizárólag újkori feltöltéseket érintett, így nem kerültek elő régészeti jelenségek. Felújításra került a Délkeleti-fülesbástya felső ágyútermének északi homlokzati fala és a déli várfalsétány mellvéd fala is, e munkák azonban – mivel előbbinél teljesen új fal építéséről, utóbbinál 20. században épült beton mellvédfalak helyreállításáról volt szó – régészetileg nem voltak relevánsak.

13. Összefoglalás

Jelen dolgozatunkban igyekeztünk röviden ismertetni az egyes helyszíneken folyó munkákat, beszámolónk azonban nem lehetett teljes. A feldolgozás kezdeti állapota miatt a szöveg és a terjedelmi okokból csak válogatott képanyag csupán a kutatások legfőbb

60 Itt ugyan az 1960-as évek közepén elvégzett helyreállítás idején kialakított falszöveget láthatjuk, az ezt megelőző falszöveget csak ásatási fotókról tanulmányozható, jóllehet a jelenlegi, javított falszöveget alapvetően tükrözi a falban akkor megfigyelt és dokumentált jelenségeket.

eredményeit mutathatta be. A 2014-ben zajlott munkák⁶¹ teljes körű ismertetése jóval meghaladná egyetlen cikk kereteit és lehetőségeit. Az egyes helyszínek leletanyagának feldolgozása, a dokumentációk összeállítása, majd az eredmények értelmezése több éves, több publikációt igénylő feladat, melynek most csupán első lépését tettük meg. Az itt ismertetett feltárások, fontosabb szakfelületek eredményeit a jövőben részletesebben is publikálni kívánjuk. A megkezdett ÉMOP-projekt folytatódik,⁶² s remélhetőleg 2015-ben is hasonlóan új, érdekes eredmények fognak születni. Nyilvánvaló, hogy az egri vár nem tekinthető teljesen feltártnak, számos helyszíne nem lett még megkutatva, ráadásul a korábban feltárt helyszínek hitelesítése is sok új eredménnyel szolgálhat. A korábban feltárt területek ásatását emellett nem csak hitelesíteni, de nagyobb területre kiterjesztve folytatni is érdemes lenne. Reméljük, hogy a jövőben lehetőség lesz nyugodtabb körülmények között, nagyobb felületeken, alapos előkészítés után elvégzett feltárásokra.

IRODALOM

- BERECZ–GIBER 2009 BERECZ, MÁTYÁS–GIBER, MIHÁLY: Eger Castle. *Castrum*, 2009/2. 48–70.
- DÉTSZY–KOZÁK 1967 DÉTSZY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–66). IV. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 5. (1967) 87–116.
- GIBER 2008 GIBER MIHÁLY: Adatok az egri püspökvár középkori építéstörténetéhez. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 44. (2008) 49–88.
- HAVASI 2011 HAVASI KRISZTINA: A középkori egri székesegyház az 1200-as évek elején. Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon. I-II. (Kézirat) Budapest 2011.
- HMM II DÉTSZY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Eger vára. In: Heves megye műemlékei II. Magyarország Műemléki Topográfiája 8. Budapest 1972. 77–159.
- KÁRPÁTI 2010 KÁRPÁTI JÁNOS: Az egri püspökvár. Eger 2010.

61 E helyütt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akikről fent nem esett szó, de a 2014-ben végzett munkák során végig mellettünk álltak és segítettek minket. Köszönet illeti elsősorban Dr. Domboróczki László régészeti osztályvezetőt, aki a munkák során az örökségvédelmi és szakmai elveket a legnehezebb konfliktusok idején is – felelős döntéshozóként ezzel sokszor egyedül maradván – határozottan követve, példamutató módon végig kiállt a munkákat végző régészek mellett, és osztályvezetőként gondoskodott a munka megfelelő háttérének biztosításáról. Köszönet illeti továbbá Halász Ágoston a feltárások során nyújtott szakmai tanácsaiért, Tanyi Sándort a geodéziai, Ritz Henriket a grafikai és légifotós munkájáért, de nem feledkezhetünk meg a nélkülözhetetlen irodai háttér munkát végző Szántó Zsuzsannáról és Bak Bettináról sem. Köszönet illeti továbbá a múzeum minden technikusát, akik valamilyen módon részt vettek a munkákban: Bilicz Enikót, Bíró Emesét, Bujdosó Lászlót, Hortobágyi Viktort, Rác Kristófot, Rákóczi Gergelyt és Somodi Zoltánt. Külön tartozom köszönettel még azoknak a régészeknek és régésztechnikusoknak, akik bár nem a Vármúzeum állandó munkatársaiként, 2014-ben mégis hosszabb-rövidebb ideig jelen voltak az egri várban és kiváló szakmai munkájukkal segítettek a feltárások és szakfelületek során. Név szerint: Györkös Dorottya, Hegyi Dóra, Herbst Anna, Kakuk Balázs, Kolláth Ágnes, Kovács Bianka, Lantos Sára, Mag Hella, Papp Mercedesz, Princz Tamara, Polyák Teodóra, Rakó Dorottya, Újhelyi Nóra, Fazekas András, Lőrinczi Márk, Vigh József és Zólya Levente.

62 Az egri várbeli régészeti teendőket Giber Mihálytól és e cikk szerzőjétől 2015 elején Halász Ágoston és Rákóczi Gergely, a Vármúzeum munkatársai vették át.

KOVÁCS 1965	KOVÁCS BÉLA: Claudio Cogonara emlékirata (Az egri vár feladásának körülményei 1596-ban). <i>Az egri vár híradója</i> , 6. (1965) 15–21.
KOZÁK 1966	KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–65) III. <i>Az Egri Múzeum Évkönyve</i> , 6. (1966) 97–152.
KOZÁK 1969	KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–68) VI. <i>Az Egri Múzeum Évkönyve</i> , VII. (1970) 179–208.
KOZÁK 1974	KOZÁK KÁROLY: Eger, Vár, Csatornázás és a külső déli várfal megerősítése, Régészeti megfigyelés dokumentációja. In: Eger, várásatás, Ásatási dokumentáció 1973. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár XVI.140/1974.
KOZÁK 1977	KOZÁK KÁROLY: Eger, várásatás, Ásatási dokumentáció. MNM RA VIII.104/1977.
KOZÁK 1987	KOZÁK KÁROLY: Leletmentés az egri várban I. (1985–86). <i>Az Egri Múzeum Évkönyve</i> , 23. (1987) 413–429.
NAGY 2004	NAGY GÉZA BALÁZS: 1580 előtti adatok az egri püspöki vár történetéhez. <i>Az Egri Múzeum Évkönyve</i> , 40. (2004) 163–185.

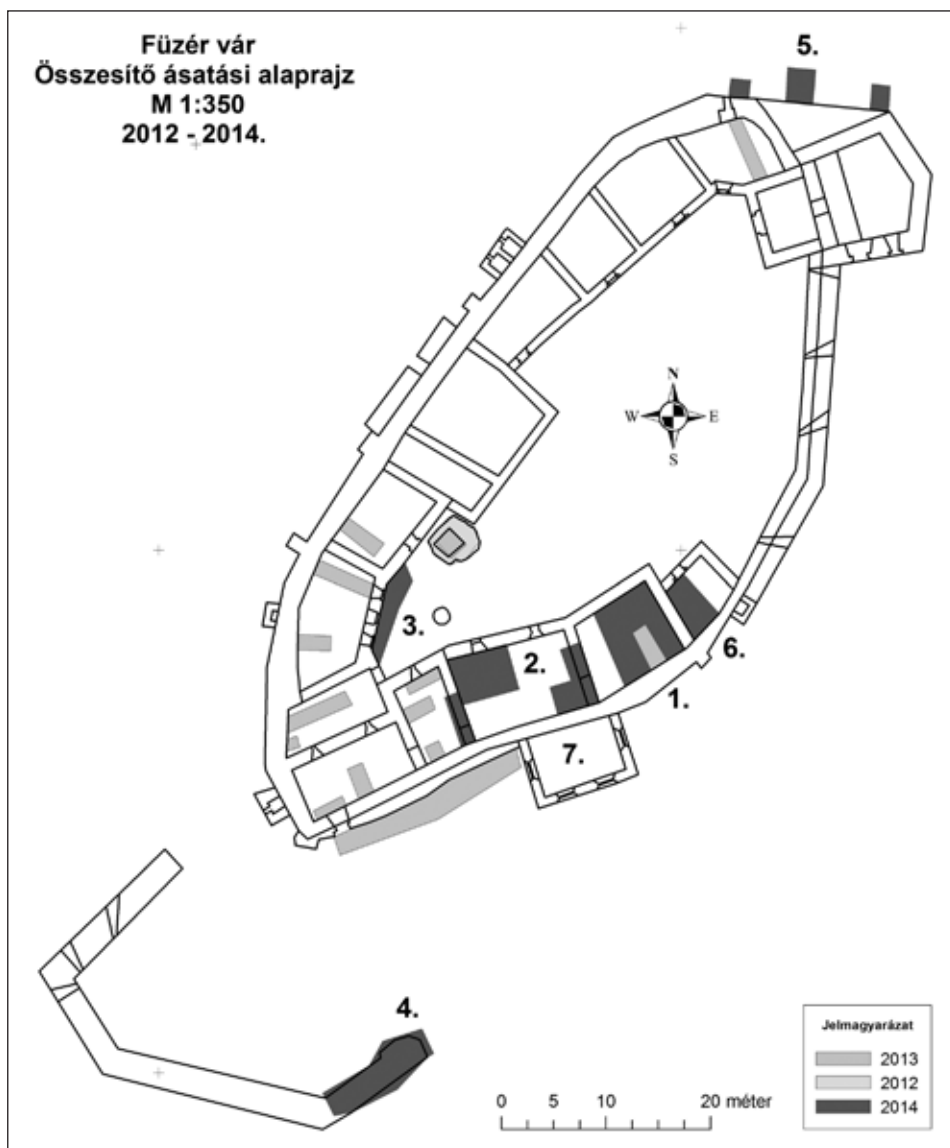
GÁL VIKTOR

JELENTÉS A FÜZÉRI VÁRBAN 2014-BEN VÉGZETT KUTATÁSOKRÓL

A miskolci Herman Ottó Múzeum Régészeti Tára 2014. augusztus közepétől november közepéig végezte tervásatását a füzéri Felsővár területén. A régészeti kutatómunka a vár 2014 nyarán megkezdett kiépítésével párhuzamosan zajlott. Az építészeti terveknek megfelelően azokon a területeken – elsősorban pinceterekben – végeztünk feltárást, amelyeket a kiépítés során drasztikusan átalakítanak vagy megsemmisítenek.

A kutatást az ún. Tárház alatti pince keleti falának lokalizálásával kezdtük. Ennek a falazatnak a föld alatt megbúvó alapozását, pontosabban annak felületét azonosítottuk. A munkát az ún. Ebédlopálotta alatti pince feltárásával, a kiviteli tervekben szereplő szintekig történő szintsüllyesztéssel folytattuk. A süllyesztés során a helyiség déli falának – azaz a déli várfalnak – belső oldalán előkerült az átlag 15–20 cm széles alapozási kiugrás. A tervezett kivitelezési szint elérése során szisztematikusan eltávolítottuk a középkori rétegeket, megtisztítottuk a helyiség kétharmadát elfoglaló, észak felé lépcsőzetesen emelkedő természetes sziklafelszínre alapozták. A helyiség keleti falát, melyben egy nagyméretű teherhárító ív is megmaradt, erre a sziklafelszínre alapozták. A helyiség még meglévő falait, valamint a teherhárító ívet részletesen dokumentáltuk. Az utóbbi – kivitelező által végzett – elbontását követően jól azonosíthatóvá vált a falazat utólagos bekötése a külső déli várfalba (1. kép 1).

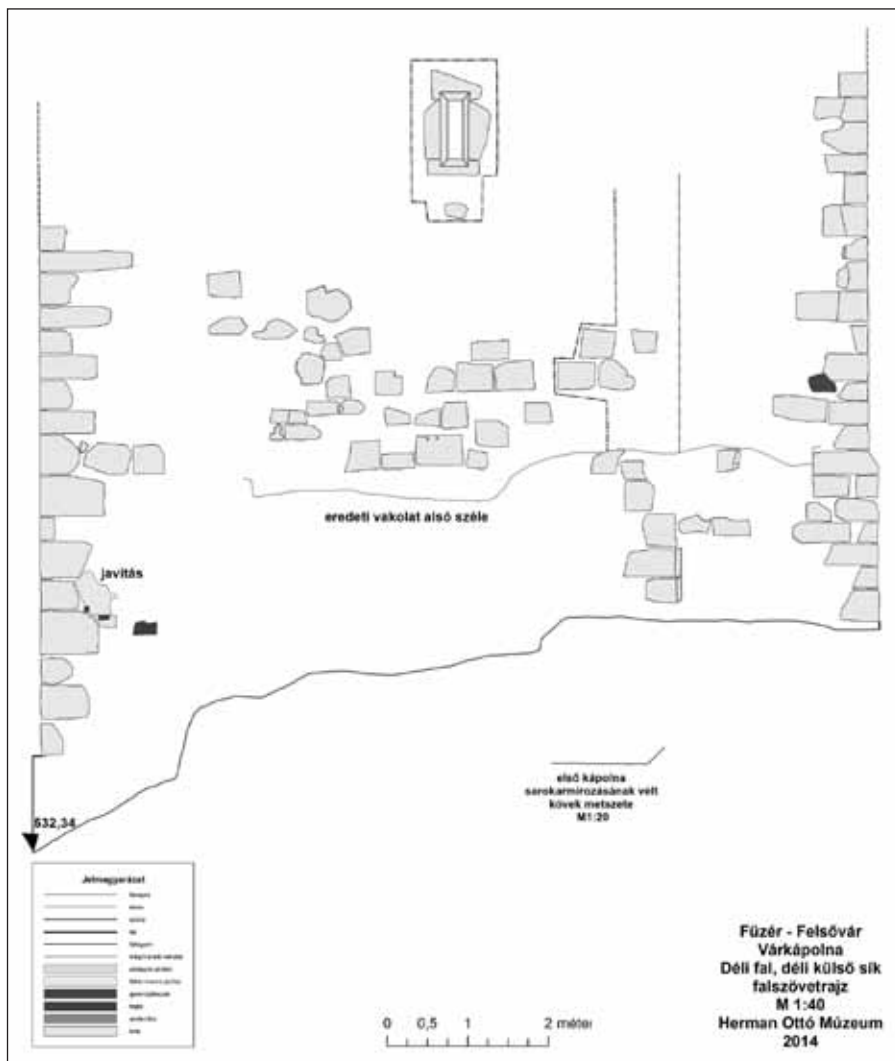
A várkápola előtti ún. Gerendás pince területének keleti harmadában vált szükségessé a régészeti célú szintsüllyesztés. A nagyköves, fekete humuszos, Árpád-kori feltöltési rétegben az épület keleti falának alapjait már nem találtuk meg. A várkápola falához futó keresztfal déli szakaszán alapozásra nem számíhattunk, mivel itt egy nagyméretű boltozott nyílás biztosította a közlekedést a pincehelyiségek között. Ebben a helyiségben is azonosítottuk a déli várfalszakaszon (azaz a várkápola északi falában) egy 25 cm

1. kép Füzér, felsővár. Összesítő kutatási alaprajz a 2014. évi feltárási helyszínekkel

széles alapozási kiugrás nyomait. Ennek az alapozásnak a kövei porózus kötőanyagban, lazán helyezkedtek el. Megtisztítottuk ennek a helyiségnek az északnyugati negyedét is, feltárva így az itt meglévő természetes szikla észak felé emelkedő tömbjét (1. kép 2).

Az alsó várudvarszakasz területén 2009–2011 között feltárt ciszterna kiépítéséhez kapcsolódóan végeztünk régészeti feltárást annak környezetében. A felső humuszréteg eltávolítását követően azonosítottuk a várudvar utolsó, 17. századi sárga agyagos járósíntjét. Ezt elbontva még lehetőségünk volt az ez alatt lévő feltöltési réteg vizsgálatára is. A beruházás által érintett mélységig végeztük a feltárást, mely átlagosan 40-50 cm

2. kép Füzer, a várkapólna déli homlokzata alsó részének kutatási felmérése

volt. Így a mélyebben húzódó, a korábbi korszakhoz tartozó rétegek teljes feltárására már nem volt módunk (1. kép 3).

A 16. században emelt nyugati ún. Alsó bástya területén a kivitelező által elvégzett elsődleges földmunkákat követően nyílt lehetőségünk a védmű keleti részén a várfalak külső és belső síkjának meghatározására. A várfalakat itt is a természetes, lépcsőzetes sziklafelszínre alapozták. Az 1,5 m hosszú keleti falsík kivételével ezen a részen felmenő falszakszok lényegében nem maradtak fent. A bástya keleti végében 4 méter vastag falak belső síkja a hegy emelkedő sziklafelületeihez simul (1. kép 4).

A felsővár külső fala mellett, a kaputoronytól északra jelöltünk ki három kutatóárkot az itt futó rétegsor vizsgálatára. A két nagyobb méretű 2014/1. árok (190×170 cm), 2014/2.

árok (270×320 cm), valamint az egy kisebb kutatóblokk 2014//3. árok (100×250 cm) területén közepes mennyiségű kései, 17. századi kerámiaanyagot találtunk. A sziklafelszínen egy, barna erdei talajt és közepes mennyiségű omladékból származó követ tartalmazó réteget tudtunk csak azonosítani (1. kép 5).

A 2014. évi feltárás utolsó szakaszában az ún. Rimay ház (korábban már kutatóárkokkal vizsgált) rétegeinek szisztematikus bontását végeztük el ásítás keretében a kivitelező által meghatározott mélységig. A helyiség nyugati felében két meszes-habarcos járószintet, egy ezek között lévő feltöltési szintet – innen egy 1480-as években vert Hunyadi Mátyás dénár is előkerült –, továbbá a tér északi falánál azonosított alapozási kiugráshoz kapcsolódó építési szintet, végül az ez alatt húzódó szintkiegyenlítő réteget távolítottunk el, mintegy 3 méteres mélységig (1. kép 6).

A feltárás közben a helyiség keleti falának belső síkja, melytől keletre egy eddig még nem kutatott terület húzódik, instabillá vált. A falsíkot dúcoltuk, majd érintett szakemberek bevonásával tartott konzultáció eredményeképp a terület keleti felének teljes feltárását – mivel szükségessé vált a falazatok visszabontása, a mögöttük lévő várudvari területek régészeti módszerekkel történő kutatása, lesüllyesztése is – a következő évre halasztottuk. A Rimay-ház keleti felében így ezévben csupán csak a felső két járószint feltárására maradt lehetőségünk.

Régészeti szakfelügyelet keretében elvégeztük a várkápolna külső homlokzatainak a falszövetben megfigyelhető falelválások, másodlagos helyzetben lévő faragott kövek rajzi felmérését, fotódokumentálását, majd ugyanerre lehetőségünk nyílt a kápolna alatti ún. Szalonás pince falszövevei esetében is. Megállapításaink szerint a várkápolna utólagosan épült a déli várfal addig többszörösen javított külső falsíkjához. Megfigyelhető volt, hogy a déli várfal nyugati szakaszának külső síkjában látható fehér tufaköves javítás befut a kápolna falcsatlakozása mögé. Ugyanezt tapasztaltuk a kápolna keleti falánál is. A falszövetben meghatározott, másodlagosan felhasznált faragott kőanyagban – többek között – megtalálható volt a feltételezhető első kápolna boltozati bordáinak, sőt boltozati csomópontjának több darabja is. Emellett kiemelendő, hogy a déli falban található, az első kápolna feltételezett délkeleti sarkát alkotó faragott kövek egy további példánya jelentős magasságban a déli falszövet nyugati felében került elő (1. kép 7).

Arra, a várkápolnával kapcsolatos alapvető kérdésre, hogy maguk a déli falban látható sarokkövek eredeti helyzetükben vannak-e, kutatásunk után sem adhatunk megnyugtató választ. Az azonban kiderült, hogy a három, egymás felett elhelyezkedő, nagyméretű kő közül csak az alsó kettőn figyelhető meg egy jellegzetes, 135 fokos éltörés. A legfelső, anyagában is elérő elemen ez már nem található meg. A faragott kövek alatt, a sziklafelszínen ugyanakkor két sorban andezitből rakott kiegyenlítő sorokat azonosítottunk, melyek törés nélkül haladnak tovább keleti irányba a sarokkövek keleti szélétől. A vizsgált kövek környezetében falelválás, kötőanyag- vagy kőanyag-váltás nem figyelhető meg.

A részletesen dokumentált munka végén nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a sarokkövek egy korábbi kápolna *in situ* megmaradt részét alkotják. Ugyanakkor az sem bizonyítható, hogy a mai kápolna építésekor – legalábbis a sarokkialakítás tekintetében – tervmódosítás történt volna, mivel a faragott „sarokkövek” alá lerakott szintkiegyenlítő sorok már a téglalap alaprajzú kápolna formájához igazodnak. A nyugati fal mélyebben fekvő lábazati kiugrása egy periódusban épült a falazat felmenő részeivel, azaz az első kápolna maradványai itt sem figyelhetőek meg. Véleményünk szerint a ma is álló várkápolna az alapjaitól újonnan épült, s építése során falai alsó részében falazóanyagként felhasználták egy előző épület egyes faragott köelmeit.

A várkápolnától nyugatra eső falszakasz kivitelező általi visszabontása során derült fény arra, hogy az eddig egységesnek gondolt várfalat belülről, ismeretlen időben megvastagították, azaz köpenyezték. Ebbe az 50 cm vastagságú belső falvastagításba vésték bele utólag az ún. Tárház alatti pince és az ún. Gerendás pince közti átjáró déli boltváltát is. A falvastagítás kora a belső területek korábbi szintsüllyesztése miatt már nem volt meghatározható. A kivitelezés előrehaladása miatt azt sem tudtuk megállapítani, hogy milyen hosszúságban érintette e köpenyezés a déli várfalat.

POLGÁR BALÁZS

RÉGÉSZETI KUTATÁS A KOMÁROMI CSILLAG ERŐDNÉL (2014)¹

Bevezetés

A komáromi erődrendszer Duna-parti hídfőerődjének, a Csillag erődnek 19-20. századi története jól kutatott. Kecskés László és Tolnai Gergely nagy alaposággal tárta fel a Csillagerőd építéstörténetét. Az erődítmény korai, napóleoni háborúk korabeli kiépítésével Csikány Tamás foglalkozott részletesebben bécsi levéltári adatokat felhasználva. Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy a Csillagerőd területén (vagy annak közvetlen térségében) állt már part menti erődítés a 16. században, a Szent Péter-palánkot Wilhelm Peter Zimmermann metszete négyszög alaprajzú, sarkainál bástyákkal ellátott, közepén toronnyal rendelkező erődítményként ábrázolta **(1. kép)**. (Szinán budai basa a „*komaromy rewben*” történő palánk építéséről 1584. április 4-én és május 4-én kelt, Ernő főherceghez írt két levelében is beszámolt.) Simpliciano Bizozeri „*Notizia particolare dello stato passato, e presente de' Regni d'Ungheria, Croatia, e Principato di Transilvania ...*” című, Bolognában, 1686-ban kiadott munkájában található egy, a Zimmermann-metszettel párhuzamba állítható képi ábrázolás. Domenico Mattioli Zimmermannhoz hasonlóan négy sarokbástyás erődként, közepén egy markáns kőépítménnyel jelenítette meg rézkarcán az építményt.² A Szent Péter-palánkot a 16. század végén felgyújtotta a török, később újjáépítették, mígnem állapota annyira leromlott, hogy egy újabb erődítmény építésére került sor a 17. század közepén.³ A Csillagerőd ma is látható struktúrája (négybástyás központi erőd, redutokkal megerősített védőöv) a 19. század több periódusban történő munkálataira megy vissza.⁴

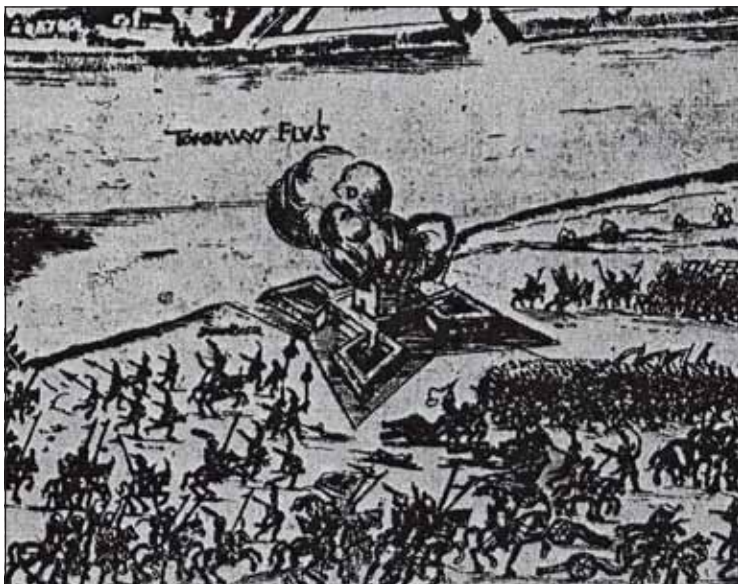
A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2013-tól végez non-destruktív terepkutatást a Csillagerődnél, a megkezdett munkálatok folytatásához újabb lökést és lehetőségeket a Komárom és Almásfüzitő közti gátépítési munkálatok teremtettek. A komáromi Klapka György Múzeummal együttműködve három lelőhelyen végeztünk terepmunkát a Csillagerőd előtti Duna-parton 2014-ben **(2. kép)**.

1 A kutatásokban részt vett: Számadó Emese (igazgató, Klapka György Múzeum), Delbó Gabriella (régész, Klapka György Múzeum), Legát István (volt komáromi határőr), Dr. Puskás Norbert (Argonauta Kutatócsoport) és Dr. Grynaeus András (Magyar Dendrokronológiai Labor).

2 OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 1215.

3 KECSKÉS 1978, 214., KECSKÉS 1984, 80-81., A budai basák magyar nyelvű levelezése, 1915. 332., 302. sz., ill. 338., 306. sz.

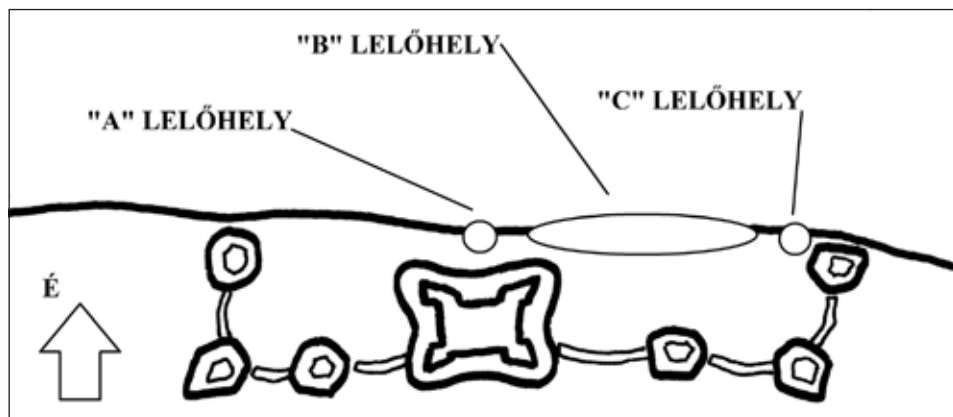
4 KECSKÉS 1978. 214-215., 217., 219., TOLNAI 2004. 129-130.

1. kép A Szent Péter-palánk Zimmermann metszetén (forrás: Kardos 1978. 218., 28. kép)

A Csillagerőd 19. századi hídfőjének kutatása⁵ („A” lelőhely)

Legát István még 2013-ban hívta fel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum figyelmét a Csillagerőd előtti Duna-parton, alacsony vízállás mellett, a vízszint fölé emelkedő bizonytalan korú és funkciójú objektumra. A cölöpbjektum kutatása 2013-ban kezdődött meg az MH I. Tűzszerész és Hadihajós Ezred tűzszerész bűvárai és az Argonauta Kutatócsoport segítségével. 2013 késő őszén és 2014 tavaszán három mintát vettünk az objektumból dendrokronológiai keltezés céljából, illetve a 2014. év folyamán sor került a

2. kép A 2013–2014. évi kutatási területek a komáromi Csillag erődnél (vázlat)

⁵ A hídfő kutatásához lásd: POLGÁR 2014. 140–143.

cölöpbjektum felmérésére is. A munkálatok során két, egymással szimmetrikus rendet mutató nyugat-kelet irányítású cölöpsort mértünk fel 50-100 cm-es dunai vízállás mellett (**3. kép**). Az Almásfüzitő és Komárom közti gátépítő munkálatok a hídfő maradványainak térségére is kiterjedtek, a lelőhely veszélyeztetettsége miatt az első cölöpsor elemeit a kutatók a beruházó közreműködésével kiemelték és a komáromi Klapka György Múzeum raktárában helyezték el (**4. kép**). A parthoz közelebb álló első cölöpsor hét, a tőle 750-760 cm-re északra levő második cölöpsor öt elemből állt. (Az első cölöpsor keleti kettő, négyszög alakú átmetszettel rendelkező eleme a faszerkezet erősítését, utólagos javítását szolgálhatta.) A dendrokronológiai vizsgálat alapján megállapítható, hogy a minták Kelet-Ausztria területéről származó lucfenyőből (*Picea abies*) eredeztethetőek, illetve a cölöpanyagként felhasznált fákat 1746 és 1763 után vágták ki. Az objektum keltezéséhez értékes további támpontot adott egy, az első cölöpsor mellett *in situ* talált, 1800-ban vert réz egykrajcáros. Az objektumot az eddigi levéltári kutatómunka és a faanyag 18. századi datálása alapján a Csillagerőd 1808-ban épített hídfője maradványaként interpretálhatjuk.⁶

3. kép A dunai hídfő cölöpmaradványai (2014)

A 19. századi helytörténeti hagyomány felveti az objektum lehetséges további használatának kérdéskörét. A Csillagvár és az Új-, illetve az Óvár között az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején több hídkészítési kísérletre került sor. A Csillagsáncot és a túlpartot összekötő hajóhidat 1849 januárjában a jeges ár lerombolta, ezt követően Mazur Pál százados vezetésével 1849. április 7-ére készült el a stratégiailag létfontosságú új híd, ám az ellenséges tüzérségi tűz azt április 12-én lerontotta.⁷ Az újabb híd a

6 CSIKÁNY 2012. 28., 44.

7 Az eseményről Szinnyi József a következőket írta 1887-ben kiadott könyvében: „A várkormány elérkezettnek látta az időt, hogy a felmentő hadsereg megérkezése előtt a Dunán keresztül hidat veressen. Oláh Gábor tanácsnok és Száky Zsigmond épületfa-kereskedő szorgalma, különösen pedig a helybeli ácsok és hajócsinálók bátorsága által sikerült kevés napok alatt április 7-én hajnalban a hidat berakni, féljégyőfialpakra, féljégy pedig hajókra, bár az ellenséges golyók és bombák szünet nélkül hullottak a munkások közé. [...] Hanem azért híd állandó nem volt, mert ágyú és mozsártelepeiből az ellenség mindaddig lötte, míg néhány hajót el nem süllyesztett; ezen hajókat a komáromi hajósnép szintén sűrű lödözések közt kifogta és a Vág folyamba átvontatta.” SZINNYEI 1887. 116–117. Lásd még: HAJAGOS 2013. 29.

4. kép A 2014-ben kiemelt cölöpelemek a parton

Görgey által vezetett felmentő erők Komáromba való bevonulását követően készült el. Görgey Artúr a következőket írta visszaemlékezésében a komáromi hidépítésről: „Volt ugyan hetekkel ezelőtt éppen ezen a helyen egy hajóhid, de ezt az ellenség jobb parti ütegei néhány nap alatt elsüllyesztették. Hogy ez ne történjék meg még egyszer, most nem üreges, hanem tömör úszó alapokon épülő hiddal vagyis, tutajhiddal próbáltunk szerencsét.”⁸ Görgeyhez hasonlóan részletes hiraóssal találkozhatunk Puky Miklós komáromi kormánybiztos emlékirataiban⁹ és a Vasárnapi Újság 1899. április 30-i számának egy publicisztikai írásművében.¹⁰ A források egyértelműen tutajhídként említik az ősönzi csata előtt épített hidat, a pontos helyét azonban nem adják meg. Szinnyei József Komárom 1848/49-ben

című könyvében értékes vázlatrajzot közölt a komáromi állandó és ideiglenes erődítések-ről.¹¹ Szinnyei térképvázlata – sajnálatos módon különösebb magyarázat nélkül – jelöli

8 GÖRGEY 1988. 36.

9 „A katonai parancsnokság felszólított, hogy a vár- és a csillagsánc között, a Dunán hidat építtessenek. Vállalkozókkal érintkezésbe hoztam a katonai kormányt, mely a vállalkozóktól, ezeknek ellenvetései dacára, hajókkal kívánta azt építeni. Folytonos lövöldözés alatt a hid elkészült; alig azután reggeli 11 óra tájban golyó ért egy hajót, az lesüllyedt, s az egész hidat magával rántotta: nagy része elúszott. A mérnöki kar most átlátván elkövetett hibáját, tölem azt kérték, hogy szálakra csináltassak új hidat, mint azt vállalkozók akarták. Ezen második hid április 25-én délben készült el, s ezért a sarlói csata után április 23-án megérkezett felmentő seregeknek pár napig vesztegelni kellett.” HERMANN 2000. 425.

10 „Ami a hidat illeti, Komáromban még arra való hajók sem voltak elegendő számmal, de voltak nagy mennyiséggel fenyőszálfák, a minőket tutajokba vagy talpakba kötve felföldi atyafiak a Vágon leusztatnak épületfának. Görgei a szükség által rávezetve, elhatározá egy tutajhid összeállítását. Hogy az Öreg-Dunán, kivált tavaszi áradáskor és ellenséges ágyútűzben egy egész nagy seregnek tutajhídon lehessen átkelni: Komárom vár őrsége közül senki sem akarta hinni. [...] És a talphid sikerült. Elsőrendű folyamom, ellenség ágyútűzében, polgári ácsok által elkészítve, ... Elkészült pedig nem előbb, mint április 25-én este. Április 25-én még éjjel előtt Görgei elrendeli a hid kipróbálását. Éjjelre ki volt próbálva és majdnem térnyi magasságig szalmával meghordva az átvonulás zörejének halkítása végett.” KOMÁROM FÖLMENTÉSE, 1899. 294.

11 Szinnyei a komáromi „várcsokot”, a parti ágyútelepeket, a bomba-telepeket, a magaslaton fekvő ékműveket, a futóárkok mellett felállított ütegeket, a „Csillagsáncot” (6 várcsacsal), a vág-dunai hídfőt („Hegyszögű várcs”) és az Ó-, illetve az Újvárat jelenítette meg vázlatrajzán. SZINNYEI 1887. „Komárom hadi térképe 1849-ben”.

a Csillagerőd egyik hidjának helyét (5. kép).¹²

Egyelőre vita tárgyát képezi, hogy a Görgey által emeltetett tutajhid pontosan hol kötötte össze a Csillagvárat a túlparttal, illetve kérdéses, hogy a tutajhidnak milyen, a pontosabb lokalizációt segítő terepi emlékei őrződtek meg a Dunában, illetve a folyóparton. Hipotetikusán számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a kora 19. századi híd maradványait valamilyen módon felhasználták az ideiglenes tutajhid készítésekor, ám kérdéses, hogy milyen állapotban voltak a napóleoni háború korabeli fakonstrukció maradványai a szabadságharc idején. A feltett kérdések biztosabb megválaszolását a Csillagerőd előtti Duna-meder szisztematikus szonaras felmérése és a hídfőből származó újabb faminták dendrokronológiai vizsgálata segíthetné.

5. kép A Csillagerőd egyik hidépítménye egy 1849. évi térképvázlaton (forrás: Szimneyi 1887)

Régészeti terepbejárás a Csillagerőd előtti Duna-parton („B” lelőhely)

2014. szeptember 23-án és október 3-án régészeti terepbejárást végeztünk a Csillagerőd előterében a Duna-parton. A terepbejárás során csupán egyetlen egy római kori lelet, egy (Drag. 37-es formájú) *terra sigillata* tál aljtöredéke került elő, amelyen rossz megtartású, nem feloldható névbélyeg látható.¹³ Nagyobb számban jelentkezett középkori kerámia, az Árpád-korra keltezhető darabok közül különösen két bogrács peremtöredéke emelhető ki. A nagyobb töredék peremén a két felfüggesztő lyuk is épen megmaradt.¹⁴ A késő középkori, gyorskorongon készült kerámia esetében több, tagolt profilú fazékkerem

12 A vázlaton több hidépítmény is látható, köztük a Hadi-sziget (ma: Erzsébet-sziget), a Csillagerőd és az Apály-sziget hidjai. Szimneyi nem látta el magyarázattal a hidépítményeket, nem zárható ki, hogy a térképvázlaton a Csillag erődnél az 1849 januárjában elpusztult híd helye került jelölésre. A szabadságharc alatti komáromi hidépítésekhez lásd: HAJAGOS 2013. 28–29.

13 A töredék mérete: 10×5,4 cm, a talpgyűrű magassága: 1,3 cm, a talpgyűrű eredeti átmérője: 16 cm, a tál fenekének vastagsága: 1-1,3 cm. Őrzési hely: Klapka György Múzeum, ltsz. nélkül.

14 A nagyobb töredéknél (7,5×7,3 cm) az oldal vastagsága: 0,6-0,8 cm, a perem vastagsága: 2,4 cm, a perem feltételezett eredeti átmérője: 20 cm. A kisebb töredéknél (6×4,5 cm) az oldal vastagsága: 0,9 cm, a perem vastagsága 3,2 cm, a perem feltételezett eredeti átmérője: 20 cm. Őrzési helyük: Klapka György Múzeum, ltsz. nélkül.

6. kép 1753M 3 fontos bronz táborigoly lövedéke (szórvány)

említhető még meg. A gátépítő munkálatokkal párhuzamosan jelentős számban kerültek felszínre új, illetve modern kori tárgyi emlékek (gombok, mázas fazekak és palackok darabjai, illetve kávéházi pipafej-töredékek¹⁵). Több újkori szórvány fegyverlelet is napvilágot látott, ezek közül négy öntési csúcs nélküli, ép puskagolyó és egy 1753M 3 fontos bronz táborigoly lövedéke¹⁶ (6. kép) emelhető ki. Az előre kijelölt kutatási területtől nyugatabbra a parton Legát István több középkori fémleletet talált 2014 őszén. Ezek közül egy vas (rombusz formájú metszetet mutató) nyílhegy,¹⁷ egy bronz buzogányfej töredéke¹⁸ és egy késő középkori sarkantyú töredéke¹⁹ érdemel nagyobb figyelmet.

Újkori partvédelmi szabályozás emléke a Csillagerőd északkeleti redutjánál („C” lelőhely)

Legát István 2014-ben hívta fel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum figyelmét a Csillagerőd északkeleti redutjának északnyugati sarkánál lokalizálható, alacsony vízállás mellett a víz szintje fölé magasodó cölöpbjektumra (7-8. kép). A megfelelő engedélyeztetést követően 2014. november 8-án és 19-én, 150-225 cm-es dunai vízállás mellett került sor a cölöpbjektum felmérésére és dendrokronológiai keltezés céljából 8 minta vételezésére. A mintavételt és a faévyűrűk vizsgálatán alapuló datálást Dr. Grynaeus András végezte el. A terepi munkálatok révén 26 darab, 18-30 cm átmérőjű, lenagyolt cölöplemet mértünk fel (9. kép). (A felmért facölöpök közül a 23. számú darab esetében tapasztaltunk csak durva lenagyolást, ebben az esetben a fővezérágak csomkjait jól látha-

15 Az újkori pipák hazai tipológiájához lásd: Kósa László: Pipázás. In: Magyar néprajzi lexikon. IV. Szerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1989. 248–250.

16 Átmérője: 7,5 cm, tömege: 1756 g. Őrzési hely: Klapka György Múzeum, ltsz. nélkül. CSIKÁNY 2000. 20.

17 Tömege: 16 g, hosszúsága: 6,1 cm, szélessége: 1,1 cm, a köpű átmérője: 0,9 cm. Őrzési hely: Klapka György Múzeum, ltsz. nélkül.

18 Tömege: 78 g, szélessége: 4 cm, magassága: 3 cm. Őrzési hely: Klapka György Múzeum, ltsz. nélkül. Kovács 1971. 170., 172.

19 Tömege: 38 g, a sarkantyú töredékes nyaki része 8 cm hosszú, a töredékes szárak szélessége: 1 cm. Őrzési hely: Klapka György Múzeum, ltsz. nélkül. KALMÁR 1971. 362.

7. kép A Csillagerőd északkeleti redutjánál talált parti cölöpobjektum („C” lelőhely) nyugat felől (2014)

8. kép A víz fölé magasodó cölöpsor részlete (2014)

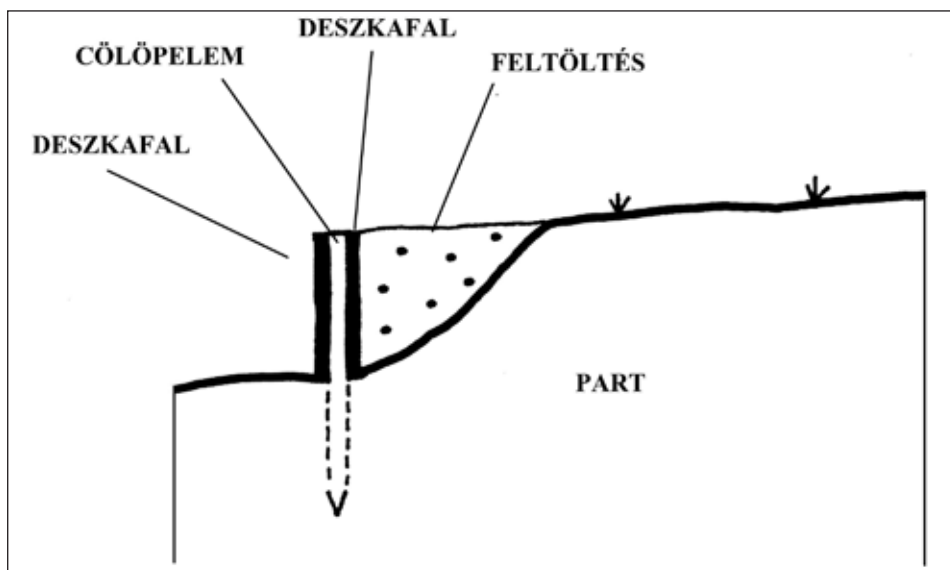

9. kép A „C” lelőhely felmért cölöpszerkezete

tóan meghagyták.) Megállapítható volt, hogy a cölöpöket meghatározott közökben, egymástól 10-120 cm-es távolságban verték le. A cölöpsort eredetileg több elem alkothatta: feltételezhető, hogy az 5. és 6. elem közötti 148 cm-es, illetve a 17. és 18. cölöpelem közötti 4 méteres szakaszon helyezkedtek még el további (napjainkra kimosódott vagy hor-dalék fölé magasodó résszel már nem rendelkező) darabok.

Cölöpelem	1. sz.	2. sz.	3. sz.	4. sz.	5. sz.	6. sz.
Átmérő	22 cm	26 cm	18 cm	20 cm	19 cm	23 cm
Cölöpelem	7. sz.	8. sz.	9. sz.	10. sz.	11. sz.	12. sz.
Átmérő	20 cm	28 cm	26 cm	30 cm	27 cm	23 cm
Cölöpelem	13. sz.	14. sz.	15. sz.	16. sz.	17. sz.	18. sz.
Átmérő	25 cm	20 cm	20 cm	25 cm	27 cm	20 cm
Cölöpelem	19. sz.	20. sz.	21. sz.	22. sz.	23. sz.	24. sz.
Átmérő	25 cm	20 cm	25 cm	24 cm	28 cm	26 cm
Cölöpelem	25. sz.					
Átmérő	22 cm					

A fafajta-meghatározás alapján a vizsgált faminták vörösfenyőként (*Larix decidua* Mill.) voltak azonosíthatóak. Sajnálatos módon egy mintánál sem volt megfigyelhető az utolsó, záró évgűrű (a minták 43-74 évgűrűvel rendelkeztek), így a legoptimálisabb esetben is csak a legkorábbi kivágási időpontok voltak megadhatóak. A faévgűrűk vizsgálata bebizonyította, hogy a cölöpelemeknek használt faanyag egyszerre több, egymástól távolabb levő élőhelyről származik, illetve több esetben is felmerül a másodlagos, harmadlagos felhasználás lehetősége. Ausztriai kronológiák alapján három mintánál az 1717/1718. év után, három további minta esetében az 1817/1818. esztendő utánra volt tehető a legkorábbi kivágási dátum. A dendrokronológiai keltezés eredményeit kritikával

10. kép Partvédelmi szabályozás rekonstrukciója a vág–dunai hídfő és az újvár közötti Vág folyó partjának feltöltését mutató tervrajz alapján (1880, HM HIM, Térképtár)

kell kezelnünk, mert fenyőfához még nem rendelkezik a hazai kutatás teljes adatsorral és kérdéses, hogy a minták valóban a mai Ausztria területéről származnak-e.²⁰ Ha elfogadjuk a dendrokronológiai vizsgálat eredményeit, akkor a kutatott objektum faanyaga meglehetősen széles kronológiai keretekkel rendelkezik: az építőmunkálatok során másodlagosan, illetve harmadlagosan hasznosíthatnak újra építőanyagot. (Az objektum felmérését követően mindenestre elvetettük a kettő építési periódus lehetőségét.) A rendelkezésre álló jelenlegi adatok alapján nem dönthető el teljes biztonsággal, hogy a kutatott objektum a 19. század első felére vagy a 19. század második felére keltezhető.²¹ A cölöpjelenség feltételezhetően a Csillagerőd munkálataihoz kötődő 19. századi Duna-parti partszabályozás (feltöltés) emlékeként interpretálható.²² A Csillag erődre nem, de a Monostori erődre és a vág–dunai hídfő, illetve az Újvár közötti Vág folyó partjára vonatkozóan maradtak fenn 1880-ból partvédelemre, illetve szabályozásra vonatkozó tervek.²³ (A rendelkezésre álló vázlatrajzokon látható faszervezeti struktúrák egyértelmű párhuzamot mutatnak a felmért cölöpjelenséggel.) A HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtárában őrzött színes tervrajzok segítségével hipotetikusán rekonstruálhatjuk a Csillagerőd északkeleti redutjánál talált cölöpszervezetet (10. kép). Az elméleti szerkezeti rekonstrukciót azonban csak szondázó jellegű ásatással lehet a későbbiekben igazolni. (Az objektum veszélyeztetettsége jelenleg nem áll fenn.)

20 GRYNAEUS 2014.

21 KECSKÉS 1978. 214–215.

22 A partszabályozást a Duna alámosó tevékenységének ellensúlyozása tehetné szükségessé. Vö.: TOLNAI 2004. 129.

23 *Rapports Plan Profile über den Uferschutzbau unterhalb des Fort Sandberg. M. 1:100 1880. K. K. Genie Direction in Komorn. Kézirajz. Szín. 66×50 cm. 38. keresztmetszet. T. HM HIM Térképtár, G I h 185/193, 55085.; Rapports Plan über die Neuher festung des uterbeschleges bei der Redoute I. des Waag-Brückenkopfes. M. 1:200 1880. K. K. Genie Direction in Komorn. Kézirajz, Szín. 66×48 cm, alaprajz, keresztmetszetek. T. HM HIM Térképtár, G I h 185/185, 55077.*

Összegzés

A Komárom és Almásfüzitő között, 2014-ben megindult gátépítő munkálatok során lehetőség volt több, a komáromi erődrendszerhez kapcsolódó, írásos és térképészeti forrásokból már ismert 19. századi objektum terepkutatására. A munkálatok a komáromi Klapka György Múzeum, az Argonauta Kutatócsoport, a Magyar Dendrokronológiai Labor és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum együttműködése révén valósulhattak meg. A régészeti terepkutatások eredményei jól szemléltetik a komáromi erődrendszer építéstörténeti sokszínűségét és az „újkori régészet” létjogosultságát.

IRODALOM

- A budai basák magyar nyelvű levelezése, 1915 A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. Budapest, 1915.
- CSIKÁNY 2000 CSIKÁNY TAMÁS: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000.
- CSIKÁNY 2012 CSIKÁNY TAMÁS: Komárom, a szűz vár. 1809. Budapest, 2012.
- GÖRGEY 1988 GÖRGEY ARTÚR: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Második kötet. Görgey István fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Budapest, 1988.
- GRYNAEUS 2014 GRYNAEUS ANDRÁS: Vizsgálati eredmény a Komárom-Duna-part lelőhelyen 2014-ben talált cölöpbjektum mintáinak elemzéséről. Jelentés, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Irattár, 77-2/2015.
- HAJAGOS 2013 HAJAGOS JÓZSEF: Török Ignác tevékenysége Komárom védelmének megszervezésében. *Aetas*, 28. (2013/2) 21–32.
- HERMANN 2000 HERMANN RÓBERT (sajtó alá rendezte): Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. Budapest, 2000.
- KALMÁR 1971 KALMÁR JÁNOS: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- KECSKÉS 1978 KECSKÉS LÁSZLÓ: Komárom erődrendszere. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építéstörténeti Szemle*, 22. (1978) 193–222.
- KECSKÉS 1984 KECSKÉS LÁSZLÓ: Komárom az erődök városa. Budapest, 1984.
- Komárom fölmentése, 1899 Komárom fölmentése. 1849. április 26. (Régi honvéd.) *Vasárnapi Újság*, 46. évfolyam, 18. szám, 1899. (április 30.) 292–295.
- KOVÁCS 1971 KOVÁCS LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica*, 22. (1971) 165–181.
- POLGÁR 2014 POLGÁR BALÁZS: Beszámoló a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2013–2014. évi dunai víz alatti régészeti kutatásairól. *A Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 19. (2014) 139–144.

SZINNYEI 1887	SZINNYEI JÓZSEF: Komárom 1848–49-ben (napló-jegyzetek). Budapest, 1887.
TOLNAI 2000	TOLNAI GERGELY: Komárom, Magyarország legnagyobb erődrendszere. <i>A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei</i> , 6. (2000) 389–452.
TOLNAI 2004	TOLNAI GERGELY: A komáromi erődrendszer műemléki szemmel. <i>Műemlékvédelmi Szemle</i> , 14. (2004) 113–148.

GÁL VIKTOR

JELENTÉS SZÁDVÁR 2014. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

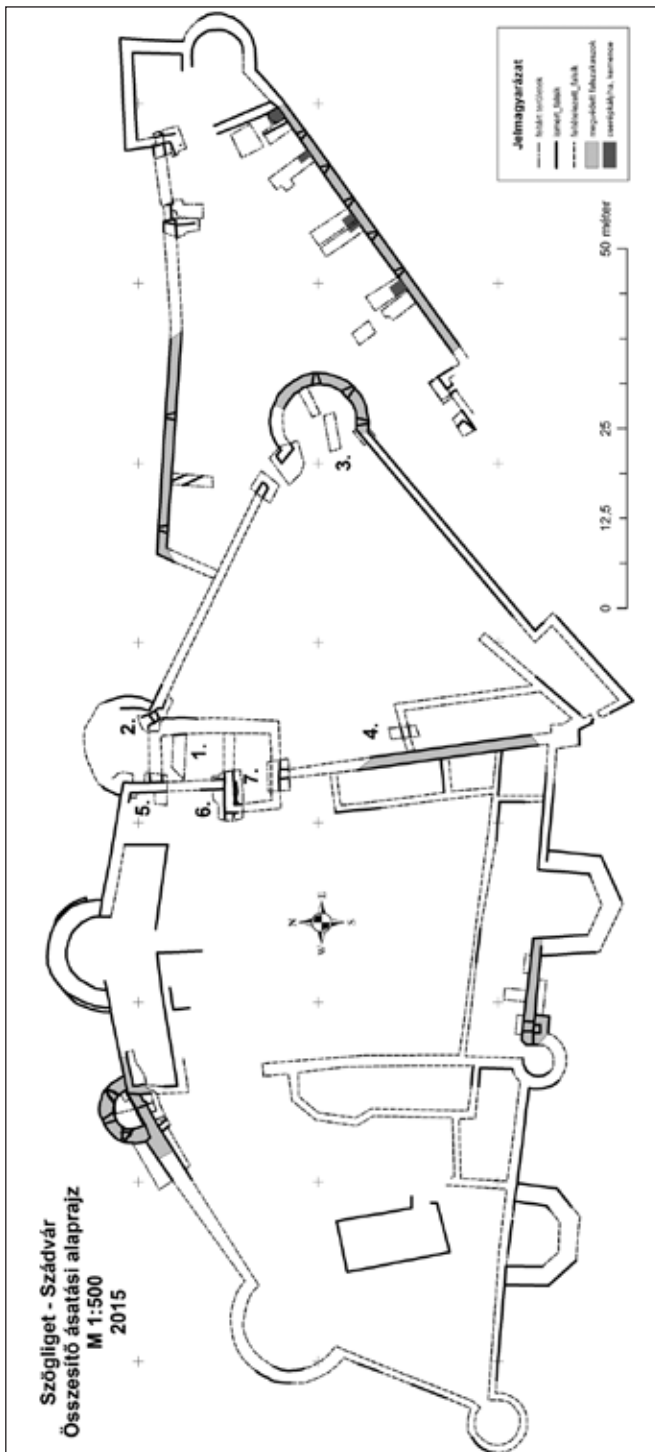
2014 augusztusának első hetében immár ötödik alkalommal nyílt lehetőségünk Szádvár régészeti feltárásának folytatására. A továbbra is a Szádvárért Baráti Kör által szervezett és a Herman Ottó Múzeum munkatársai által irányított ásatás során a középső vár, valamint a belső várba vezető kapuépítmény területén folytattunk kutatást. A feltárás célja a továbbiakban konzerválni-helyreállítani tervezett falcsonkok környezetének feltárása, valamint az építési periódusok és a járószintek tisztázása volt.

A középső vár északi részén emelkedő félköríves Lakatos bástyát az 1573. évi Angelini-féle alaprajz a középső vár területe felé nyitott formában ábrázolja, s a bástyától délnyugatra egy téglalap alaprajzú épület emelkedik. A kutatás során azonosítottuk ez utóbbi északkeleti sarkát, valamint északi falának nyugati végét. Kiderült, hogy ez az épület utólagosan épült hozzá a középső és a belső várat elválasztó egykori várfalhoz. A belsejében kijelölt kutatóárokából kitermelt igen nagy mennyiségű, mintegy másfél méter vastag köves omladék ellenére sem értük el annak járószintjét, így a feltárást ezen a területen, a balesetveszélyes metszetsfalak miatt, felfüggesztettük (1. kép 1).

A Lakatos bástya és a középső várudvar találkozási pontján kijelölt szelvényben megfigyelhettük, hogy a bástyát – feltételezhetően a 17. század folyamán – egy 100 cm széles és 135 cm hosszú falazattal lezárták. E fal bástyabelső felőli síkjában két függőleges és két vízszintes gerenda fészket tisztítottuk ki. Kiderült, hogy a 20x20 cm átmérőjű elemekből összeállított fakeretet lényegében körbefalazták. Az időközben elpusztult gerendákba ütött nagyméretű szegek hegyes végeit a kőfalba építve figyeltük meg. Ennek a szerkezetnek a funkciója (ajtókeret?) pontosan még nem tisztázott. A feltárt fal északi oldalán az eredeti szinthez képest majd 2 méteres mélységben tártuk fel a Lakatos bástya habarcsos padlóját (1. kép 2).

A középső vár további két pontján folytattunk feltárást. A Lisztes bástya előterében a 2013-ban megnyitott kutatóárok vonalában, attól nyugatra kerestük a bástya esetleges lezárásának nyomait, valamint habarcsos járószintjének kiterjedését. Sajnos a legutolsó masszív habarcsos járószint felülete eddig a pontig már nem terjedt ki, de nem leltük nyomát a félköríves rondella lezárásának sem. Azaz a Lisztes bástya igen nagy valószínűséggel a középső vár területe felé nyitott lehetett, Ledentu 1639-es tusráján is látható tetőzetét így önálló oszlopok tarthatták. Ezt a hipotézist azonban csak a bástya belsejének teljes feltárásával igazolhatjuk vagy cáfolhatjuk meg (1. kép 3).

Az ún. Porkoláb fal keleti előterében megkíséreltük magának a Porkoláb háznak az elsődleges lokalizálását. A feltételezett épület északi részén, egy kelet-nyugati irányú

1. kép Szádvár. Összesítő kutatási alaprajz a 2014. évi feltárási helyszínekkel

törmelékdomb tetején kijelölt kutatóárokban – előzetes elképzeléseinktől kb. egy méterrel délebbre – tártuk fel az épület északi falának egy kis részletét. Sajnos a belső járósíntjét a vastag omladékréteg miatt a rendelkezésünkre álló idő alatt nem tudtuk elérni, de az északi fal feltételezett külső oldalán megtaláltuk az alapját képező természetes sziklafelszint és a mellette húzódó Árpád-kori és őskori leletanyagot tartalmazó legalsó réteget is. Azonban kifejezett járósínteket ezen az oldalon sem találtunk (1. kép 4).

A belső vár területén a kaputoronytól északra emelkedő falcsonktól nyugatra nyitott kutatóárokban az utolsó járósíntet egy téglapadló formájában azonosítottuk. Ezen a területen azután észak felé haladva megtisztítottuk a belsővár falának északkeleti sarkát, tehát a külső várfal tetejét és a

2. kép Szádvár. A kaputorony északi fala dél felől

Lakatos bástya nyugati indítását is. Megállapítottuk, hogy a belső vár északi és keleti fala egy periódusban épült, ennek a falazatnak a része a kaputoronytól északra húzódó falvonulat. A Lakatos bástya nyugati falvége viszont ehhez a falsarokhoz utólagosan épült hozzá (1. kép 5). Mindezen, feltehetően korai falazatoknak része a Csonka bástyától keletre emelkedő magas falcsonk, s ennek a falvonulatnak az északnyugati sarkát sikerült azonosítani a Csonka bástya feltárásakor, melynek építőhabarcsából 13–14. századi kerámia került elő.

A legfontosabb feladat, a kaputorony feltárása több fontos kérdést vetett fel. Magasan álló északi, azaz nyugat-keleti irányú falcsonkjá északi előterében járósíntet az eredeti felszíntől mért több mint másfél méteres mélységben sem észleltük, holott az itt elért bontási szint megegyezett az északabbra megtalált, említett téglapadló szintjével. A kutatás során a falcsonkról az azt övező területek feltárásával megállapíthattuk, hogy az utólag épült hozzá a belső vár északkeleti, említett sarkától induló, egykor a belső várat lezáró várfalhoz. Hozzávetőlegesen megállapítható volt a jelenleg igen roncsolt állapotban ránk maradt fal eredeti magassága is, mivel azt a kaputorony magasabb falazata megőrizte számunkra. Az utolsó felszín alatt mintegy fél méteres mélységben azonosítottuk az egykori toronyépület külső északnyugati sarkát is, melyet nagyméretű (40×40×75 cm) kváderkövekkel armíroztak. Ennek egyik eleme in situ maradt meg. Ettől a saroktól nyugatra egy ehhez később hozzáépített falazat indul, mely a kaputoronytól északra húzódó

3. kép Szádvár. A kaputorony északi fala észak felől

épülethez tartozhatott – ennek téglapadlóját említettük az előzőekben (1. kép 6).

A falcsonk déli síkjának kutatása során megtaláltuk a torony nyugati falát, s ennek keleti, azaz belső vakolt síkját is azonosítani tudtuk. A mélyítés eredményeként kibontakozott a nyugat-keleti irányú fal déli oldalán egy dongaboltozat indítása, valamint a boltozatot erősítő északnyugati szögletes pillér is előkerült. Miután megtisztítottuk a kaputorony utóbb tárgyalta magasabb északi falával párhuzamosan futó, lepusztult déli falazat tetejét is, nagyrészt lehetővé vált az épület elsődleges értelmezése is. Eszerint itt egy alsó szintjén dongaboltozattal lezárt kapuátjáró lehetett, melynek még csak felső részét találtuk meg – a nyugati fal belső, vakolt szakasza alatt helyezkedhetett el maga a kökeretes kapu. Nagyon valószínű, hogy a ma a középső

vár területén heverő, s egyértelműen egy felvonóhidás kapuhoz tartozó keretkövek ehhez az építményhez tartoztak.

Feltételezhető az is, hogy ez a kapuépítmény nem zárult le kelet felé az említett korai keleti várfal síkjának vonalában, ugyanis a már többször említett nyugat-keleti irányú falban egyértelmű elválást nem találtunk. Hipotézisként így megfogalmazhatjuk, hogy a középső és a külső várat egykor elválasztó falazathoz, ami egykor külső várfaként is funkcionált, talán az eredeti egyszerű várkapu helyére, eddig még ismeretlen időben, egy, a keleti falsíkból kiugró, téglalap alaprajzú, nagyméretű, többszintes kapuépítményt emeltek. Figyelemre méltó, hogy a tornyot körülvevő omladékrétegből igen nagy mennyiségben került elő 13–15. századi kerámia, míg a kései, 16–17. századi anyag lényegében hiányzott (1. kép 7).

A 2014. évi ásatás, habár kiemelkedő tárgyi leletet nem produkált, szerencsés módon számos területen pontosította Szádvár alaprajzát és építési periodizálásához is fontos adatokat szolgáltatott.

VÁRAK NÓGRÁDBAN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 21. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK TANULMÁNYÚTJÁHOZ

MORDOVIN MAXIM

SZÉCSÉNY ERŐSSÉGEI

Strázsapart

A Nógrád megyei Szécsényre vonatkozó első ismert forrásunk 1229-ből származik. Béla ifjabb király ekkor Szák nembeli Botos fia Pósa ispánnak adományozta a település azon részét, amelyet elvett a Gertrúd királyné elleni merénylethez csatlakozó Kacsics nembeli Simon bántól és Mihálytól. Később az ugyancsak Kacsics nembeli Farkas környékbeli birtokait céltudatosan és következetesen egy nagyobb uradalommá szervezte. Ennek egyik utolsó lépése volt 1274-ben az a megállapodás a Szák nembeli Pósa fia Pósa ispánnal, amellyel Farkas megszerezte Szécsény és tartozékainak maradék – valószínűleg éppen II. András által elvett – részét. Nagy eséllyel feltételezhetjük, hogy ezt követően épült fel Szécsény első erődítése a mai belvárostól 400 m-re északnyugatra található ún. Strázsaparton. Bár a várral már Patay Pál és Gádor Judit is foglalkozott, az első feltárásokat itt az 1980-as években Juan Cabello végezte.

Az erősség egy hosszúkás domb északi részén helyezkedik el, 175 m tszf. magasságban. Külső erődítését egy jelenlegi formájában 9-10 m széles és 2,5 m mély árok alkotja, amely a déli oldalon 60-70 m hosszan figyelhető meg. Külső peremén fut a 19. századi zsidó temető kerítése. Az északnyugati oldalon – a várdomb legmeredekebb szakaszán – valószínűleg eredetileg sem volt szükség az árokra. Ezen a részen a 2005. évi útjavítás során a várdomb oldalát elhordták, s így az ide kifutó árokszakaszok metszetben megfigyelhetővé váltak.

Az árok egy nagyjából 50×50 m-es területet határolt le, a plató 7-12 m-rel emelkedett az előbbi fölé. Megközelítése nagy valószínűség szerint a magaspart folytatásának irányából, dél felől volt lehetséges, bár régészetileg ezt még nem sikerült igazolni.

Az ásás során négy kutatóárkot és egy szelvényt nyitottak. Ennek eredményeképpen csak részben sikerült meghatározni a beépített terület nagyságát, így a vár pontos szerkezete még nem tisztázott. Jelenleg úgy tűnik, hogy itt egy 20×20 m kiterjedésű, hat vagy nyolcszögű épület állt. Az 1,9-2 m vastagságú falait habarcsba rakott törtkőből építették, s még a középkor folyamán nagyobb részét ki is bányászták. A fal keleti oldalához belülről egy kb. 4 m széles lakoszárny kapcsolódott. Érdekes megfigyelés, hogy a vár északi falát még közvetlenül az agyagos altalajba alapozták, a többit pedig már az árok kiásásakor felhalmozódott feltöltésbe. Az alapozás megerősítéséhez a várfal nyomvonalaiban, annak szélein cölöppárokat vertek le, sőt, néhány szakaszon ezeket vízszintes gerendákkal össze is kötötték. Ezekre vékony habarcsaljzatot terítettek el, s ezután kezdték

1. kép Szécsény alaprajza Gerhardt Graaß rávetített felmérésével (Guba–Galcsik 2013 alapján)
 1. Strázsapart; 2. Forgách-kastély; 3. Ferences kolostor; 4. középkori plébániatemplom; 5. Déli kaputorony; 6. Északkeleti kapu és ágyútorony; 7. A nyugati kapu helye; 8. 2011-ben visszaépített délkeleti ágyútorony

a fal építését. 50-60 cm-es magasság elérése után újabb agyagos rétegekkel töltötték fel a területet, s az így kialakított felszínről folytatták az építkezést. A mesterségesen kialakított feltöltés teteje lett a középkori járósínt.

A feltárás során viszonylag egyszerű, mindennapi használatra utaló leletek kerültek elő, elsősorban fehér anyagú kerámia, egyszerű peremkiképzésekkel, s túlnyomóan bekarcolt csigavonalas díszítéssel.

A strázsaparti erősség jelentőségét Szécsény városának alapításával vesztette el, s valószínű, hogy a 14. század első felében már hozzá is láttak elbontásához.

IRODALOM

CABELLO, JUAN: Fouilles archéologique d'un château feudal en Hongrie. *Château Gaillard*, 16. (1994) 81–84.

CABELLO, JUAN: Szécsény-Strázsapart. *Castrum*, 1. (2005) 118–119.

Vár/Forgách-kastély

A szécsényi vár jelentős maradványai napjainkig a Forgách-kastélyba belefoglalva maradtak meg. Eddig azonban még nem nyílt itt lehetőség olyan kiterjedt kutatásra, amely lehetővé volna a középkori részletek beható vizsgálatát. Így jelenleg azt sem tudjuk, hogy a vár legkorábbi elemei mikor épülhettek.

Az épület története minden bizonnyal visszanyúlik a szécsényi uradalom 1327. évi megosztásához. Ekkor a még falusias jellegű település nyugati részét Szécsényi Farkas fia Péter és annak utódai kapták, míg a keleti rész Szécsényi Tamásé lett. Az utóbbi kezdeményezésére 1334. május 5-én Szécsény városi kiváltságokat kapott, s ez magában

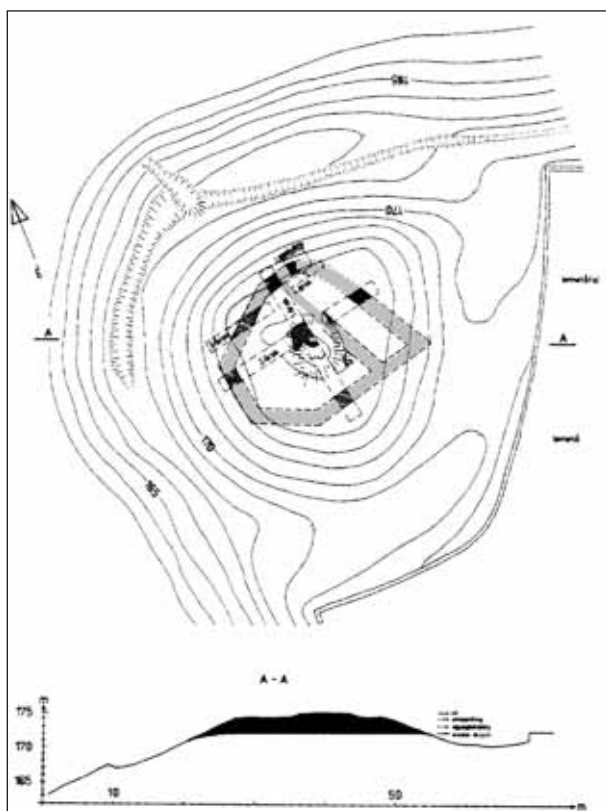
foglalta az erődítések emelésének jogát is. A városalapítás eredményeképpen egy tervezett alaprajzú mezőváros jött létre, melynek elrendezéséből arra lehet következtetni, hogy ekkor az Ipoly legjobban védhető magasparti nyúlványán talán már állt a Szécsényi család udvarháza. Ez az épület – melyről semmilyen információval nem rendelkezünk – lehetett a későbbi vár magja.

A történeti források elemzése alapján arra következtethetünk, hogy maga a vár a 15. század közepén épült, amikor Zsigmond király halálát követően több környékbeli erősség a huszita csapatok kezére került. Az utóbbiak azonban Szécsényt nem tudták elfoglalni, de 1441-ben itt született velük egy fegyverszünetről szóló szerződés. Az 1450-es években Hunyadi János kormányzó többször is járt a településen, ahol meg is szállt, valószínűleg Szécsényi László közelebről nem ismert, de várként először 1456-ban említett rezidenciájában. A hely jelentőségét jól mutatja, hogy 1461-ben Mátyás király is megfordult itt.

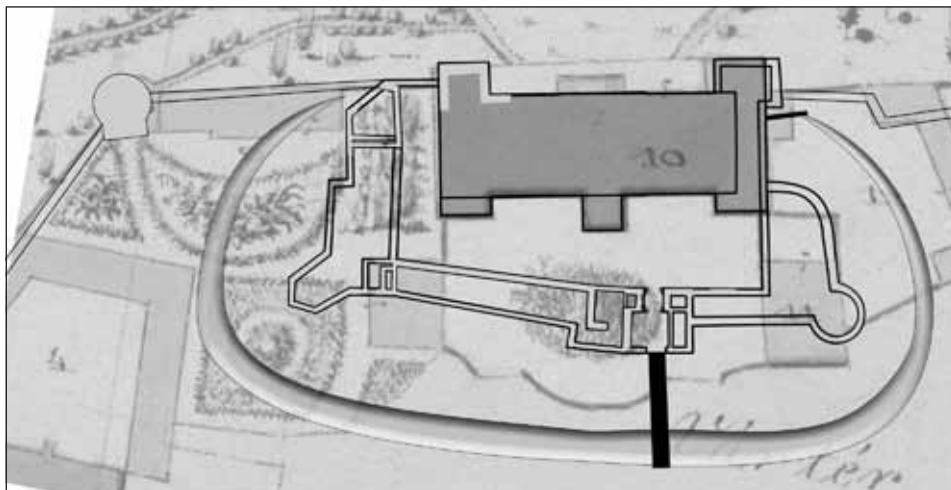
A Szécsényi család kihalása után a guti Ország és Losonczi családok örökölték a szécsényi uradalmat, ők osztozkodtak a váron is, melynek birtokosa a 16. század közepén már csak Losonczi István volt. 1552-ben a török csapatok megtámadták Szécsényt. A város és a vár védelmét Árokháti Lőrinc próbálta megszervezni, azonban a helyőrség nagy része – értesülve környező várak egész sorának (Drégely, Ipolyság, Balassagyarmat) elestéről – elmenekült. Tinódi Lantos Sebestyén elbeszélése szerint Árokháti nyolcadmagával előbb a várba zárkózott, majd az éjszaka leple alatt próbált elszökni, de a törökök végül elfogták.

A hódítók, érzelve Szécsény jelentőségét és stratégiai helyzetét Nógrád vármegye közepén és a bányavárosok felé vezető út mentén, a várost jelentős létszámú katonasággal látták el és egy szandzsák székhelyévé tették.

Az erősséget Pálffy Miklós és Christoph Tieffenbach 1593. évi téli hadjárata során foglalták vissza, viszonylag kis pusztítást okozva. Az írott forrásokból tudjuk, hogy a végvár helyreállítására és felújítására központi utasításokkal rendeltek ki környékbeli jobbágyokat. Magára a várra vonatkozóan konkrét adattal azonban nem rendelkezünk, annak ellenére, hogy időközben Szécsény Kohári István zálogbirtoka lett. 1663-ban is-

2. kép Szécsény-Strázsapart (Juan Cabello 2005 alapján)

3. kép A szécsényi vár rekonstruálható részletei

mét török kézre került, de a második oszmán megszállás idejéről sem ismerünk a várra vonatkozó forrásokat. Annyit tudunk csupán, hogy az 1683-as visszafoglalás idején nem szenvedett különösebb sérüléseket, s még a 18. század elején is használatban volt.

A mai Forgách-kastély és környezetének régészeti kutatására eddig csak nagyon behatárolt formában nyílt lehetőség. Először Héjji Csaba tárta fel az 1970-es években a vár külső falait, majd 2002-ben és 2005-ben kutatásait Majcher Tamás és Bodnár Katalin hi- telesítette és egészítette ki. Mindezen feltárások eredményei azonban túlnyomórészt kö- zöletlenek, így Héjji Csaba publikálatlan dokumentációja, Majcher Tamás ásatási jelenté- sei és Gerhardt Graab 1666. évi metszete alapján csak egy olyan alaprajzi rekonstrukció készíthető, amely jó esetben is csak a késő középkor vagy a 16. század közepének álla- potait tükrözi.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a vár legkorábbi ismert magját egy alapincézett palotaépület alkotta, melynek részlete – az épület tömbjéből északra kiugró, négyzetes alaprajzú torony formájában – a Forgách-kastély északnyugati negyedében máig felis- merhető. Ezen a részen a falak legalább a párkány szintjéig középkoriak, de nem kizárt, hogy tovább is folytatódnak. A torony alsó szintjén északról kezdettől fogva egy kisebb kapu nyílt, felette két kisebb ablakkal. Ezen, egy 17. századi ábrázoláson is látható rész- leteket a legutóbbi felújítások során tárták fel. Nem ismerjük a korai palotaépület teljes alaprajzát, de a 2005. évi, Majcher Tamás által végzett megfigyelések során a mai kastély alatt nagyrészt középkori eredetű pincéket határoztak meg, s mindebből egy kelet-nyu- gati irányú, téglalap alaprajzú palotaszárny rajzolódik ki.

A magaspart északi peremén elhelyezkedő torony-palota együttest a keleti, déli és nyugati oldalon egy 1,2 m vastagságú kőfal vette körbe. Ez egy szabálytalan négyszög- letű területet kerített, feltehetően minden sarkán egy-egy toronnyal. Az utóbbiakból csak a délnyugati és az északnyugati sarkokon ismerünk alapfalakat. A középkori kaputorony minden bizonnyal a mai Ady Endre utca tengelyében lehetett, ahol Héjji Csaba egy 16–17. századi kapu maradványait tárta fel. Az intenzív kora újkori átépítések miatt nehéz peri- ódusokat elkülöníteni az ismert maradványokon belül. Egyelőre nem tudjuk, hogy a ka- putorony hídjának volt-e felvonószerkezete, ugyanis a késő középkori várarak a mai XI.

Ince pápa tér alatt került elő. Ezt az árkot még a 16. század elején feltöltötték és a várfal mentén egy másikat ástak. Lehetséges, hogy a belső árok készítése egyben a külső várfalat is keltezi.

A vár építési periódusaira csak a másodlagos befalazásokból előkerülő kőfaragványok alapján következtethetünk. Így például biztosan számolnunk kell egy reprezentatív 15. század végi – 16. század eleji reneszánsz átépítéssel. Az ehhez tartozó néhány építészeti tagozatot éppen a kaputorony falában sikerült felfedezni az 1970-es évek feltárásai során.

A török háborúk idején – elsősorban kijavítva az ostromok sérüléseit – a várat övező falat jelentősen átépítették. Minden bizonnyal ekkor épült fel a késő középkori falaktól kb. 3-4 m-re egy 90 cm vastagságú külső körítő fal, egyfajta falszorost képezve. Ugyanekkor építhették fel az új tornyokat. A délnyugati sarkon egy ötszögletű, míg délkeleten egy kerek torony emelkedett. A keleti védőmű falainak egy részét a mai kastély melléképülete, az ún. Kasznár-ház őrizte meg. Ma is látható, hogy a Kasznár-ház sarkától északnyugat felé ívelő külső várfal hol csatlakozott a mai kastélyba belefoglalt kora újkori falakba. A keleti homlokzaton az első ablaktól északra egy enyhe szabálytalanság, törés figyelhető meg a fal síkjában, ez lehet a falcsorbázat helye.

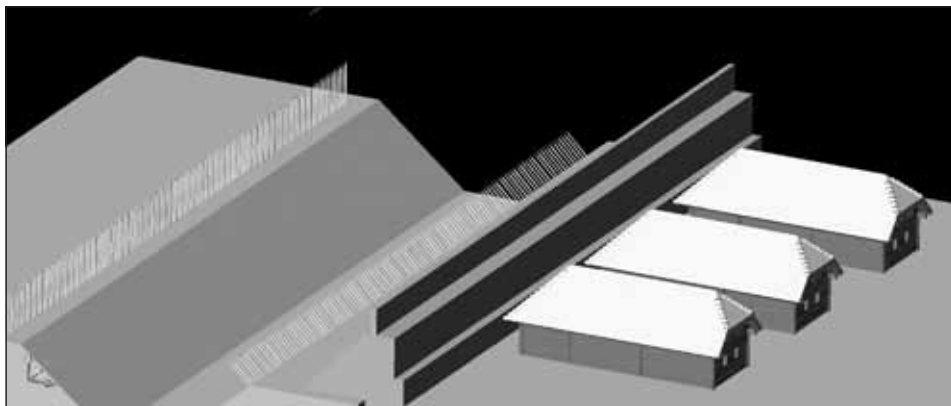
A külső védőművek felújítása kapcsán jelentősen kibővítették és átépítették a kaputornyot, belefoglalva a korábbi épületet és felhasználva számos késő középkori faragott követ is. A téglalap alaprajzú torony csapórácsos-felvonóhidás szerkezetű volt. A torony belseje leszűkült, itt alakították ki a kétszárnyú kapu és a csapórács helyét. Az utóbbi a bejárat külső síkjánál helyezkedett el, míg a kifelé nyíló kapu a belsőnél, ráadásul a kapu belseje felé nyílt. A kaputorony építészeti részletei közül említést érdemelnek a két belső saroknál az ún. „perselykövek”, amelyekben a kapuszárnyak forogtak, továbbá a ránk maradt kerékvetők. Nem tudni, hogy a nagyobb szabású építkezések mikor történtek, de legvalószínűbbnek az első visszafoglalás utáni időszak tűnik, vagyis a 17. század első fele. A vár falainak utolsó jelentősebb javítására az 1663-as ostrom után került sor. Ezt azonban költségtakarékos módon oldották meg úgy, hogy az erősebben sérült falszakaszokon – leginkább a belső kőfal külső oldalához – cölöpös vázú földtöltést, vagyis palánkot építettek.

Szécsény visszafoglalása után a vár még egy ideig megőrizte védelmi szerepét, azonban a Rákóczi-szabadságharc után fokozatosan rommá vált. Végül a birtokot a Koháriaktól visszaváltó Forgách Zsigmond 1753–1763 között szabályos alaprajzú barokk kastélyvá építtette át. A H-alaprajzú főépület mellett kétoldalt egy-egy kisebb gazdasági épület helyezkedett el, melyekből napjainkra csak az említett keleti, ún. Kasznár-ház maradt meg.

1846-ban a Forgách családtól Pulszky Ferenc vette meg a kastélyt, ahová azonban csak 1867-ben költözhetett be. Utódaitól 1903-ban Grósz Jenő, majd 1943-ban báró Liphay Béla vásárolta meg. Az utóbbi jelképes összegért eladta a magyar államnak, s végül 1973-ban itt alapították meg a Kubinyi Ferenc Múzeumot, mely a megyei múzeumi rendszer 2012-es átalakításáig Nógrád megye központi régészeti gyűjteményének is helyet adott.

Városerődítések

A város 1334. évi kiváltságlevelének értelmében Szécsény rendelkezhetett volna városfalakkal. Ennek ellenére egyelőre semmiféle nyoma nincs annak, hogy a 14. század folyamán bárminemű jelentősebb erődítés készült volna a település körül. Úgy tűnik, csak a husziták ellen vívott harcok kényszerítették a város birtokosát arra, hogy megerősítse

4. kép A 17. századi palánk rekonstruált nézete (Szőke Balázs munkája)

Szécsényt. Az írott források szerint erre valamikor az 1440–1450-es években került sor, nem utolsósorban Hunyadi János sürgetésére. Ennek az erődítésnek mindeddig mindössze egyetlen kis részlete került elő az Erzsébet téren, a Zandler Krisztián vezette ásatáson. Ez egy kettős V-keresztmetszetű árkot jelentett, melynek a külső része legalább 2,5 m széles és 1,5 m mély volt. Valószínűleg ehhez egy palánk vagy paliszád is tartozott, amelyet azonban a török kori erődítés elpusztított.

A város erődítéseire vonatkozó első közvetlen adat 1596-ból származik, amikor a nógrádi várak vizitációja kapcsán Szécsény városát mint palánkkal körülvevőként említik, miközben a várat kőfal kerítette. Ez a palánk azonosítható azokkal a maradványokkal, melyeknek fáit Grynaeus András vizsgálta és az 1560-as évek második felére keltezte. Úgy tűnik, hogy I. Ferdinánd 1552. évi rendeletét, amelyben Szécsény várának megerősítéséről rendelkezett, nem sikerült végrehajtani, ugyanis ugyanazon év júliusában a vár már török kézen volt. Korábbi régészeti adatok hiányában így nagy valószínűség szerint Szécsény első komolyabb városi erődítését a törökök építették.

Szintén a török hódoltság idejére tehető az első városi kaputornyok építése. Így az egyetlen részben ma is álló gyalogkapu a palánkkal egykorú lehet, de mindenképpen korábbi, mint a hozzá kapcsolódó téglavárosfal. A törtkőből épült, alapincézett torony bejárata a keleti oldalán nyílt, ahol egy átlós irányú felvonóhíd helyezkedett el. A torony homlokzatából kiugró ferde pillérre támaszkodó híd faoszlopainak maradványai egy 2011. évi ásatáson kerültek elő. Maga a torony 1946-ig majdnem teljes magasságáig állt, amikor is a felső szintjeit lebontották. Visszaépítésére 2010–2011-ben került sor.

Az északkeleti kapunál szintén sikerült kimutatni, hogy az első periódusában mindkét irányban palánk kapcsolódott hozzá. A városba keleti irányból itt lehetett bejutni szekérral, ugyanis ez a kapu gyalog- és kocsibejáróra oszlott. A 17. században átépítették, valószínűleg ekkor épült a most helyreállított formájában látható ülőfülkés fal.

Sem az említett 17. századi felmérés, sem a kora újkori források nem jeleznek kaput nyugat felé, a Balassagyarmat felé vezető úton. 2005-ben a kolostor szomszédságában, a Haynald utca burkolata alatt azonban kőfalak kerültek elő, melyek közvetlenül a palánkhoz kapcsolódtak. Úgy tűnik, hogy a 16. században a törökök ide is építettek egy kaputornyot, amely azonban a 17. században már nem épült újjá. Az első visszafoglalás után

egy 1612-es adatból értesülünk konkrétan a palánk felújításáról, amikor is „*száz szál palánkfát rendelnek egy fából rótt bástyához.*”

A palánk maradványait eddig az Ady Endre utcai szakaszon kutatták meg, a Pintér Sándor-féle kúria környezetében. Az erődítés legkorábbi, 16. századi periódusának csak a külső (déli) szélét sikerült alaposabban megfigyelni. Ez egy kettős cölöpsorból állt, melynél a 25-30 cm átmérőjű, lapos aljú cölöpöket egy szabálytalan – 30 és 60 cm között változó – szélességű és irányú árokba helyezték. Az árok alja vízszintes volt, oldalai függőlegesek. A legmélyebb pontja 230 cm-re volt a mai járószinttől mérve. A palánk második periódusának magját egy 25-40 cm átmérőjű cölöpökből álló kettős cölöpsor alkotta. A cölöpök lefelé enyhén keskenyedtek, az aljukat vízszintesre vagy enyhén domborúra alakították ki. A lényegében megmunkálatlan fatörzseket függőlegesen állították egy, a korabeli járószinthez képest 150-170 cm mély, legalább 2,5 m széles, függőleges falú, vízszintes aljú árokba. A cölöpök közeit vegyes, erősen kevert agyagos földdel döngölték körbe, egészen a járószintig. A palánk szilárdítását bizonyos távonként keresztirányban álló, függőleges cölöpökkel oldották meg. Ezzel sajátos „kazetták” jöttek létre. A korabeli építési szint fölé emelkedő részen már összetettebb szerkezet nyomait figyeltük meg. A külső cölöpsort kívülről, a belsőt pedig belülről, a palánk irányával megegyezően, vízszintesen egymás fölé helyezett kisebb méretű gerendákkal vagy deszkákkal borították. Viszonylag ritkán fordultak elő a két cölöpsort keresztirányban, vízszintesen összekötő gerendák. A palánk felmenő részét az alapozási árokhoz hasonló jellegű kevert agyagos földdel töltötték ki. A föld feltehetően a város árkából származott. Kizárólag a palánk középső szakaszának kitöltésére jellemző a nagy mennyiségű, változó méretű törtkő. A középső betöltés felső rétegeiből egy ritkább sűrűségű cölöpsor emelkedett ki. Ez épp a korabeli járószint alá mélyült, így feltehetően a mellvéd alapját képezte. A feltételezést megerősíti az a tény is, hogy általában ezen a területen került elő a legtöbb elszenesedett gerenda- és deszkamaradvány. A deszkák többsége egy vörösrre égett sárga agyagos felületen feküdt. Ezt a felületet azonosíthatjuk a palánk mellvéden belüli felszínével, az elszenesedett famaradványokban pedig vagy a betöltés belső oldalának burkolatát, vagy a leszakadt gyilokjárót láthatjuk. A palánk belső, város felőli oldalát bizonyos közönként 10-15 cm átmérőjű, vízszintesen fekvő, keresztirányú gerendákkal kapcsolták össze a mellvéd cölöpeivel. Ezzel valószínűleg a nem túl mélyre leásott cölöpök megtámasztását segítették elő, amelyek a külső töltés nyomására még ennek ellenére is helyenként a város irányába megdőltek. Az eddigi eredmények alapján a mellvéd és a palánk városfelőli cölöpsora közötti padka szélessége 80-90 cm lehetett. Valószínűleg ez a szélesség nem vonatkoztatható a teljes palánkra. A mellvéd szerkezete leginkább más képi ábrázolások alapján rekonstruálható, ugyanis a palánk belső részein megfigyelt három cölöpsor eredeti magassága nem határozható meg.

A második periódusban a palánk rézsús töltésének külső cölöpsorát megújították. Ekkor a korábbi kettős cölöpsor helyére egy egysorosat raktak, egy előzetesen kiásott, függőleges oldalú, enyhén ívelő aljú, 20-30 cm széles árok aljára. A cölöpök átmérője a legtöbb esetben igazodott az alapozási árok szélességéhez. Mindezekkel együtt a palánk teljes szélessége 6-6,5 m lehetett, bár ez a helyszíntől függően kisebb-nagyobb mértékben változhatott. A palánkon kívül a várost kettős árok védte, melynek mélysége elérte a 3,3 m-t, mindkét oldalán paliszáddal.

Az 1640-es években Kohári István irányításával megkezdték a palánk téglafallal való felváltását. A kő-tégla fal építésére vonatkozó legkorábbi adat 1641-ből származik. Az építkezések az 1650-es évekig nyomon követhetők, sőt, még 1660-ban is találkozunk a folyamatban lévő munkára utaló adattal. A munkálatokat besztercebányai kőművesekkel

végeztették, napszámosok és robotmunka igénybevételével. Régészeti szempontból bizonytalan a források „köfalának” értelmezése. Ugyanis az erődítéseknek csak az északnyugati, vagyis a vár és a kolostor közötti szakasza épült kőből. A keleti és a délkeleti rész kőalapozással ugyan, de már téglából készült. Érdekes az erődítés korabeli (1660-ban) elnevezése: „*kőpalánk*”. A szécsényi városi erődítések utolsó felújításaira vonatkozó adatok 1692-ből és 1703-ból származnak.

A téglakerődítések déli és keleti szakasza részben ma is megfigyelhető. A felépült két kerek ágyútoronyból a délkeleti teljesen elpusztult, lényegében az alapozásaival együtt. Ezzel szemben az északkeleti jelenleg is viszonylag épen áll. Az épületet 1984-ben kutatás nélkül állították helyre. Első feltárásaira 2006-ban került sor, majd 2011-ig több alkalommal is vizsgálták, többek között falkutatásokat is végeztek. Ezek alapján kiderült, hogy az ágyútorony eredetileg is fedett volt, a második védelmi szintje egy gerendafödémén helyezkedett el.

A Kohári István által 1663-ban felgyújtott várat a megszálló török csapatok „*töltésekkel, bástyákkal, hegyes karókkal megerősítették*.” Ezt alátámasztja Evlija Cselebi Szécsényről készült tömör leírása, mely nem sokkal a település elfoglalása után készült. Eszerint „*négyszög alakú, téglalapítású vár, melynek egyik oldala palánka lévén, újraépíteni akarják*.” Itt már valójában azt az állapotot látjuk, amely – a mai ismereteink szerint – a város erődítéseit fennállásuk végéig jellemezte.

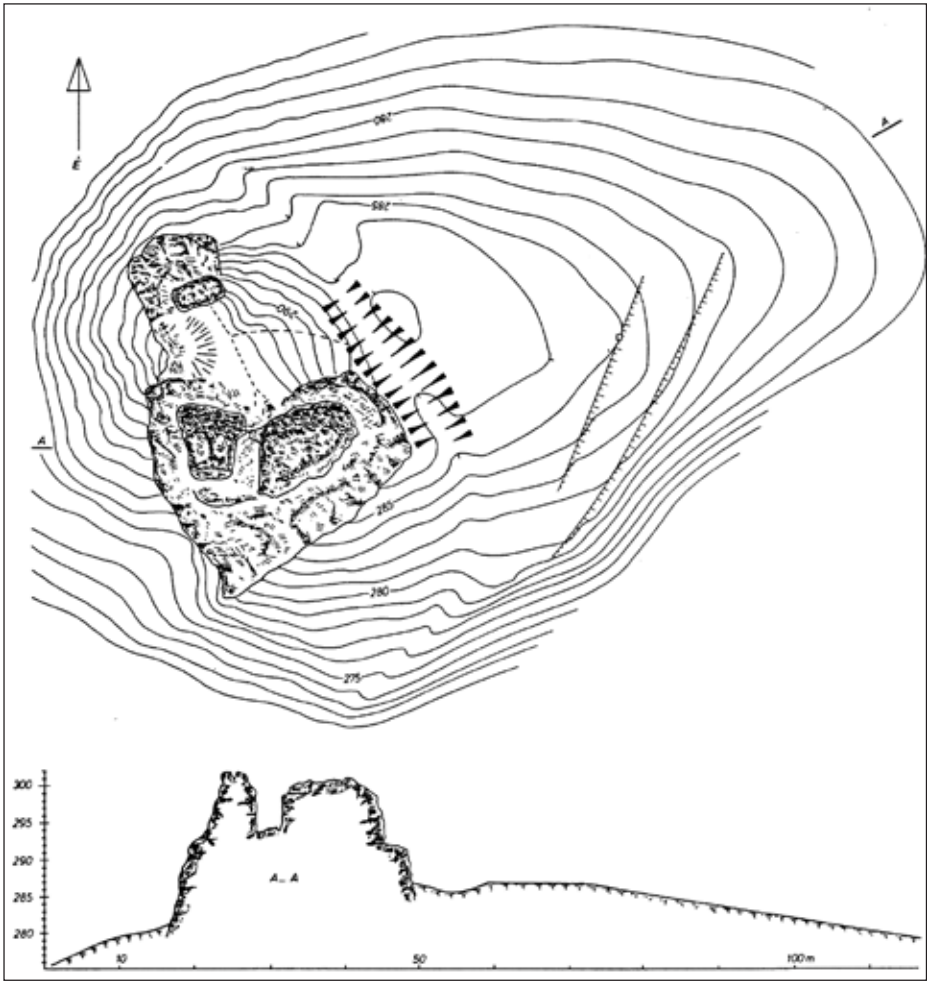
IRODALOM

- GUBA SZILVIA – GALCSIK ZSOLT (szerk.): Szécsény évszázadai. Szécsény, 2013.
- MAJCHER TAMÁS: A Forgách-kastély. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 23. (1999) 127–137.
- MORDOVIN MAXIM: Szécsény városának kora újkori palánkerődítése. (A szécsényi Pintérháznál feltárt maradványok alapján.) In: Terei György et al. (szerk.): Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest, 2011. 149–159.
- MORDOVIN MAXIM: The Post-Medieval Fortifications of Earth and Timber in Hungary. *Château Gaillard*, 26. (2014) 273–282.
- PATAY PÁL: Szécsény műemlékei. Műemlékeink. Budapest, 1965.
- PATAY PÁL: Szécsény, Budapest, 1980.
- PÁLMÁNY BÉLA: Magyar és török végvárak Nógrád vármegyében (1663-1685). *Studia Agriensia*, 5. (1985) 153–163.
- PÁLMÁNY BÉLA: Adatok a szécsényi Forgách-kastély történetéhez. 1335–1765. In: Nógrádi Történeti Évkönyv Belitzky János emlékének tiszteletére. Salgótarján, 1989. 59–84.

FELD ISTVÁN

SALGÓTARJÁN-BAGLYASKÓ VÁRA

A megyeszékhely északnyugati szélén, kisebb völgykatlanból kiemelkedő 300 m magas sziklatömb őrzi ma csupán az emlékét Nógrád megye egyik korai magánvárának, melyről Mocsáry Antal 1826-ban megjelent megyei monográfiája óta minden, a területtel foglalkozó történeti-műemléki összefoglalás megemlékezik. Részletes leírását és felmé-

1. kép Salgótarján-Baglyaskő felmérése (Nováki–Sándorfi 1991 alapján)

rését azonban csak 1991-ben tette közzé Nováki Gyula és Sándorfi György. Területén régészeti kutatásra még nem került sor, Guba Szilvia 2010-ben csak a Bükk Nemzeti Park mai oktatóközpontja helyén végzett egy kisebb feltárást. Ennek során itt egy késő középkori járószintet tudott meghatározni, amely azonban már csak attól való távolsága miatt sem hozható kapcsolatba az erősséggel.

A vár magját alkotó, az északkeleti oldalt kivéve különösen meredek, szabálytalan formájú sziklatömb mintegy 10 méterrel magasodik környezete fölé. Délen két, erősen lepusztult felületű sziklatoronyra tagolódnak, melyek között egy 5x3 méteres alapterületű, függőleges falú, mesterségesen kialakított, azaz sziklába vágott tér őrzi már csak a vár építményeinek emlékét. Itt felül két, vízszintes gerendafészek utal az egykori födémre, észak felé egy ugyancsak mesterséges eredetű nyílás valószínűsíthető. Az alacsonyabb északi sziklakiemelkedésen építmények nyomai nem állapíthatók meg. Az esetleges további részleteket habarcsos törmelék takarja. A 19. század első felében még kőfalat és

boltíves nyílást figyeltek meg itt, de Könyöki József 1890-ben már csak sziklajelenségeket rajzolhatott le. A lankásabb északkeleti oldalon egy nagyrészt már feltöltődött árokszakasz határolja le a vár területét, melynek kiterjedése így 50×30 m-re tehető. Nincs kizárva, hogy az árkon túl még egy elővár is csatlakozott hozzá, bár ennek a felszínen nincs nyoma. E részen ugyanakkor sok őskori kerámia gyűjthető.

A történeti kutatás egy része az erősséget azonosítja a környék egyik legjelentősebb Árpád-kori birtokosa, a Kacsics nemzetség Illés-ágából származó Péter 1268-ban, név nélkül említett várával, melyet Sudurman fiai, Pouka és Barnabás gömöri várjobbágyok 1265-ben megvédték IV. Béla csapatai ellenében. Egy másik álláspont szerint azonban a vonatkozó oklevélben Hollókőről lenne szó – mindenesetre tény, hogy Péter halála után fiai 1310 körül Csák Máté pártjára álltak és erősségeiket a tartományúr rendelkezésére bocsátották. Károly Róbert ezért Baglyasköt is elkobozta tőlük és 1324-ben Szécsényi Tamásnak adományozta. Ezután 1327-ben csupán felhagyott erősségként (*locus castris*) kerül említésre a vár, tartozékait később Somoskőhöz számítják. Az írott forrásokban később már nem tűnik fel.

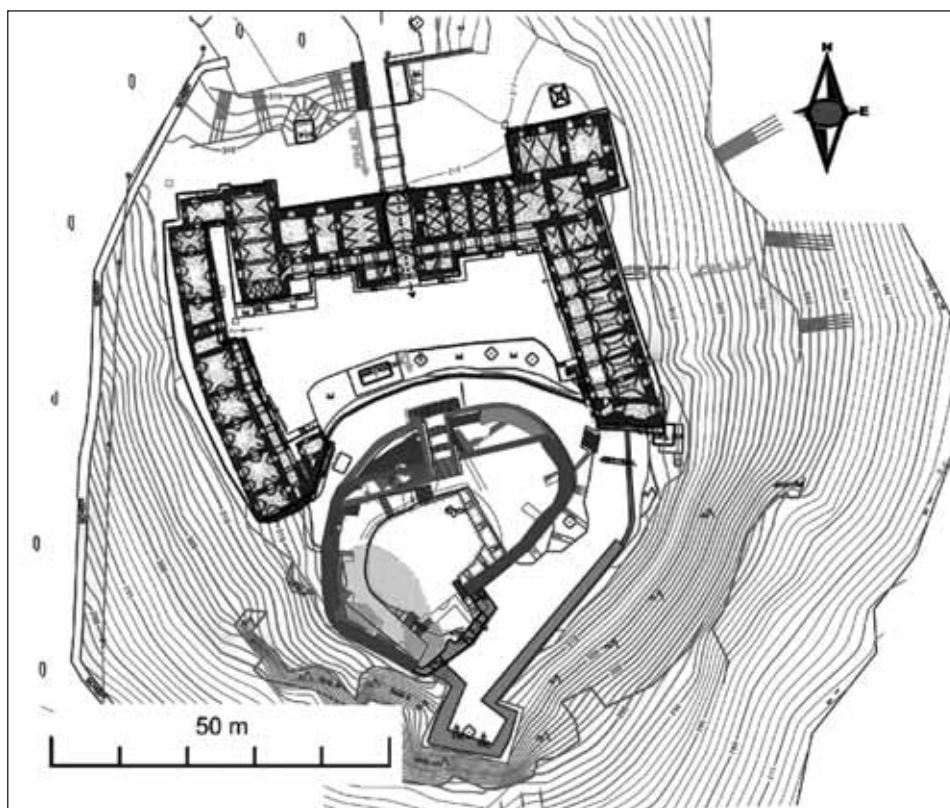
IRODALOM

- BOROVSKY SAMU (szerk.): Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, é.n. 15.
- ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Budapest, 270.
- FELD ISTVÁN: Salgótarján-Baglyaskő vára. In: A Karancs-Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Szerk. Kiss Gábor et al. Eger, 2007. 185–186.
- FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 102.
- GENTHON ISTVÁN (szerk.): Nógrád megye műemlékei. Budapest, 1954. 358–359.
- GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest, 1998. 227.
- MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. II. kötet. Pest, 1826. 240.
- NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: Nógrád megye középkori várai. I. *Műemlékvédelem*, 1991/4. 264–265.
- PÁLMÁNY BÉLA: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös, 1990. 42–50.
- SIMON ZOLTÁN: A várak szerepének változása a középkori Nógrád vármegyében. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 14. (1988) 112.
- VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN (összeáll.): Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései. Budapest, 2000. 51.

MORDOVIN MAXIM

KÉKKŐ VÁRA (MODRÝ KAMEŇ)

A kékkői várrum az egykori Nógrád megye szlovákiai részén, az azonos nevű falu fölé magasodó, 315 m tszf. magasságú hegynyúlványon helyezkedik el. Első említése 1285-ből származik, amikor is Forró Péter volt a vár birtokosa. Jelen ismereteink szerint nincs alapja annak a helyi hagyománynak, mely szerint a vár már a tatárjárás előtt is állt volna.

1. kép A kékkői vár alaprajza (Jan Belják 2013. évi kutatási jelentése alapján)

Forró Péter halála után Kékkő a Hont-Pázmány nemzetség bényi ágához tartozó Kázmér fiaira szállt, de még 1290 folyamán visszakerült a korábbi tulajdonos utódaihoz. Ezekről származott le a későbbi Balassa család. Bár a Balassák birtoklását Csák Máté foglalása megszakította, 1321 után Károly Róbert visszaszolgáltatta Kékkőt a családnak, amely azt egészen a vár pusztulásáig birtokolta.

A jelenlegi épületegyüttes két élesen elhatárolható részből áll. A déli fele egy romos falakkal szegélyezett füves terasz, amely ebben a formájában 19. századi romantikus kerttervezés eredménye. Amint a legújabb kutatások kimutatták, a falcsonkokon belül ekkor tudatosan alakították ki vízszintes terepet, jelentős mesterséges feltöltést hozva létre.

A vár területén az elmúlt évekig csak nagyon behatárolt méretű régészeti kutatások folyhattak. 2013-ban és 2014-ben a vár műemléki helyreállításához és állagmegóvásához kapcsolódóan, Ján Belják vezetésével, Michal Holeščák, Peter Debnár és Zuzana Kaličiaková közreműködésével több mint 700 négyzetméter felületet kutattak meg a felszín fölé emelkedő középkori falakon belül.

Eddigi ismereteink alapján a vár 13–14. századra keltezhető magja szabálytalan, ovális alaprajzú, nagyjából 32×46 m alapterületű. Egyik bejárata ma is látható a keleti oldalán, míg egy másik az északi oldalon nyílhatott, a mai lépcső helyén. A vár északi részén egy kerek alaprajzú, nagyméretű torony állt, melyet a kutatók lakótoronyként értelmeznek. Az erősség egyik legkorábbi épületeként meghatározott torony alsó szintje a

feltöltésben őrződött meg. A körítőfal keleti szakaszánál egy gazdasági funkciójú épületszárny részletei kerültek elő, többek között egy kenyérsütő kemence. Valószínűleg ez lehetett a várkonyha. A lakószárny minden jel szerint a terület délkeleti részén helyezkedett el. A viszonylag magasan álló falain gótikus ablak és kandalló nyomai figyelhetők meg. Még a középkor folyamán épülhetett fel a vármag külső falöve.

Arra vonatkozóan egyelőre nem rendelkezünk adatokkal, hogy a török megjelenését és a környező várak elését követően Kékkőn bármilyen jelentősebb erődítésre került volna sor. Ilyen jellegű kísérletre utal többek között az, hogy Balassa Jánost 1562-ben zólyomi ispánná és bányavidéki főkapitánnyá nevezték ki, sőt, 1567-ben és 1568-ban a megyei közgyűlés a vár korszerűsítéséről és bővítéséről hozott határozatot. Ahogy Nógrád megye más várainál, a védelmi tervek itt sem valósultak meg, s 1575-ben a törökök egy háromnapos ostromot követően elfoglalták Kékkőt, s hamarosan hódoltatták a teljes környéket is. Ezt követően egy 1578-as adat arról tesz említést, hogy az elfoglalt várat az új védők egy palánkkal bővítik ki, hogy a nagyszámú helyőrség elférhessen benne. A régészetiileg is igazolt palánk a vár északi előterében helyezkedhetett el, a későbbi reneszánsz erődítés területén.

1588-ban a királyi csapatok kísérletet tettek a vár visszafoglalására, s nem csak az elővárat (a palánkot) gyűjtötták fel, hanem még a vár magját is, melynek következtében egy torony kivételével az egész vár leégett. Azonban az ostrom végül kudarccal zárult, bár annyi eredménye lett, hogy öt év múlva a még romos erősséget viszonylag kis erőfeszítések révén szereztek vissza a Pálffy Miklós vezette keresztény erők. A védők azonnal a vár feladása mellett döntöttek, felrobbantva a még használható részeit.

Balassa Zsigmond 1609 és 1612 között alapjaiban felújította és korszerűsítette a várat. Ekkor épült át jelentős mértékben a belső vár északi része, mely során a kerek „lakótoronyt” visszabontották, s belefoglalták az új épületbe, a külső falszoros területén pedig ágyúállásokat alakítottak ki. Ugyanekkor épült fel a délkeleti négyzetes „bástya” és átalakították az északi elővárat is. Az utóbbi azt jelentette, hogy a korábbi török palánk területét kővárfallal zárták körbe, ehhez fokozatosan palotaszárnyak épültek, melyek magukba foglalták az új várkapólnát is. Az északkeleti sarkon itt is egy bástyát alakítottak ki. A reneszánsz északi szárny külső homlokzata előtt a hegygerincet mély árokkal átvágták, a kapuhoz pedig egy kőhidat építettek.

A vár pusztulása a 17. század második felétől kezdődött. A törökök már 1659-ben újra megostromolták, de valószínűleg megjelentek itt 1663-ban is, amikor az egész Dél-Nógrádot megint hódoltatták. A legsúlyosabb sérüléseket az 1683. évi, Thököly Imre-féle ostrom során szenvedte el az erősség. Kékkő ezután majdnem a 18. század közepéig romosan állt. Végül Balassa Gábor kezdte meg felújítását, újjáépítette a reneszánsz részét, a középkori vármagot pedig romantikus romként hagyva meg. A felújítás 1759-ben fejeződött be a várkapólna felszentelésével. A romos déli részt végül a 19. század utolsó harmadában töltötték fel, s parkot alakítottak ki a területén.

IRODALOM

PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007. 207–209.

MORDOVIN MAXIM

DIVÉNY VÁRA (DIVÍN)

A divényi vár maradványai az egykori Nógrád megye szlovákiai részén, a Losoncot Zólyommal összekötő út felénél, egy kb. 310 m magasságú hegyen található. Az erősség építtetője a Tomaj nembeli Losonci család volt. Bár az erősséget 1329-ben említik először, valószínűleg már a 13–14. század fordulóján felépült, s szinte bizonyos, hogy nem sokkal később Csák Máté fennhatósága alá került.

Az ezután a Losonciakhoz visszakerülő várat Mátyás király vette el végleg az ellene való összeesküvésben résztvevő Losonci Zsigmondtól és Istvántól. Az új tulajdonosok sorában először Ország Mihályt találjuk, majd utána rövid ideig Nádasdi János és lánya, Katalin birtokolta. Az utóbbi halála után Balassa Zsigmond foglalta el. 1557-ben a füleki török helyőrség ostromolta meg, egyelőre eredménytelenül, azonban ennek hatására jelentős építkezéseket kezdeményeztek, új bástyákat és kiterjedt külső várat alakítva ki. Mindezek ellenére a várat nem sikerült megvédeni az oszmán terjeszkedéssel szemben, így – őrsége hősies védekezése ellenére – utolsó jelentősebb nógrádi várként, 1575-ben ez is a törökök kezére került. Divény elfoglalásával a törökök 40 km-re közelítették meg a bányavárosokat, s azonnal meg is kezdték a környező terület hódoltatását és sarcolását.

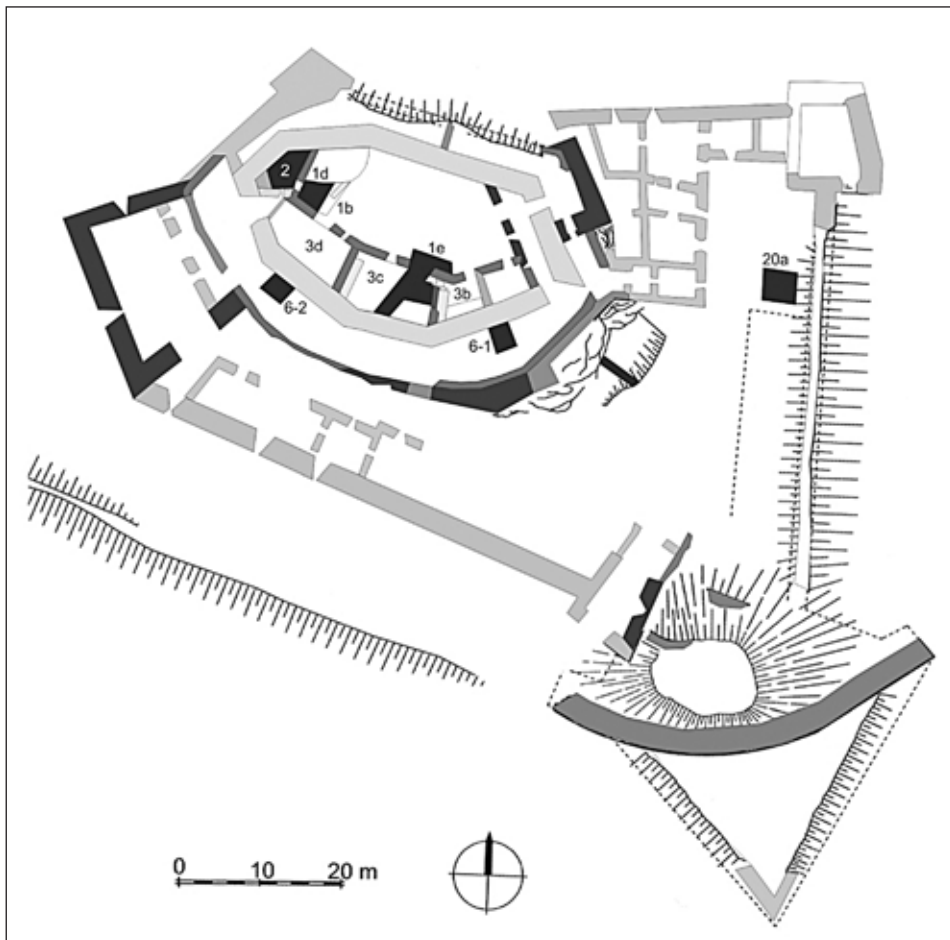
A várat 1593-ban foglalták vissza Pálffy Miklós csapatai. Visszaszerzésében Balassa Bálint is tevékenyen közreműködött. 1598-tól Balassa Zsigmond kezdte meg az erősség helyreállítását és korszerűsítését. A vár pusztulását végül Balassa Imre hatalmaskodásai által kiváltott ostromok okozták. Először Wesselényi Ferenc zárta körbe 1666-ban, s kényszerítette a helyőrséget, hogy adják ki a gonosztevő birtokost. Az 1667-ben kiszabaduló Balassa Imre már nem költözhetett fel a császári zsoldosok által védett várba, viszont engedélyt kapott alatta egy lakályosabb várkastély felépítésére. E kastély napjainkig látható a várhegy tövében, helyreállítása az elmúlt években fejeződött be.

Az időközben Balassa Imre által csellemel visszaszerzett várat a császáriaknak újra el kellett foglalniuk. 1674-ben az öthetes ostrom eredménytelenül zárult, s csak 1679-ben, a Strassoldo és Leslie által vezetett csapatok jártak sikerrel. A várat ezután felgyújtották és lerombolták.

Divény legkorábbi magja a sziklás csúcsra épült. Alaprajza sokszögű, 2 m-es vastagságú körítőfalai kb. 25×44 m-es területet zárnak közre. A déli falhoz az egyik korai periódusban négyosztatú, alapincézett palotaszárny épült. Az udvar nyugati sarkában négyzetes alaprajzú, sziklába vajt ciszterna helyezkedik el. A kaputorony a keleti részen található. A korai vár tehát valószínűleg nem rendelkezett toronnyal, kívülről így minden irányból csak a körítőfal volt látható, azaz az erősség egy Magyarországon kevésbé elterjedt, ún. palástfalas típust képviselt.

A következő periódusban, valószínűleg a 15. század elején ezt a belső falmagot az északi oldal kivételével egy újabb fallal vették körbe, falszorost hozva ezzel létre. Ekkor megváltozott a vár bejárati rendszere, ugyanis az új kapu már a vár nyugati végén helyezkedett el, s azon keresztül bejutva a belső vár fala mentén, a falszorosban lehetett csak eljutni a keleti kapuig. Még a 15. század folyamán erődítették meg a vár alatti kisebb fennsíkot is, melyen gazdasági épületeket helyeztek el. Az alsóvár ezen erődítése egyszerűbb paliszádból és árokból állt.

A vár első jelentősebb kora újkori korszerűsítésére az 1550-es évektől kezdődően került sor. Először a felső várat erődítették meg két tömör, poligonális, bástyaszerű

A divényi vár alaprajza (Eva Fottová 2013. évi kutatási jelentése alapján)

védművel, a külső fal déli és északi oldalán. Következő lépésként az alsó vár erősítését kőből építették újjá. Az új falak vastagsága elérte a 3 m-t. Ekkor épült a déli kaputorony és az északkeleti saroktorony is. Az alsó és a felső vár között egy új kapuvédművet alakítottak ki, de ugyanígy megerősítették a felső vár keleti kapuját is. Már a visszafoglalás után épülhetett a háromszög alaprajzú, nagyméretű déli bástya a külső várkapunál. Az alsó vár keleti, tágabb részén a 17. század második felében több gazdasági épület is készült, valószínűleg a császári helyőrség szükségleteinek ellátására. Azáltal azonban, hogy ezeket az épületeket közvetlenül is összekapcsolták a felső vár falszorosával, annak védhetőségét jelentősen csökkentették.

A vár területén egészen az elmúlt évekig szakszerű régészeti feltárás nem folyt. Az 1990-es években történt műemléki helyreállítás és állagmegóvás cementes habarcs használatával súlyosan károsította a maradványokat. Az emiatt romló állagú vár területén 2012-től ásatásokkal kísért konzerválási munkálatok zajlanak Eva Fottová és Kristína Kučeráková vezetésével. A feltárások eddig elsősorban a felső vár déli palotaszárnyára és a déli falszorosra terjedtek ki.

PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007. 107–109.

MORDOVIN MAXIM

FÜLEK VÁRA (FIL'AKOVO)

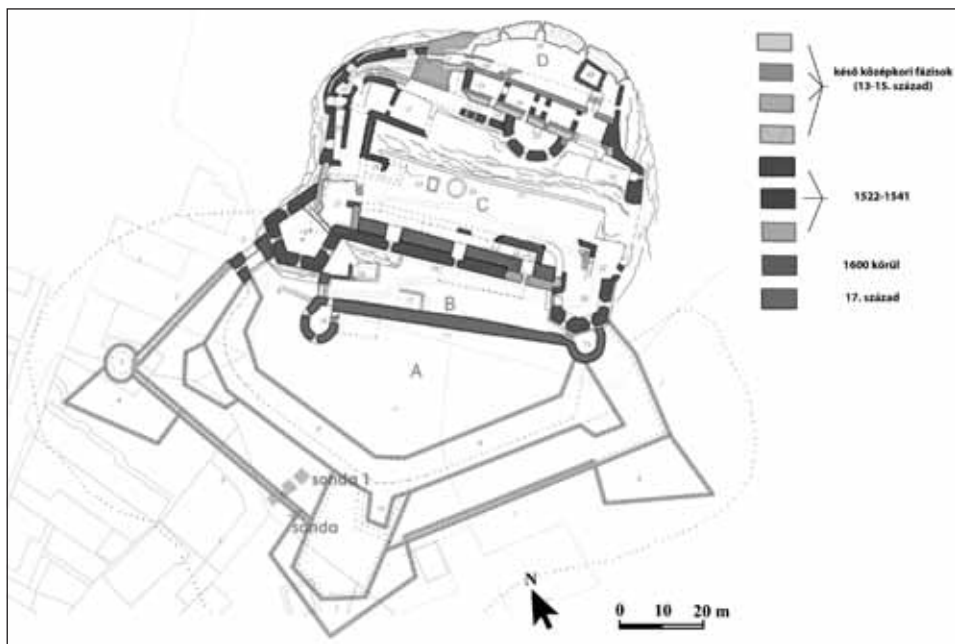
Az egykori Nógrád megye szlovákiai részén található Fülek vára egy 242 m tszf. magasságú, meredek tufaszikla csúcsára épült. A tufatömb egy tűzhányó kráterének maradványa, amely tanúhegyként az Ipoly völgyének felső szakasza fölé magasodik. A jól faragható tufa ideális lehetőséget biztosított a várépítés számára, az első falakat részben a sziklába vésték, vagy éppen abból faragták, a felmenő részek pedig helyben kitermelt kváderekből épültek.

Szécsényhez és Baglyaskőhöz hasonlóan Fülek korai története is a Kacsics nemmel függ össze. Erőssége a legkorábbi magyarországi földesúri kővárak egyike lehet, ugyanis tatárjáráskor már biztosan állt. A 13. század végén egy évszázadra királyi kézre került, Csák Máté familiárisai csak rövid időre tudták megszerezni. A Zsigmond-korban első jelentősebb birtokosa Jolsvai Leusták volt, majd újabb, rövid királyi tulajdonlás után Borbála királyné 1435-ben a pelsőci Bebek családnak zálogosította el. 1439-ben Perényi János kapta meg, s csak 1544-ben jutott ismét a Bebekék kezére. Valószínűleg ekkor, a török veszély hatására indult meg a vár nagyszabású erődítése, egyes feltevések szerint Alessandro de Vedano irányításával. Az 1551-ben befejeződött építkezések ellenére két évvel Szécsény eleste után, Fülek – bár árulás útján – de szintén török fennhatóság alá került. Körülötte jött létre az Oszmán Birodalom legészakibb szandzsákja. A Füleken állomásozó több mint 300 fős helyőrség majdnem fele frissen megtért balkáni származású katona volt.

A török hódoltság 1593 novemberében ért véget, amikor védői – szabad elvonulás fejében – átadták a várat Christoph Tieffenbach, Rákóczi Zsigmond, Báthori István és Pálffy Miklós egyesült seregeinek.

A felszabadított településen azonnal megindult a vár és a város erődítéseinek korszerűsítése. Az új védőművek részben palánkszerkezetűek voltak, s csak a 17. század folyamán épültek át kőbe. Ekkor emelhetek egy komolyabb városfalat is, melynek egyes elemei a 20. század közepéig még láthatók voltak. Ahogyan számos más végvár esetében, itt is országgyűlési rendeletek írták elő az erősség helyreállítását, melyre Nógrád, Kishont, sőt Liptó, Árva, Turóc és Zólyom vármegyei jobbágyokat is kirendeltek. Az egyik legnagyobb Nógrád megyei erődítménynek számító Fülek katonasága 1655-ben már 600 főre növekedett, miközben Szécsényben csak 500, Balassagyarmaton pedig mindössze 400 főről tudunk.

A 17. század folyamán Füleknél több olyan várkapitánya is volt, aki jelentős személyiségként vonult be a magyar történelembe. Ilyen volt Bosnyák Tamás, majd veje Wesselényi Ferenc és az utóbbi fia Wesselényi Ádám. 1657-ben Kohári Istvánt nevezték ki a vár örökös kapitányává, aki ugyanekkor Szécsény zálogbirtokosa is volt, s így Nógrád megye két meghatározó várát egyszerre tarthatta kezében. Ő döntött úgy 1663-ban, hogy a nehezen védhető Szécsényt feladva, katonái életét megőrizve, Fülekre vonul vissza.

1. kép Fülek várának alaprajza (Agócs-Šimkovic alapján)

A füleki várnagyi posztot később Kohári fia, szintén István, szerezte meg, s már ő került szembe Thököly Imre kuruc csapataival. Az utóbbiak 1678. évi támadása még eredménytelen volt, viszont 1682-ben már kb. 50000 főnyi egyesült erdélyi, felvidéki kuruc és budai török hadsereg vette ostromzár alá a várat, ahol 4000 fős, nagyrészt civil lakoságból álló tömeg zsúfolódott össze. Az erősséget végül feladták védői, de az ennek során olyan jelentős sérüléseket szenvedett, hogy később már nem jelentett nagy feladatot teljes használhatatlanná tétele.

A várban régészeti kutatások először 1944-ben folytak Kalmár János vezetésével. Ekkor annak felső részét gyakorlatilag a szikla felszínéig feltárták, így hitelesítő ásatásra itt már nincs lehetőség. Kalmár János az ásatási eredményeit 1959-ben publikálta, az eredetileg a Magyar Nemzeti Múzeumba szállított rendkívül gazdag leletanyag részben Pozsonyba, részben Fülekre került. A 20. század második felének rendszertelen, nagyrészt dokumentálatlan beavatkozásai után a 2010-es évektől szisztematikus kutatások kezdődtek meg, amelyek a vár turisztikai célú állagmegóvásához és közvetlen környezetének rendezéséhez kapcsolódtak. A vár alsó teraszán az ásatásokat Erika Hrašková, majd Róbert Malček és Titton Viktória vezették. A vár építéstörténetével Agócs Attila és Michal Šimkovic foglalkoztak.

A legújabb kutatások mutatták ki a várhegy jelentős őskori települési rétegeit (Baden-péceli kultúra), melyekre helyenként 7 m vastagságú kora újkori feltöltések fednek.

A kutatások jelenlegi állása alapján a vár legkorábbi részei a tufaszirt legmagasabb pontjára lokalizálhatók. Ebből a körítőfal azonosítható egyértelműen, melynek északi oldalát a megfáragott szikla adta, a déli peremen pedig egy kváderkőből rakott falazat futott. Az ehhez tartozó nyugati (kapu)torony maradványai ugyancsak megfigyelhetők. Ugyanakkor az első periódus lakóépületeinek helye és formája nem ismert. Nem zárható

ki, hogy ezek eredetileg gerendavázás szerkezetűek lehettek, s a későbbi építkezések összes nyomukat eltüntették.

Valószínűleg különböző ostromok okozta sérülések miatt került sor a 13. század második felében – 14. század elején kisebb átépítésre, mely során a déli várfal mentén egy új palotaszárny épült. Jóval később történt a vár első komolyabb kibővítése, melynek első lépéseként nyugaton egy új kaputornyot alakítottak ki a korábbi épület felhasználásával – a köpenyezés nagyobb tömegű lett, mint a 13. századi torony –, majd egy körítőfal épült meg a középső terasz pereme mentén. E falnak azonban csak igen csekély nyomai figyelhetők meg a nyugati oldalon és az ún. Perényi-toronyban, bár északi szakaszán a gótikus szarkövekkel keretezett ún. kitorő kapu még most is látható.

Alapvetően változtatta meg a vár funkcióját és ebből következően megjelenését is a török előnyomulás. Az erősség korszerűsítése ebben az időszakban több lépésben történt. Valószínűleg először a felső vár déli falát erősítették meg egy nagyméretű, félköríves ágyútoronnyal, mely közvetlenül a 13. századi várfalhoz kapcsolódott. A következő szakaszban a középső terasz 15. századi falait köpenyezték meg, a sarkokon egy-egy masszív, ötszögletű ágyútornyot emelve. Ezek a nagyméretű ágyúlőrészekkel ellátott ún. Bebek- és az ún. Perényi-tornyok. A várba az utóbbin keresztül, egy felvonóhídon át lehetett bejutni. Az 1551-re befejeződött átépítés eredményeképpen a falak vastagsága elérhette a 4-6 m-t is.

A majdnem 40 éves török uralom nem hagyott látható nyomot a vár ma is meglévő részein. Valószínűleg Fülek esetében – ahogy Szécsényben is – az erődítési munkálatok elsősorban a palánkok építésére koncentráltak, pontosabban az alsó terasz megerősítésére és a város palánkjának megépítésére. Egyelőre erre vonatkozóan nem rendelkezünk közelebbi adatokkal.

Az 1593. évi visszafoglalás után szinte azonnal megkezdődött a vár további megerősítése. Ekkor épült fel a Bebek-toronymál kialakított kaput védő alsóbb várterasz, sarkain egy-egy, viszonylag alacsony, kör alaprajzú ágyútoronnyal. A falak mentén ágyúállásokat építettek ki. Valószínűleg már a 17. század közepe táján, talán éppen Koháriak korszakában alakíthatták ki az alsó vár itáliai rendszerekre emlékeztető, poligonális bástyás védőövét, mely kőfallal köpenyezett palánkrendszerű lehetett. A bástyák körül széles vízes árkot hoztak létre, melynek külső szélén paliszád futhatott végét. A bástyás védőöv összekapcsolódott a városi erődítésekkel, melyeken a meglévő kerek tornyok mellé szintén bástyákat alakítottak ki.

A vár védhetőségének fontos eleme volt a már a 13. századtól kezdve folyamatosan fejlesztett és karbantartott vízellátási rendszer, amely sziklába vágott vízvezető csatornákból, ciszternákból és egy kútból állt.

IRODALOM

AGÓCS ATTILA–ŠIMKOVIC, MICHAL: Fülek vára. Fülek, [é.n.]

KALMÁR JÁNOS: A füleki (Fil'akovo) vár XV–XVII. századi emlékei. Budapest, 1959.

PLAČEK, MIROSLAV–BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007. 115–119.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

HORVÁTH RICHÁRD	A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig	5
DORIS SCHÖN	Németújvár (Güssing) – épületrégészeti megfigyelé- sek az elővárban	25
TOLNAI GERGELY	16–17. századi, többágú lőréssek, mint az oldalazó vé- delmi berendezések különleges fajtái Magyarországon	45

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NAGY LÁSZLÓ	Beszámoló az egri várban 2014-ben végzett régészeti munkákról	59
GÁL VIKTOR	Jelentés a füzéri várban 2014-ben végzett kutatásokról	104
POLGÁR BALÁZS	Régészeti kutatás a komáromi Csillag erődnél (2014)..	109
GÁL VIKTOR	Jelentés Szádvár 2014. évi régészeti kutatásáról.....	119

VÁRAK NÓGRÁDBAN

MORDOVIN MAXIM	Szécsény erősségei	123
FELD ISTVÁN	Salgótarján-Baglyaskő vára	130
MORDOVIN MAXIM	Kékkő vára (Modrý Kameň).....	132
MORDOVIN MAXIM	Divény vára (Divín).....	135
MORDOVIN MAXIM	Füleki vára (Fil’akovo)	137